Українське геральдичне товариство
✦✦✦
Національна академія наук України
Інститут української археографії та джерелознавства
ім.М.С.Грушевського
Львівське відділення

Андрій Ґречило

УКРАЇНСЬКА МІСЬКА ГЕРАЛЬДИКА

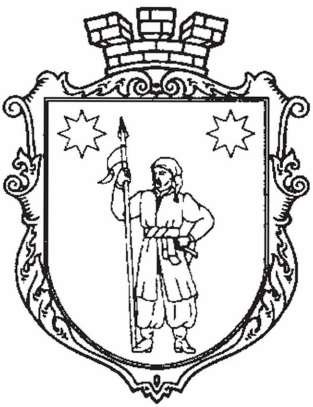

УГТ
Київ - Львів
1998

ББК 63.215
Г 81

Andriy Grechylo
UKRAINIAN MUNICIPAL HERALDRY. - Kyiv, Lviv, 1998.

Andrij Gretschylo
UKRAINISCHE STADTHERALDIK. - Kyiw, Lwiw, 1998.

Ґречило А.Б.
Г 81 Українська міська геральдика. - Київ, Львів: УГТ, 1998. - 192 с.
ISSN 966-02-0406-X

У монографії досліджується еволюція української міської геральдики, визначаються основні етапи її становлення. В науковий обіг вводиться велика кількість нових джерел. Вперше також напрацьовано ряд теоретичних питань, визначено завдання сучасної муніципальної геральдики в Україні та запропоновано до втілення в життя комплексну програму її подальшого розвитку.

Для науковців, викладачів, студентів і всіх, хто цікавиться проблемами української міської геральдики.

ББК 63.215

ISBN 966-02-0406-X

© Андрій Ґречило, 1998
© Андрій Ґречило, художнє оформлення, 1998

ВСТУП

Основним завданням спеціальних історичних дисциплін є дослідження окремих видів джерел та допомога у вивченні історичного процесу. Важливе місце серед цих дисциплін займає геральдика, котра вивчає особові (родові та окремих осіб), організаційні, територіальні (у т.ч. і державні) та міські герби. Останні, зокрема, викликають все більший інтерес в українському суспільстві.

У сучасних умовах становлення та розбудови української державності значна увага приділяється реальному впровадженню місцевого самоврядування. З формального боку чинним законодавством закріплена давніша радянська практика застосування на печатках та вивісках рад т.зв. базового рівня (тобто міських, селищних та сільських) державного герба[1]. Але формування системи державної влади та місцевого самоуправління, розподіл між ними повноважень та владних функцій все гостріше ставлять питання про використання на муніципальному рівні власних знаків. Вони вже отримали юридичне закріплення у відповідних статтях нового закону "Про місцеве самоврядування в Україні"[2]. Це обумовлене як історичною традицією вживання українськими містами своїх гербів (сфера застосування яких у XX ст. поступо-

---

[1]Постанова Президії Верховної Ради України Про печатки та вивіски місцевих Рад народних депутатів України та їх виконавчих комітетів // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №31. - С.1057-1060.

[2]Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. - 1997. - 14 червня.

во була звужена і витіснена державними атрибутами), так і сучасною практикою багатьох країн світу, де активно функціонують муніципальні символи.

Врегулювання цієї проблеми неможливе без детального наукового аналізу розвитку української міської герботворчості. За радянськими схемами вона розглядалася через призму російської геральдики, що породило появу певних стереотипів стосовно причин, часу й умов виникнення та становлення міських гербів в Україні. Справа ускладнюється ще й тим, що протягом останніх 30-и років створення міських емблем відбувалося безсистемно, зі значним ідеологічним нашаруванням, без науково опрацьованої методології герботворення. Все це призвело до появи невдалих одноманітних знаків, котрі необхідно критично переглянути. Варто також зауважити, що сьогодні в Україні нараховується близько 1350 міст та селищ міського типу та більше 10000 сільських територіальних громад (об'єднують понад 30000 сіл), більшість з яких взагалі ніколи не мала ніяких гербів.

Практичне герботворення не може повноцінно розвиватися без усталення української теоретичної геральдики як науки. Звідси випливає потреба синтезувати на основі історичних традицій і сучасних вимог головні засади дальшого розвитку міського герботворення в Україні, що бачиться у створенні системи муніципальної геральдики (як складової частини цілісної української геральдичної системи), визначенні важливіших шляхів її становлення, опрацюванні методології та основних принципів сучасного герботворчого процесу.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період від початку XIV до кінця XX ст. Це обумовлене необхідністю простежити розвиток української міської геральдики від часу виникнення на наших землях міських гербів, визначити історичні та правові аспекти їх еволюції, узагальнити основні принципи герботворення та сформулювати головні критерії розвитку сучасної геральдичної системи.

Проблема міської геральдики попередньо в українській історіографії не була предметом спеціального вивчення, а фунда-

ментальні роботи з комплексного вивчення еволюції гербів у межах всієї території сучасної України взагалі відсутні.

Найдавніші публікації, в яких вибірково подано описи гербів окремих українських міст, відомі ще з XVI ст.[3], хоча ці повідомлення мають досить випадковий характер і не завжди містять точну інформацію, оскільки міська геральдика на той час не викликала такого зацікавлення, як шляхетська чи земельна (територіальна).

Підхід до міського герба як до предмету наукового інтересу та поява перших гербознавчих студій з цього питання (котрі мають відношення до української тематики) з'являється тільки в середині XIX - на початку XX ст. Варто також відмітити появу загальнотеоретичних робіт О.Лакієра[4] та Ф.Пєкосінського[5], у яких тільки частково порушено проблеми міської геральдики. Характерною рисою цих праць є те, що вони трактують українську герботворчість як складову частину відповідно російської і польської геральдики, відводять їй роль "молодшої сестри"[6] і фактично заперечують її індивідуальність.

Але особливо важливе значення для нашої теми має зростання зацікавленості саме міськими гербами, результатом чого була публікація в Австро-Угорській та Російській імперіях кількох енциклопедичного типу гербовників, найповнішими з яких є праці К.Лінда[7], Г.-Ґ.Штрегля[8] та П.Вінклера[9]. Помітним яви-

---

[3]Див.: *Paprocki B.* Gniazdo cnoty. - Kraków, 1578; *Idem.* Herby rycerstwa polskiego. - Kraków, 1858; Z kroniki Sarmacyi Europskiej, Alexandra Gwagnina z Werony. - Kraków, 1860; та ін.

[4]*Лакиер А.* Русская геральдика. - Санкт-Петербург, 1855 (нове видання - Москва, 1990).

[5]*Piekosiński F.* Heraldyka polska wieków średnich. - Kraków, 1899.

[6]*Idem.* O źródłach heraldyki ruskiej // Rozprawy Akademii umiejętności: Wydział historyczno-filozoficzny. - Kraków, 1899. - Seria 2. - T.III. - S.185-204.

[7]*Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn nebst den Landeswappen und Landesfarben. - Wien, 1885.

[8]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. - Wien, 1904.

[9]*Винклер П.П.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649-1900 гг. - Санкт-Петербург, 1900 (репринтні видання - Москва, 1990; Москва, 1991).

щем була і поява польського "Геральдичного словника"[10], в якому подано описи окремих міських знаків, укладених в абетковому порядку за назвами гербових фігур та символів. Проте ці праці мали тільки описовий характер, а недостатній аналіз різнорідного й доволі об'ємного матеріалу призвів до ряду помилок та неточностей. Хоча публікації не втратили свого значення й досі і при критичному відборі можуть бути важливими посібниками.

На цей же період (середина XIX - початок XX ст.) припадають і перші спроби в українській історіографії дослідження міських знаків і печаток з гербами[11], в науковий обіг вводиться багатий сфрагістичний матеріал, йде нагромадження та публікація джерел з історії розвитку міст, що сприяє популяризації теми міської геральдики. Протягом другого десятиліття XX ст. значно активізувалися студії над питанням українських національних символів, але проблема міських гербів при цьому не розглядалася.

У перші роки радянської влади в Україні наукові дослідження велися переважно над київським міським знаком[12], а після погрому української науки в кінці 20-х - 30-х рр. припинилися зовсім. На західноукраїнських землях, які входили на

---

[10] *Krzyżanowski S.* Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. - Kraków, 1870.

[11] *Лазаревский А.* Сфрагистическая заметка // Черниговские губернские ведомости. - 1854. - №4. - С.8-10; *Милорадович Г.* Материалы для истории Южной Руси. - Чернигов, 1858; *Петрушевич А.* О городе Галиче за Луквою // Вестник Народного Дома. - Львів, 1887. - Ч.52; *Грушевський М.* Лист Володимирської громади з 1324 р. (Факсиміле листа й печатки) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Львів, 1906. - Т.72. - Кн.IV. - С.5-8; *Китицын П.А.* Печати 3-х малороссийских казачьих полков в XVIII ст. // Труды Полтавской ученой архивной комиссии. - 1906. - Вып.2. - С.101-104; *Лукомский В.* О геральдическом художестве в России // Старые годы. - 1911. - №2. - С.5-35; *Слабченко М.* Материалы по малорусской сфрагистике. - Одесса, [1912].

[12] *Щербаківський Д.* Реліквії старого київського самоврядування. - К., 1925; *Антипович К.Є.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності: Ч.2. - К., 1927. - Кн.13-14. - С.825-835.

той час до складу Польщі, Румунії та Чехословаччини, інтерес до міської геральдики зріс, про що свідчить поява кількох праць. Особливо варто звернути увагу на монографію К.Соханевича про герб міста Львова, в якій залучено багатий документальний та сфрагістичний матеріал[13]. Автор старався детально прослідкувати еволюцію міського знаку, його функцію, хоча праця також не позбавлена окремих помилок та певної тенденційності. У роботі Ю.Пйотровського викладені принципи системного підходу до вирішення міського герботворення на прикладі розробки гербів для міст Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводств[14]. Слід також згадати і компілятивну працю А.Хоміцького[15], в якій зібрано описи міських гербів з різних раніших публікацій, хоча відсутність їх критичної оцінки значно применшує значення цього гербовника. Н.Ґрамада систематизував та описав громадські печатки населених пунктів Буковини, використовувані в 1783-1900 рр.[16]

Таким чином, напередодні другої світової війни була нагромаджена досить значна джерельна база для вивчення української міської герботворчості. Але, за винятком кількох праць, більшість досліджень мала чисто описовий некритичний характер. У них автори обмежувались тільки систематизацією та спробами розтлумачити зміст гербів, але не узагальнювали питань виникнення, розвитку та соціально-функціонального значення міських знаків протягом різних історичних етапів.

У післявоєнний період з'являються перші спроби дослідити становлення української міської геральдики як цілісного явища[17]. Але особливо активно науковий розвиток геральдики та

---

[13] *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa. - Lwów, 1933.

[14] *Piotrowski J.* Godła miast powiatowych województwa lwowskiego, tarnopolskiego i stanisławowskiego. - Lwów, 1929.

[15] *Chomicki A.* Herby miast i ziem polskich. - Warszawa, 1939.

[16] *Grămadă N.* Vechile peceţi săteşti bukovinene 1783-1900. - Cernăuţi, 1939.

[17] *Савчук Ю.* Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1995. - С.57-58.

суміжних дисциплін починається з політичними змінами в СРСР, що наступили в кінці 50-х рр. З'являється ряд статей з геральдичної та сфрагістичної тематики, в яких порушуються теоретичні проблеми, визначаються предмет і завдання наукових дисциплін, проводиться історіографічний аналіз опублікованих праць[18]. Починає виходити щорічний збірник "Історичні джерела та їх використання", проводяться республіканські конференції з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін, видається підручник з цієї галузі[19]. Дуже важливим є науковий доробок О.Маркевича, який не тільки дослідив невідомий раніше сфрагістичний матеріал Галичини, систематизував його за змістом зображення, залучив до дослідження міської геральдики та історії мистецтва й архітектури, але й обстоював методику відновлення найдавніших автохтонних міських гербів[20]. Цієї думки дотримувався й І.Крип'якевич[21]. Ширші методологічні напрацювання для практичного герботворення були запропоновані

---

[18] *Крип'якевич І.П.* Стан і завдання української сфрагістики // Український історичний журнал. - 1959. - №1. - С.115-119; *Він же.* Допоміжні історичні дисципліни історії в науковій роботі архівів // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління УРСР. - 1961. - №5. - С.7-10; *Введенский А.А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. - 1962. - №2. - С.28-31; *Стрельский В.И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков // Вопросы архивоведения. - 1963. - №2. - С.31-35; та ін.

[19] *Введенський А., Дядиченко В., Стрельський В.* Допоміжні історичні дисципліни: Короткий курс. - К., 1963.

[20] *Маркевич О.В.* Документальні матеріали ЦДІА УРСР у м.Львові як джерело для вивчення сфрагістики // Історичні джерела та їх використання. - К., 1964. - Вип.1. - С.233-247; *Він же.* Значення печаток міст для дослідження міської геральдики // Історичні джерела та їх використання. - К., 1969. - Вип.4. - С.246-254; *Він же.* Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип.2. - С.222-237; *Він же.* Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. - К., 1968. - С.354-371.

[21] *Крип'якевич І.П.* До питання про герб Львова // Архіви України. - 1968. - №1. - С.44-45.

А.Бабенком[22]. Я.Дашкевичем поставлено питання про розвиток історіографії спеціальних історичних дисциплін[23]. У цьому напрямку вів активну роботу В.Гавриленко[24]. Однак новий наступ реакції на початку 70-х рр. пригальмував розвиток української історичної науки взагалі і спеціальних дисциплін зокрема.

Велике значення для популяризації та подальших студій над міською геральдикою мали праці В.Драчука[25]. Ним також робилися спроби дослідити різні геральдичні системи на території СРСР[26]. Помітним явищем був вихід у світ монографій, присвячених українській сфрагістиці та допоміжним історичним дисциплінам[27]. У практичному герботворенні переважають ідеологічні тенденції, характерні для всього процесу розробки нових міських знаків в СРСР у 60-х - 80-х рр.[28]

У 1986 р. з'являється перша комплексна наукова робота В.Румянцевої, присвячена вивченню еволюції міських гербів Лівобережної України доби феодалізму, в якій виникнення інституту герба тісно пов'язане із закономірностями розвитку та суспільно-правовим статусом українського феодального міста, розкривається зміст герба як історичного джерела[29]. На жаль, авто-

---

[22] *Бабенко А.* До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. - К., 1971. - Вип.6. - С.198-205.

[23] *Дашкевич Я.* Питання розвитку історіографії спеціальних історичних дисциплін історії України // Архіви України. - 1970. - №4. - С.9-12.

[24] *Гавриленко В.О.* Історіографія української сфрагістики другої половини XIX ст. // Історичні джерела та їх використання. - К., 1972. - Вип.7. - С.138-152.

[25] *Драчук В.С.* Таємниці геральдики. - К., 1974; *Він же.* Рассказывает геральдика. - Москва, 1977.

[26] *Він же.* Основные геральдические системы на территории СССР: Автореферат дис... др. ист. наук. - К., 1981.

[27] *Гавриленко В.О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. - К., 1977; Вспомогательные исторические дисциплины: историография и теория. - К., 1988.

[28] Див. хоча б: *Либерман Д.* О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // Вспомогательные исторические дисциплины. - Ленинград, 1987. - Т.XIX. - С.217-227.

[29] *Румянцева В.В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986.

ром не було враховано багато писемних та сфрагістичних джерел XVI-XVIII ст., а на самій праці досить істотно позначилися тогочасні ідеологічні стереотипи.

Значний вплив на інтенсифікацію науково-дослідницької та герботворчої роботи мало створення 1990 р. Українського геральдичного товариства, котре від 1991 р. започаткувало проведення щорічних наукових конференцій, на яких багато уваги приділялося виявленню, систематизації та вивченню нових джерел з міської геральдики, напрацьовувались основи теоретичного та практичного розвитку герботворення. Розпочато видання вісника "Знак", регулярно публікуються матеріали конференцій. На особливу увагу заслуговують дослідження Я.Дашкевича, І.Ситого, А.Ґречила, І.Сварника, Ю.Терлецького, К.Гломозди та інших. Крім того з'явились праці М.Дмитрієнко та Ю.Савчука присвячені вивченню міської геральдики Поділля[30]. Важливе значення мала поява бібліографічних покажчиків зі сфрагістики і спеціальних історичних дисциплін[31], а також навчального посібника[32] та словника геральдичних термінів[33]. Проте вийшли друком і кілька написаних на дуже низькому рівні публікацій, що, очевидно, не сприяють належному науковому розвитку досліджень цієї теми[34].

Окремо слід відзначити доробок українських істориків у діаспорі, зокрема - Р.Климкевича, якому належить ряд робіт з

---

[30] *Дмитрієнко М.Ф., Савчук Ю.К.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. - К., 1994; *Савчук Ю.К.* Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995.

[31] Исторические дисциплины: Краткий библиографический справочник-указатель / Составители *М.Ф.Дмитриенко, И.Н.Войцеховская.* - К., 1990; Українська сфрагістика: Анотований бібліографічний покажчик / Укладач *В.О.Гавриленко.* - К., 1991; та ін..

[32] Специальные исторические дисциплины. - К., 1992.

[33] *Стародубцев Н.Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике. - Донецк, 1996.

[34] Серед них особливою претензійністю виділяється: *Панченко В.* Гербівник міст України. - К., Нью-Йорк, 1996. Однак ця робота через слабке володіння автором темою переповнена численними помилками та неточностями і нічого спільного з задекларованим "науковим виданням" не має.

проблеми геральдики міст України[35]. Хоча автор через політичні обставини не мав доступу до нових архівних джерел і ці праці переважно ґрунтувалися на вже раніше публікованому матеріалі.

Протягом останніх 30-и років багато статей на геральдичну тематику побачило світ у різних газетах та часописах. Важливими для вивчення еволюції міських гербів є наукові студії над виникненням та розвитком міст в Україні, сфрагістикою, вексилологією (прапорознавством), картографією та іншими дисциплінами.

Необхідно також відмітити дослідження міської герботворчості в Білорусі[36], Польщі[37], Литві[38], Росії[39], Румунії[40], Молдо-

---

[35] *Климкевич Р.* Герби міст Надсяння // Християнський голос. - 1962. - Ч.5-7; *Він же.* Герби міст Підляшшя // Український історик. - 1964. - Ч.4. - С.40-43; *Він же.* Герби міст Полісся // Український історик. - 1966. - Ч.3-4. - С.59-65; *Він же.* Герби міст Помор'я // Український історик. - 1967. - Ч.1-2. - С.67-74; *Він же.* Герби міст Буковини // Український історик. - 1969. - Ч.1-3. - С.127-137; та ін.

[36] *Цітоў А.К.* Гарадская геральдыка Беларусі. - Мінск, 1989; *Він же.* Пячаткі Старажытнай Беларусі. - Мінск, 1993; *Він же.* Геральдыка беларускіх местаў. - Мінск, 1998.

[37] *Gumowski M.* Herby miast polskich. - Warszawa, 1960; *Idem.* Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. - Toruń, 1960; *Pudłowski L.* Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. - Lublin, 1992. - S.107-126; *Seroka H.* O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej // Ludzie i herby w dawnej Polsce. - Lublin, 1995. - S.151-165; *Krochmal J.* Pieczęcie i herb miasta Przemyśla. - Przemyśl, 1997; etc.

[38] *Gumowski M.* Herby miast litewskich // Ateneum Wileńskie. - Wilno, 1935. - Rocz.10. - S.256-294; *Samalavičus S., Janušonis S.* Heraldika // Kulturos barai. - 1968. - No10. - P.29-32; *Indriulaitis A.* Lietuviškoji heraldika // Statyba ir architektura. - 1988. - No5. - P.20-22.

[39] *Соболева Н.А.* Российская городская геральдика // Вопросы истории. - 1976. - №3. - С.49-63; *Вона ж.* Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. - Москва, 1981; *Вона ж.* Становление института городского герба в России XVIII века // История СССР. - 1981. - №2. - С.170-181; *Вона ж.* Старинные гербы российских городов. - Москва, 1985; *Вилинбахов Г.В.* Геральдика - вспомогательная историческая дисциплина // Геральдика: материалы и исследования. - Ленинград, 1983. - С.3-11.

[40] *Dogaru M.* Din heraldica României. - Bucureşti, 1994.

ві[41], оскільки геральдичні традиції цих країн дуже тісно пов'язані з українськими. Для опрацювання методології та основних принципів сучасного герботворення особливе значення має досвід Словаччини[42], Чехії[43], Естонії[44], Латвії[45] (котрі, як і Україна, тривалий час не мали власної державності) та країн із добре розвинутими геральдичними системами[46], а також загальносвітова герботворча практика[47].

На жаль, досі ще не було жодної спеціальної наукової праці, котра би комплексно розглядала еволюцію міської геральдики в межах всієї України та визначала основні напрями подальшого розвитку української муніципальної герботворчості.

---

[41] *Andreş-Tabac S.* Heraldica teritorială moldovenească in Imperiul Rus // Cercetări numismatice. - Bucureşti, 1996. - Vol.VII. - P.261-275; *Idem.* Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. - Chişinău, 1998.

[42] *Novák J.* Slovenske mestské a obecné erby. - Martin, 1972; *Alexy Z.G.* Kommunheraldik in der Slowakei // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.253-264; *Kartous P., Novák J., Vrtel' L.* Erby a vlajky miest v Slovenskej republike. - Bratislava, 1991; *Vrtel' L.* Heraldická komisia Ministerstva vnútra Slovenskej republiky // Heraldika na Slovensku. - Martin, 1997. - S.36-41.

[43] *Lauda J.* Znaky československych mest. - Praha, 1975; *Zenger Z.* Česka heraldika. - Praha, 1978; *Čarek J.* Městske znaky v českich zemich. - Praha, 1985; *Müller K.* Současná komunální heraldická tvorba v České republice // Heraldika na Slovensku. - Martin, 1997. - S.227-232.

[44] *Laurla K.* Virolaista kunnallisheradiikkaa // Liehuvat Värit. - 1996. - No1. - P.4-8.

[45] *Purens V.* Latvijas gerbonu gramata. - Riga, 1993.

[46] *Achen S.T.* The modern municipal heraldry of Finland - the world's best // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.245-252; *Cappelen H.* The principles of recent public heraldry in Norway // The Commonwealth Heraldry Bulletin. - 1984. - No.10. - P.16-21; *Cappelen H., Johannessen K.* Norske kommunevapen. - Oslo, 1987; *Saigal S.* Danish heraldry today // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.479-488; *Keuzenkamp J.H.* Gemeentewapens in Nederland. - s'Gravenhage, 1989; *Neveus C.* Ny svensk vapenbok. - Stockholm, 1992; etc.

[47] *Leonard W.* Das grosse Buch der Wappenkunst. - München, 1976; *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. - Leipzig, 1984; *von Volborth C.-A.* The Art of Heraldry. - London, 1987; etc.

У нашому дослідженні використано велику кількість джерел[48]. Першочергово необхідно зазначити вивчення архівних збірок та бібліотечних рукописних фондів Львова, Києва, Варшави, Кракова, Вроцлава, Санкт-Петербурга, Москви та інших міст. Переважно досліджувалися оригінали та копії королівських, приватновласницьких та цісарських привілеїв для міст, документи органів місцевого самоврядування, сфрагістичні пам'ятки, особисті фонди дослідників-геральдистів.

Основні студії провадилися над матеріалами Центрального державного історичного архіву України у Львові (фонди Ковалишина, Магістрату міста Львова, Галицького намісництва, Збірка листів королів, магістратів та ін.), Державного архіву Львівської області (фонд Львівського воєводського управління), Центрального державного історичного архіву України у Києві (фонди Генеральної військової канцелярії, полкових канцелярій і магістратів міст, окремі колекції та ін.), а також відділу рукописів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника НАН України (фонди Оссолінських, Теки Шнайдера), Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.Вернадського (фонди П, Лазаревського, Середи та ін.) та збірки Львівського історичного музею (колекція муляжів та гальванокопій печаток).

Багато матеріалів і документів до історії української міської геральдики зберігається в Польщі та Росії. Варто виділити збірки Головного архіву давніх актів у Варшаві (фонди Замойських, Пілсудських-Ґінятовичів, Чоловського, Архів скарбу коронного, Метрика коронна, Книги канцлерські), Державного архіву в Кракові (фонди Архів Сангушків, Архів Ланцкоронських), Російського державного архіву давніх актів у Москві (фонд Литовська метрика), Російського державного історичного архіву в Санкт-Петербурзі (фонд Герольдії), а також відділів рукописів Національної бібліотеки в Варшаві (фонд Чоловського), Ягайлонської бібліотеки в Кракові, Бібліотеки Польської академії наук у

---

[48]В основу нашої монографії покладено роботу: *Гречило А.Б.* Українська міська геральдика: тенденції розвитку. Дис. на здобуття наукового ступеня канд. іст. наук... - К., 1996.

Кракові, Бібліотеки Чарторийських у Кракові, Національного музею в Кракові (фонди Віттиґа, Ґумовського, збірка муляжів печаток) й у Варшаві та Оссолінеуму у Вроцлаві.

Використано також багато публікованих джерел, поміж яких потрібно згадати такі видання: "Акты, относящиеся к истории Западной России" (Санкт-Петербург, 1848. - Т.I, III), "Akty Grodzkie i Ziemskie" (Львів, 1868. - Т.I; Львів, 1872. - Т.III.), "Архив Юго-Западной России" (К., 1869. - Ч.V. - Т.I; К., 1905. - Ч.VII. - Т.III; К., 1907. - Ч.VIII. - Т.V.), матеріали, зібрані А.Прохаскою[49], публікації сфрагістичних джерел В.Віттиґа[50], Н.Ґрамади[51], Н.Грабової[52], І.Ситого[53].

Для підготовки монографії використовувались публікації законодавчих актів державних утворень, до складу яких входили у різні часи українські землі, різні статистичні, географічні і топографічні описи та збірники, наукова література з історії України, геральдики, сфрагістики, історичної географії та інших спеціальних дисциплін. Для дослідження використовувався системний підхід опрацювання матеріалу.

Метою нашої роботи є встановлення загальних закономірностей виникнення та розвитку української міської геральдики та сформулювання головніших принципів створення сучасної геральдичної системи. Відповідно, було поставлено такі завдання:

1. Встановити причини, час і умови появи міських гербів у зв'язку із виникненням та розвитком самоврядування в українських феодальних містах.

---

[49] *Prochaska A.* Materiały archiwalne wyjęte z metryki Litewskiej od 1348-1607 r. - Lwów, 1890.

[50] *Wittyg W.* Pieczęcie miast dawnej Polski. - Kraków, Lwów, 1905. - Zesz.1; 1908. - Zesz.2; 1914. - Zesz.3.

[51] *Grămadă N.* Op.cit.

[52] *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1991. - Том CCXXII. - С.270-291.

[53] Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського: Каталог / упорядник *Ситий І.* - Львів, Чернігів, 1995.

2. Критично проаналізувати етапи еволюції міських гербів та простежити зміну їх соціально-правової функції.

3. Дослідити українську міську геральдику як цілісне явище, визначити закономірності її розвитку та специфічні відмінності в окремих регіонах.

4. Виділити основні образотворчі мотиви в українських міських гербах, з'ясувати впливи на їх формування та провести порівняльний аналіз із еволюцією герботворчості сусідніх народів.

5. Визначити основні завдання української муніципальної геральдики на сучасному етапі.

6. Опрацювати основні правила та методологію сучасного міського герботворення в Україні на підставі історичних традицій та із врахуванням розвитку муніципальної геральдики в інших країнах.

7. Розробити конкретні рекомендації для формування єдиної геральдичної системи в Україні, опрацювати комплексний підхід до вирішення міських символів та регламентацію єдиної форми подачі таких гербів і прапорів.

Це є перша в українській історіографії спроба узагальнюючої праці про еволюцію міського герботворення як цілісного явища. Вперше також напрацьовано ряд теоретичних питань, визначено завдання сучасної муніципальної геральдики в Україні та запропоновано до втілення в життя комплексну програму її подальшого розвитку.

На підставі комплексного вивчення та аналізу значного джерельного матеріалу в науковий обіг вводиться загальна схема еволюції української міської геральдики. Крім того, ще одним основним завданням праці є її застосування для практичного герботворення та сформування єдиної геральдичної системи в Україні.

Положення та висновки цієї роботи можна використовувати:

- в узагальнюючих та спеціальних працях і навчальних посібниках з історії України, спеціальних історичних дисциплін, а також у науково-популярних виданнях;

- для формування джерельної бази та вивчення міських гербів окремих регіонів України чи конкретних населених пунктів;

- для розробки відповідних нормативних актів при умові державного регулювання питань муніципального герботворення;

- при практичній реставрації давніх та створенні нових міських гербів.

Методологічні розробки апробовані на практиці запровадженням єдиного системного підходу при розробці муніципальних символів, що досягнуто шляхом надання консультацій та виконання проектів гербів і прапорів для понад 350 населених пунктів України, знаки яких були затверджені рішеннями місцевих рад (за період після 1990 р.).

Хотілося б висловити щиру подяку д-ру іст. наук Ярославові Дашкевичу, канд. іст. наук Ігореві Мицьку, Петрові Матіяшеку, Марті Яркій, Ростиславу Рибчанському та багатьом іншим, хто допоміг мені у тому, щоб ця книжка змогла вийти друком, а також Касі ім. Юзефа Міановського Фундації підтримки науки за сприяння у проведенні дослідницько-пошукових робіт у польських архівах і бібліотеках.

РОЗДІЛ І

ВИНИКНЕННЯ ТА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ МІСЬКОЇ ГЕРАЛЬДИКИ В XIV-XVIII ст.

Поставання українських міст Володимир Антонович пов'язував з історичними причинами, які мали трояке значення: 1) місто як окрема юридична одиниця з автономною громадою; 2) місто як центр торгівлі та промислової діяльності; 3) місто як оборонний осередок військової організації краю[1]. В одному поселенні могли поєднуватися всі три чинники, але частіше причиною виникнення міста ставав один з них, а два інші розвивалися згодом.

Поява в українських землях перших міських знаків, котрі поступово набули значення гербів, відома ще від початку XIV ст. Їх виникнення тісно пов'язане з еволюцією українських феодальних міст і формуванням у них громад, наділених певними самоврядними функціями. Очевидно, що й раніше використовувалися символи, котрі вказували на належність військових формувань чи якоїсь власності конкретному володарю, особі або групі осіб (можливо - й тій чи іншій формі міських поселень) і створили передумови для подальшого розвитку геральдичних традицій. У деяких публікаціях останнього часу робляться спроби виводити розвиток міської геральдики з емблематики Київської Русі, розглядати окремий, т.зв.

---

[1] *Антонович В.* Українські міста // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів, 1904. - Ч. II. - С.311.

"догеральдичний" етап. З цим важко погодитися. Зрозуміло, що в основі пізнішої міської герботворчості лежали культурно-національні традиції, які складалися протягом століть. І в цьому разі можна апелювати й до емблематики дохристиянської Русі, й до давніших періодів. Але, відкинувши певне міфологізування, утрадиційнення міської геральдики слід таки пов'язувати із виникненням самоврядних міських громад та конкретним часом появи їхніх стабільних знаків.

На підставі повідомлень Галицько-Волинського літопису М.Грушевський припускав, що ще в кінці XIII ст. така міська організація могла існувати у Володимирі[2]. На цей час припадають початки розвитку в Галицько-Волинській державі міського самоврядування на основі т.зв. німецького або магдебурзького права (започаткованого отриманими ще 1188 р. привілеями німецького міста Магдебурга). Дослідники пов'язували його поширення із заходами щодо спровадження німецьких колоністів для заселення спустошених після татарських нападів міст та підняття економічного життя[3]. У пізніших джерелах згадується про існування на цей час німецького війта у Львові[4]. Історик Д.Зубрицький вважав, що ще в кінці XIII ст. за князя Льва у Володимирі, Львові та Луцьку були німецькі громади, котрі мали війта і користувалися своїм правом[5]. На кінець XIII ст. припадає й грамота з наданням магдебурзького права місту Перемишлю[6]. Очевидно, що з появою подібних громад виникають і міські печатки, якими мали засвідчуватися різні документи.

Основними джерелами, котрі сформувалися на початок XIV ст. як збірники положень магдебурзького права, були "Саксонське дзеркало" ("Speculum Saxonum") та "Вайхбільд"

---

[2] *Грушевський М.* Історія України-Руси. - К., 1994. - Т. V. - С.224-225.

[3] Там же; *Ржежабек И.* Юрий II, последний князь всея Малыя Руси // Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. - Санкт-Петербург, 1907. - С.1-66; та ін.

[4] Akta Grodzkie i Ziemskie z czasów Rzeczypospolitej Polskiej z archiwum tak zwanego Bernardyńskiego we Lwowie (далі - AGZ). - Lwów, 1870. - T. II. - S.1-2.

[5] *Zubrzycki D.* Kronika miasta Lwowa. - Lwów, 1844. - S.9.

[6] *Маркевич О.* Невідома грамота князя Льва Даниловича // Архіви України. - 1968. - №5. - С.25-29.

("Ius Municipale")[7]. У них, зокрема, передбачалося застосування міського знаку. Так, стаття 19 "Вайхбільду", визначаючи чотири основні обов'язки бургомістрів, вже першим ставила нагляд за точністю мір та контроль за обов'язковим використанням під час торговельних операцій мірних ємностей "міським знаком позначених"[8]. А стаття 10 згадує про герб Магдебурга, що використовується на хоругвах та прапорцях[9]. У "Саксонському дзеркалі" (книга 2, стаття 42) визначено підстави достовірності печаток, якими скріплені документи[10].

---

[7]Значного поширення на українських землях зі середини XVI ст. набули польськомовні перекази цих збірників Бартоломея Ґроїцького (перші видання 1558 і 1559 рр.) та Павла Щербича (перше видання 1581 р.), котрі неодноразово перевидавалися.

[8]Порівняй з майже дослівним перекладом П.Щербича: "...Pierwsza, że ma doględać niesprawiedliwych miar, albo kwart. To iest, aby każdy Mieszczanin nie insze kwarty, albo miary w przedawaniu, albo szynkowaniu picia rozmaitego, bądź wina, piwa, miodu, y inszych wszelakich, śmiał mieć, iedno te któreby były cechą Mieyską nacechowane. A tego też y Rayce z Burmistrzem doględać powinni" (*Szczerbicz P.* Ius Municipale, to iest Prawo Mieyskie Maydeburskie, nowo z Lacińskiego y z Niemieckiego na Polski ięzyk z pilnością przełożone. - Lwów, 1581. - S.64). А також з інтерпретацією Б.Ґроїцького: "...Miary każde y Wagi niesprawiedliwe, wszelkiego iedzenia y picia, y kupiey obaczać: aby korce i inne Miary pod Mieyskim znakiem były, które Hetman Mieyski, abo ten na którego ten Urząd osobliwie przynależny, ze dwiema z Rady często opatrować powinien, przynamniey na Miesiąc raz" (*Groicki B.* Porządek Sądów y Spraw Mieyskich Prawa maydeburskiego w Koronie Polskiey. - Kraków, 1630. - S.13). Тут і далі наведені цитати подані зі збереженням написання та пунктуації, як у вказаних джерелах.

[9]Див.: *Szczerbicz P.* Ius Municipale... - S.37.

[10]"Wszakże pieczęć którey napis niemoże być wyczytan, dowodu nieczyni, y niemoże być pieczęcią zwana" (*Szczerbicz P.* Speculum Saxonum albo Prawo Saskie y Maydeburskie, porządkim abecadła z Lacińskich i Niemieckich exemplarzów zebrane. - Lwów, 1581. - S.300). Значно ширше розписує ці норми Б.Ґроїцький: "Pieczęcie są dwoiakie: jedne ważne, które do listu przyłożone potwierdzaią wszelką sprawę: iako są Pieczęci Krolewskie, Mieyskie y wszelkich person na Urzędzie będących, w sprawach, które się przed ich Sądem toczą. Drugie nieważne, które żadney rzeczy wieczney potwierdzać nie mogą: iako są Pieczęci osobliwych Person. Pieczęć troiakim obyczaiem bywa naganiona. Naprzód, jeśli Napis na niey iest prawie zagładzony. Wtore, jeśli Pieczęć narzezana abo nałamana. Trzecie, jeśli nikomu nieznana" (*Groicki B.* Porządek... - S.148). Варто згадати, що 1559 р. Ґроїцький разом зі своїм "Porządkiem Sądów" видав також скорочений переклад кодексу 1532 р. Карла V, стаття 89 якого вимагала обов'язкового скріплення печатками всіх судових актів: "...A te Księgi abo Akta, w które się takowe rzeczy

Найдавнішою відомою пам'яткою зі знаком українського міста є печатка, прикріплена до листа ради міста Володимира до ради міста Штральзунда з 1324 р.[11] На ній зображений на коні св.Юрій, котрий списом пробиває змія. Цей знак протягом наступних століть постійно функціонує як герб міста. Хоча у легенді печатки збереглася тільки одна літера, але проведені реконструкції цього латинського напису дають підстави трактувати її як "печатка міста Володимира"[12].

Князь Юрій II 1339 р. надає магдебурзьке право місту Сяніку[13]. Можна припустити, що до середини XIV ст. ще кілька міст могли мати подібне самоврядування, зокрема - Галич і Жидачів. Але це припущення документально не підтверджено.

Скажімо, Жидачів відомий ще з 1164 р. як великий центр торгівлі сіллю[14]. Вже в період Галицько-Волинської держави у місті, очевидно, проживало багато іноземців (купців чи ремісників-колоністів), оскільки заснування тут католицької парохії датується 1301 р.[15] Не виключене й існування у той час

---

zapisuią, skoro po Sądzie, abo po odprawieniu każdego Aktu, maią być zarazem zapieczętowane, y dobrze schowane" (*Groicki B.* Ten Postępek wybran iest z Praw Cesarskich, który Karolus V. Cesarz, kazał wydać po wszystkich swoich Państwach. - Kraków, 1629. - S.77-78).

[11] *Грушевський М.* Лист Володимирської громади з 1324р. (Факсиміле листа й печатки) // Записки Наукового товариства ім.Шевченка. - Львів, 1906. - Т.72. - Кн.IV. - С.5-8.

[12] Там же; *Маркевич О.В.* Печатки міст Галичини як історичне джерело // Історичні джерела та їх використання. - К., 1966. - Вип.2. - С.224-225. Ярославом Дашкевичем були висловлені сумніви, що ця печатка міська, й він більше схилявся до думки, що це відтиск меншої князівської печатки. Проте багато аргументів говорять все ж на користь міської печатки. Дискусію з цього питання див.: *Дашкевич Я.* Володимир-Волинська печатка 1324 року: міська чи князівська // Знак. - 1997. - Ч.13. - С.8-9; *Гречило А.* До питання про генезу герба міста Володимира-Волинського // Минуле і сучасне Волині: Олександр Цинкаловський і край (матеріали IX наукової історико-краєзнавчої міжнародної конференції 20-23 січня 1998 року). - Луцьк, 1998. - С.100-101.

[13] Болеслав-Юрий II Тройденович, князь Малой Руси: Сборник материалов и исследований. - Санкт-Петербург, 1907. - С.77-79.

[14] Полное собрание русских летописей. - Т.VII. - Санкт-Петербург, 1856. - С.77; Т.II. - Санкт-Петербург, 1908. - С.524.

[15] Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich. - Warszawa, 1895. - T.XIV. - S.880.

окремої міської громади на магдебурзькому праві, яка могла використовувати власну печатку з міським гербом. Львівським архівістом О.Маркевичем було опубліковано інформацію про міські печатки Жидачева XVII-XVIII ст.[16] Проведені нами пошукові роботи дали змогу розширити хронологічні рамки дослідження та встановити досить цілісну картину розвитку жидачівського герба. Найдавнішу відому печатку Жидачева вдалося виявити поки що на документі за 1533 р. Печатка кругла, діаметром 26 мм, у центрі герб міста - в півкруглому щиті куля, серцеподібна фігура, а під ними - вигнутий загострений елемент; по колу йде напис латиною, виконаний готичним шрифтом. Читається досить погано, очевидно: "S. CIVITAT... ЗVDACЗOW", тобто "печатка міста Жидачева", але характер виконання напису на ній дає підстави датувати її виготовлення щонайменше першою половиною XV ст.[17]

Одним із найдавніших українських міських знаків є львівський герб. Його перше відоме зображення зустрічаємо на печатці, прикладеній до документа за 1359 р. (хоча дослідники, зокрема Іван Крип'якевич, припускали, що цей символ походить ще з кінця XIII ст.[18]). Цікаво, що у Львові вже на другу половину XVI ст. існувало тверде переконання, що герб місту був наданий князем Львом. Сьогодні важко з'ясувати, чи це дійсно було так, чи маємо справу з історичною легендою. Правдоподібно, що знак, у якому використано зображення лева у брамі з трьома вежами, міг виникнути в німецькій громаді Львова. Архітектурні мотиви - реальні або умовні - мали велике поширення в тогочасній німецькій геральдиці для окреслення самого поняття міського самоврядування і, напевно, були впроваджені до львівського знака під впливом цієї традиції. На більшу увагу заслуговує інший елемент - зображення лева, що

---

[16] *Маркевич О.* Печатки міст України як джерело для дослідження мистецтва і архітектури // Третя республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. - Київ., 1968. - С.370.

[17] Національний музей у Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie, далі - НМК). - Відділ рукописів. - MN 568. - №163111.

[18] *Крип'якевич І.П.* До питання про герб Львова // Архіви України. - 1968. - №1. - С.44-45.

є основною фігурою герба. Він однозначно має місцеве походження, позаяк не тільки вказує на автохтонну українську назву міста, але й функціонує з початку XIV ст. як територіальний символ[19].

Після розпаду Галицько-Волинської держави українські землі захоплюють польські та литовські феодали, а Буковина входить до складу Молдавського князівства. Закарпаття ще в XI ст. загарбала Угорщина. Розвиток українських міст продовжується в різних державних утвореннях.

У 1374 р. магдебурзьке право надається князем Олександром Корятовичем Кам'янцю на Поділлі[20]. Того ж року такий привілей був наданий Галичу князем Владиславом Опольським[21]. Грамотою угорської королеви Єлизавети 1376 р. Мукачево отримує міські права та дозвіл на печатку зі зображенням свого покровителя - св.Мартина[22]. Магдебурзьке право підтверджується 1389 р. для Перемишля[23], а 1393 р. його отримує Жидачів[24]. Очевидно, що в цих містах уже мали існувати міські печатки з відмінними знаками.

---

[19] *Гречило А.* Генеза львівського міського герба // Галицька брама. - Львів, 1996. - №12. - С.14. Слід звернути увагу на те, що в багатьох публікаціях лева вважають династичним знаком Романовичів, проводячи паралелі зі західною практикою герботворення. Проте жодних доказів цього припущення немає. Більш імовірним є використання галицькими князями родового знаку Рюриковичів (див. на цю тему: *Дашкевич Я.* Родовий знак Рюриковичів у Галицькому князівстві XIII ст. // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1993. - С.32-33). А лев, після вигаснення на початку XIV ст. чоловічої лінії Романовичів, однозначно виконував функцію територіального знаку Галицької Русі.

[20] *Отамановский В.* Развитие городского строя на Украине в XIV-XVIII вв. и Магдебургское право // Вопросы истории. - 1958. - №3. - С.125.

[21] Matricularum Regni Poloniae Summaria (далі - MRPS). - Varsoviae, 1915. - Pars IV. - Vol.3. - P.359.

[22] *Darvasy M.* Középkori városaink címereinek eredete és fejlődése. - Budapest, 1942. - L.12.

[23] MRPS. - Pars IV. - Vol.3. - P.364.

[24] Ibid. - P.365; ЦДІА України у Львові. - Ф.146. - Оп.88. - Спр.561. - Арк.11-13.

У 1395 р. польським королем Владиславом Ягайлом дається привілей Коломиї на проведення торгів та фіксується герб для використання на печатці: голова орла у королівській короні[25]. Цим переслідувалася, насамперед, політична мета закріплення на нових територіях - у прикордонному місті, що лежало на важливому торговельному шляху. На політичну сторону цього надання звертали увагу й польські дослідники[26].

М.Ґумовський, аналізуючи стиль виконання та характер шрифта печатки міста Вишні (зі зображенням вишневого дерева), вважав, що її толока також походить ще з XIV ст.[27]

Протягом першої половини XV ст. на захоплених Польщею українських землях магдебурзьке право надається Буську (1411 р.)[28], Новому Самбору (1419 р.)[29], Солі (1421 р.)[30], Дрогобичу[31], Давидівцям (обидва - 1422 р.)[32], Дунаєву[33], Коломиї (обидва - 1424 р.)[34], Ратну (1440 р.)[35], Олеську (1441 р.)[36], Великій Горожанці[37], Краснополю (Нижанковичам), Тисмениці, Червоногороду, Смотричу (всі - 1448 р.)[38] та іншим. А в документах 1453 р. тільки на Поділлі як міста чи містечка згадуються також Бакота, Летичів, Олчедаїв, Хмільник, Рів, Ялтуш-

---

[25]"Arma seu clenodium dicte civitatis Colomia, videlicet caput aquile Regio diademate coronatum damus, donamus et concedimus, in sigillo communitatis temporibus perpetuis defendum..." (AGZ. - Lwów, 1872. - T.III. - S.111). Цей привілей відомий тільки з пізнішої копії.

[26]*Seroka H.* O nadaniach herbów miejskich w Polsce przedrozbiorowej // Ludzie i herby w dawnej Polsce. - Lublin, 1995. - S.160.

[27]*Gumowski M.* Najstarsze pieczęcie miast polskich XIII i XIV wieku. - Toruń, 1960. - No497.

[28]MRPS. - Pars IV. - Vol.3. - P.374.

[29]Ibid. - P.377.

[30]*Prochaska A.* Materiały archiwalne wyjęte z metryki Litewskiej od 1348-1607 r. - Lwów, 1890. - No44.

[31]MRPS. - Pars IV. - Vol.3. - P.378.

[32]Ibid.

[33]AGZ. - T.III. - No XCVII.

[34]MRPS. - Pars IV. - Vol.3. - P.380.

[35]Ibid. - P.390.

[36]Ibid. - P.391.

[37]MRPS. - Varsoviae, 1905. - Pars I. - P.3.

[38]Ibid.

ків, Шипівці, Язловець, Серет, Чорнокозинці, Бедрихівці, Сатанів, Зіньків, Меджибоже, Чемирівці, Криків, Могильниця[39].

В окремих селах вводилося судочинство на основах магдебурзького права, чим запроваджувалося нові юридичні та економічні відносини між власниками-панами й селянами[40]. Але ні самоврядування, ні використання якихось знаків ці заходи не передбачали.

Серед відомих документів особливий інтерес викликає привілей 1415 р., у котрому Волчко Преслужич надає своєму селу Филиповичі міські права, назву Рогатин та дозвіл ставити печатку на чорному воску зі зображенням оленячого рогу та літери "R"[41]. Оскільки ця грамота виставлена для приватного міста й надав її сам власник, то це свідчить про використання своїх знаків на початку XIV ст. не тільки королівськими, але й приватновласницькими містами. Відсутність в інших привілеях на магдебургію фіксації герба чи печатки вказує на те, що вибір знаків здійснювався на місці й тільки в окремих випадках зазначався в документі.

Таким чином, можна стверджувати, що поява українських міських знаків припадає на першу половину XIV ст., а на початок XV ст. вже набуває поширення на Волині, Галицькій Русі, Поділлі та Закарпатті.

Характерно, що виникнення угорських, чеських і словацьких міських знаків приблизно визначається також цим періодом[42]. Дослідник Ю.Шиманський у давніших працях датував

---

[39] Ibid. - P.11.

[40] *Владімірський-Буданов М.* Німецьке право в Польщі і Литві // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів, 1904. - Ч.II. - С.305.

[41] "Pro sigillo vero eiusdem civitatis damus mediam partem de cornu cervi cum una littera R in cera nigri coloris perpetue deferendum..." (*Prochaska A.* Materiały... - No162; пор. з оригіналом - Головний архів давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, далі - ГАДА). - Пергаментні документи. - №4775).

[42] *Hattyuffy D.* A hazai vármegyék és városok czimerei // Erdélyi Muzeum. - 1880. - Sz.10. - L.290-295; *Darvasy M.* Középkori... - L.28; *Čarek J.* Městské znaky v českých zemich. - Praha, 1985. -S.22-28; *Pelant J.* Znaky a pečetě západočeských měst a městeček. - Plzeň, 1985. - S.9; *Novák J.* Slovenske mestské a obecné erby. - Martin, 1972. - S.446-448; *Kartous P., Novák J., Vrtel' L.* Erby a vlajky miest v Slovenskej republike. - Bratislava, 1991. - S.9-13; etc.

1

2

3

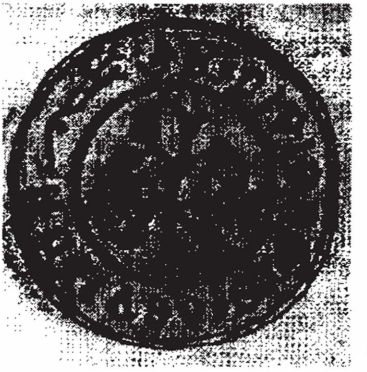

4

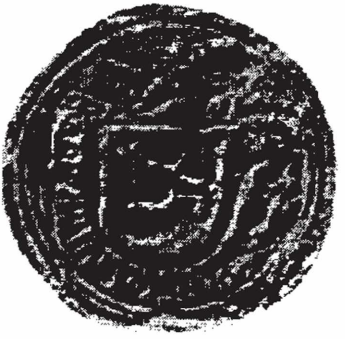

5

6

Герби на міських печатках XIV - початку XVI ст.: Володимир (1), Львів (2), Жидачів (3), Вишня (4), Київ (5), Самбір (6).

1

2

3

4

5

6

7

8

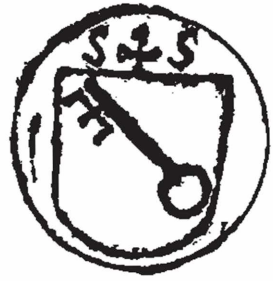

9

Герби на міських печатках XVI - початку XVII ст.: Яворів (1), Потелич (2), Степань (3), Київ (4), Старий Костянтинів (5), Підгайці (6), Зіньків (7), Миляновичі (8), Щирець (9).

кінцем XIII ст. появу міських гербів на польських землях[43]. Але в останніх публікаціях він висунув сумніви щодо цієї думки з огляду на "негеральдичний" характер зображень на печатках того часу, а також порівнюючи їх із гербами німецьких міст, які з'являються тільки на початку XIV ст.[44] Шиманський виходить із тези, що герб складається з двох елементів - поля щита та розташованої в ньому однієї чи кількох фігур. Оскільки на даних пам'ятках щит відсутній, то дослідник робить висновок, що це не герби, а якісь інші знаки, які виконували відмінні функції.

Таке твердження є досить спірним по відношенню до українського матеріалу. По-перше, всі відомі з XIV ст. міські знаки (Володимир, Львів, Коломия, Мукачево) продовжують функціонувати й протягом наступних століть як герби (більше того - у привілеї для Коломиї мова прямо йде саме про герб - "arma seu clenodium"). По-друге, застосування герба на міській печатці було його основною функцією як у XV ст., так і до кінця XVIII ст. По-третє, на пізніших печатках (для прикладу - міста Львова з XVI-XVIII ст.) також відсутні щити, а поняття зображеного знака як міського герба не викликає жодних сумнівів, крім того - воно іноді має й документальну фіксацію. Тому формування поняття "міський герб" слід пов'язувати із стабілізацією печаткового знака, який набуває постійного характеру. Для порівняння можна згадати відомі печатки XII ст. Новгорода, зображення на яких постійно змінюється і вважатися гербом не може.

У другій половині XV ст. на українських землях, що входили до складу Польщі, зростає кількість нових міст на магдебурзькому праві. Такі привілеї отримують Ярмолинці, Коропець, Зіньків, Комарно, Городок, Козлів, Бібрка та інші міста. На кінець XV ст. дослідник Р.Щиґел налічує в Руському воєводстві 101 місто, у Белзькому - 12, на Західному Поділлі -

---

[43] *Szymański J.* Nauki pomocnicze historii. - Warszawa, 1983. - S.672.

[44] *Idem.* Herb - znak samorządnej wspólnoty // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. - Lublin, 1992. - S.93.

26[45]. Серед них було 58 королівських, 9 церковних і 72 приватновласницькі міста[46].

На українських землях, що увійшли до складу Великого князівства Литовського, юрисдикція на магдебурзькому праві впроваджувалася тільки в містах (на відміну від Чехії, Польщі чи Угорщини, де вона вводилася й у селах). Як зауважував польський дослідник Ю.Бардах, "магдебургія була винятковою характерною рисою міст, і то не всіх, а тільки тих, що отримали відповідні привілеї"[47]. Як свідчать джерела, в XV ст. таких привілеїв було не так вже і багато (Перемиль, Литовиж та ін.)[48]. Колонізаційний процес на Поділлі й Правобережжі переривався частими нападами кримських татар, зокрема значним погромом Києва у 1482 р. Тому особливо активне впровадження магдебурзького права відбувалося в кінці XV ст., коли великим князем Олександром дано грамоти Луцьку, Києву та ряду інших великих міст[49].

На більшу увагу, безперечно, заслуговує Київ, хоча текст самого привілею не зберігся й точна дата його надання невідома. У травні 1494 р. великокняжим листом підтверджуються давніші права киян, а в кінці документа зазначається: "и всимъ есмо пожаловали мѣщан кіевскіхъ и все поспольство, по давному, какъ было за великого князя Витовта: бо мы никому новины не велимъ уводити, а старины рухаты..."[50] Але вже в грамоті про звільнення від сплати мита від 4 червня 1497 р. прохачами є

---

[45] *Szczygieł R.* Lokacje miast w Polsce XVI wieku. - Lublin, 1989. - S.25-26.

[46] Ibid. - S.28.

[47] *Bardach J.* Miasta na prawie magdeburskim w Wielkim Księstwie Litewskim od schyłku XIV do połowy XVII stulecia // Kwartalnik Historyczny. - 1980. - No1. - S.27.

[48] *Грушевський М.* Історія... - Т. V. - С.229-230; *Заяць А.* Динаміка чисельності міських поселень Волинського воєводства XVI - першої половини XVII ст. (1566-1648) // Історико-географічні дослідження на Україні. - К., 1992. - С.85; Акты Литовско-Русского государства (далі - АЛРГ). - Москва,1900. - Вып.1. - №7,8.

[49] Одним з останніх досліджень питання розвитку міст Великого князівства Литовського цього періоду є: *Pietkiewicz K.* Wielkie Księstwo Litewskie pod rządami Aleksandra Jagiellończyka. - Poznań, 1995. - S.173-187.

[50] Акты, относящиеся к истории Западной России (далі - АЗР). - Санкт-Петербург, 1846. - Т.I. - С.146.

"войтъ мѣста кіевского, и бурмистры, и радцы, и вси мѣщанє"[51], що засвідчує нову самоврядну організацію міста. Це підтверджується й грамотою 1499 р., даною киянам після скарги київського воєводи Дмитра Путятича, у котрій фіксується: "какъ єсмо дали вамъ право Нѣмецкоє..."[52] Проведений нами порівняльний аналіз чотирьох тогочасних грамот на магдебурзьке право, наданих 31 червня 1497 р. Луцьку[53], 4 жовтня 1498 р. - Дорогочину[54] (за публікацією Ф.Леонтовича цей привілей датований 17 січня 1498 р.[55]) і Полоцьку[56] та 14 березня 1499 р. - Мінську[57] показав, що документи мають подібну структуру, містять майже ідентичні формулювання й у них немає ніякого надання герба чи печатки. Натомість фіксуються окремі аспекти, які вказують на функціональне застосування міського знака: "на ратуши мають мѣты бочку мѣрную и мѣдницу съ знаменемъ мѣстскимъ [...] мѣты важницу, и тежъ капницу, и весь воскъ тамъ же стопленый печатью ихъ мають знаменоваты..."[58] Можна припустити, що київська грамота мала подібний зміст і містила аналогічні формули. У вказаному привілеї київським міщанам 1497 р. також згадується міська печатка: "...у которыхъ мѣщан кіевскихъ зъ ратуша кіевского будетъ листъ подъ ихъ печатью мѣстскою, тымъ мѣщаномъ не надобѣ мыта даваты нигдѣ..."[59]

Немає сумнівів, що на цей час печатка зі знаком Києва вже функціонувала. Дослідниця В.Румянцева безпідставно твердила, що нібито Київ отримав за герб білого ангела в чер-

---

[51]Там же. - С.173.

[52]Там же. - С.194.

[53]Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). - К., 1869. - Ч.V. - Т.I. - № IV.

[54]АЛРГ. - Вып.1. - №59.

[55]Акты Литовской метрики. - Варшава, 1896. - Т. I. - Вып.1. - №371.

[56]АЗР. - Т.I. - №159.

[57]Там же. - №165.

[58]Там же. - С.181, 188; порівняй з латинським текстом привілею для Дорогочина: "Habebunt item in praetorio mensuram frugum et mensuram mellis signo eorum signata, locabunt etiam cameram coeree liquefactoriam alias czapnicza et ceram liquefactam signo eorum notabunt" (АЛРГ. - Вып.1. - С.85.), чи Луцька: "Damus demum et admittimus cameram ponderum, alias ważnice, et ibidem cameram cerae liquefactoriam construere et ceram liquefactam signo eorum notare..." (Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.I. - С.14).

[59]АЗР. - Т.I. - С.173.

воному полі і окремо - магістратську печатку з кушею (арбалетом)[60]. Подібний висновок не тільки не підтверджується джерелами, але й є абсурдним з погляду тогочасного функціонального призначення герба. Ця помилка спричинена нерозумінням різниці між міським і територіальним знаком. Насправді ж вже на початку XVI ст. гербом Києва був лук зі стрілою (чи двома стрілами), який натягують дві руки, що виходять із хмари, але до кінця XVIII ст. цей символ поступово трансформувався у самостріл-арбалет[61].

Традиція датує 1497 р. й отримання Брацлавом магдебурзького права разом з іменем міста св.Петра[62]. Такі припущення виглядають дуже правдоподібно з огляду на тогочасне значення цього міста. У пізніших джерелах XVI ст. згадується про використання Брацлавом герба зі зображенням св.Петра[63], що може підтверджувати наведену версію.

На початку XVI ст. на Волині виникає багато приватновласницьких містечок[64]. Більшість із них користувалася звичаєвим правом, але великокняжі привілеї дозволяли його "розширити", фактично делегуючи власникам повноваження запровадження магдебургії[65].

---

[60] *Румянцева В.В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986. - С.44-45.

[61] Див.: *Антипович К.Є.* Київська міська печатка // Юбілейний збірник на пошану Д.І.Багалія з нагоди сімдесятої річниці життя та п'ятдесятих роковин наукової діяльності: Ч.2. - К, 1927. - Кн.13-14. - С.825-835.

[62] Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. - Каменец-Подольск, 1901. - Вып.9. - С.123.

[63] *Paprocki B.* Herby rycerstwa polskiego. - Kraków, 1858. - S.921.

[64] Іноді власники запроваджували в своїх містах такі пільги для нових поселенців, що завдавали збитків великокняжим містам. Так, у листі від 16 січня 1507 р. король і великий князь Сигізмунд писав луцькому старості Федору Янушевичу: "...иж тыми часы у Волынскои земли многие князи и земяне побудовали замки и места осадили собе и воли имъ дають, а для того наши места пустеють, зануж ремесники видячи у вашихъ местехъ легкость, втекають з нашихъ мест для таковыхъ великихъ драчол и поплатковъ. Ино неради быхмо то видели, абы наши места были пусты, а вашы бы места были осажоны нашими людьми..." (Lietuvos Metrika. Knyga No 8 (1499-1514). - Vilnius, 1995. - No 195).

[65] Як приклад можна зацитувати привілей короля Сигізмунда 1511 р. з наданням міста Литовижа з війтівством князю Федору Чорторийському: "И волен

З отриманням магдебурзького права міське населення звільнялося від управління й суду великого князя чи королівського урядника. Керівні повноваження переходили до призначеного війта, який очолював міське самоврядування. За прикладом короля чи великого князя магдебурзьке право почали надавати і великі феодали. Але прагнучи зберегти феодальну залежність міст вони фактично тільки проголошували самоврядування, призначаючи не тільки війта, але й інших урядників, котрі входили до складу магістрату та лави. Така магдебургія мала обмежений характер, оскільки власник міста контролював діяльність призначеної ним міської управи і постійно втручався в справи громади. Кількість приватновласницьких міст постійно зростала. Дослідник П.Сас на 60-і рр. XVI ст. нараховує у Київському, Волинському та Брацлавському воєводствах 29 великокняжих міст, 112 приватних і 7 церковних[66]. А вже на кінець XVI ст. Р.Щиґел подає такі дані для Руського, Белзького та Подільського воєводств - 79 королівських міст, 184 приватних, 11 церковних[67].

З XVI ст. збереглося багато міських печаток, які дають змогу детальніше проаналізувати знаки, а в привілеях частіше з'являються описи гербів чи печаток.

У грамоті 1514 р. для Кам'янця подається "герб, тобто печатка" із зображенням св.Юрія на коні, котрий пробиває списом змія[68]. Для Львова 1526 р. також фіксується королівським привілеєм міський знак, "вживаний від незапам'ятних часів" - лев у міській брамі з трьома вежами[69]. Рогатин 1535 р.

онъ то отдати, продати, заменити, розширити и людми садити, къ своєму вжиточъному и лепъшому обернути, какъ ся єму и его жене, и их наследкомъ налепен увидить" (Ibid. - No 608). Аналогічна формула є в грамоті того ж року для князя Костянтина Острозького на "замок Степань з містом" (Ibid. - No 616).

[66] *Сас П.М.* Феодальные города Украины в конце XV - 60-х годах XVIв. - К., 1989. - С.153.

[67] *Szczygieł R.* Lokacje... - S.102.

[68] "Pro insigni seu sigillo a predecessoribus nostris habeat imagine militi sancti Georgi armatum et draconem cuspide permentem sibi donatum..." (ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.28. - Арк.98.).

[69] ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Оп.1. - Спр.343; *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa. - Lwów, 1933. - S.63-64.

"отримує" герб із зображенням оленячого рогу та літери[70]. Формалізм таких надань очевидний, оскільки міста вже здавна користувалися цими знаками. Як ще один аналогічний приклад можна навести і привілей 1570 р. для міста Володимира, котрим затверджено зображення св.Юрія для двох печаток - радників і лавників[71].

Трапляються й зовсім нові надання. Так, у привілеї для містечка Бар 1540 р. затверджуються як знак на міську печатку літери "B.S.", що мали вказувати на власницю поселення королеву Бону Сфорцу[72]. Для Стоянова 1550 р. надано "уряду бурмистровському і лавничому" печатку з літерою "S", над якою зображені страусові пір'їни[73]. В окремих випадках право встановлення знака делегується власнику - "**яко дедич постановити маєт**", - як це зустрічаємо у грамоті для містечок Андрієва та Попівців з 1568 р.[74] Проте більшість локаційних та магдебурзьких привілеїв взагалі не згадують про герби чи печатки.

Значно більше інформації дають сфрагістичні матеріали XVI ст. На печатках Яворова поєднано шляхетські герби Лодзя та Наленч, котрі належали яворівському старості Л.Ґурці та його дружині з родини Шамотульських[75]. На лавничих печатках фігурувала видозміна міського герба - у ньому Наленч замінено зображенням трилисника.

На печатках Мостиськ подано готичну маюскулу "M", у котру вмонтовано хрест[76].

---

[70]MRPS. - Pars IV. - Vol.3. - P.21; *Biesiadecki F.* Herb królewskiego miasta Rohatyna. - Lwów, 1935. - S.3.

[71]Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.1. - С.144.

[72]MRPS. - Varsoviae, 1910. - Pars IV. - Vol.1. - P.390.

[73]Słownik geograficzny... - Warszawa, 1890. - T.XI. - S.355.

[74]Російський державний архів давних актів у Москві (далі - РДАДА). - Ф.389. - Спр.51. - Арк.211-зв.; *Заяць А.* Надання печаток містам Волині у XVI - першій половині XVII ст. (за локаційно-маґдебурзькими привілеями) // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1994. - С.41.

[75]ГАДА. - Архів Пілсудських-Ґінятовичів. - Сфрагістична збірка. - Од.зб.170; - Архів Замойських. - Сигн.673. - Док.13; ЦДІА України у Львові. - Ф.127. - Оп.1. - Спр.2. - С.1; - Спр.10. - С.3.; Ф.132. - Оп.1. - Спр.226. - С.2.

[76]НМК. - Відділ рукописів. - MN 559. - №118999; *Гречило А.* Герб та хоругва міста Мостиська // Знак. - 1996. - Ч.11. - С.7.

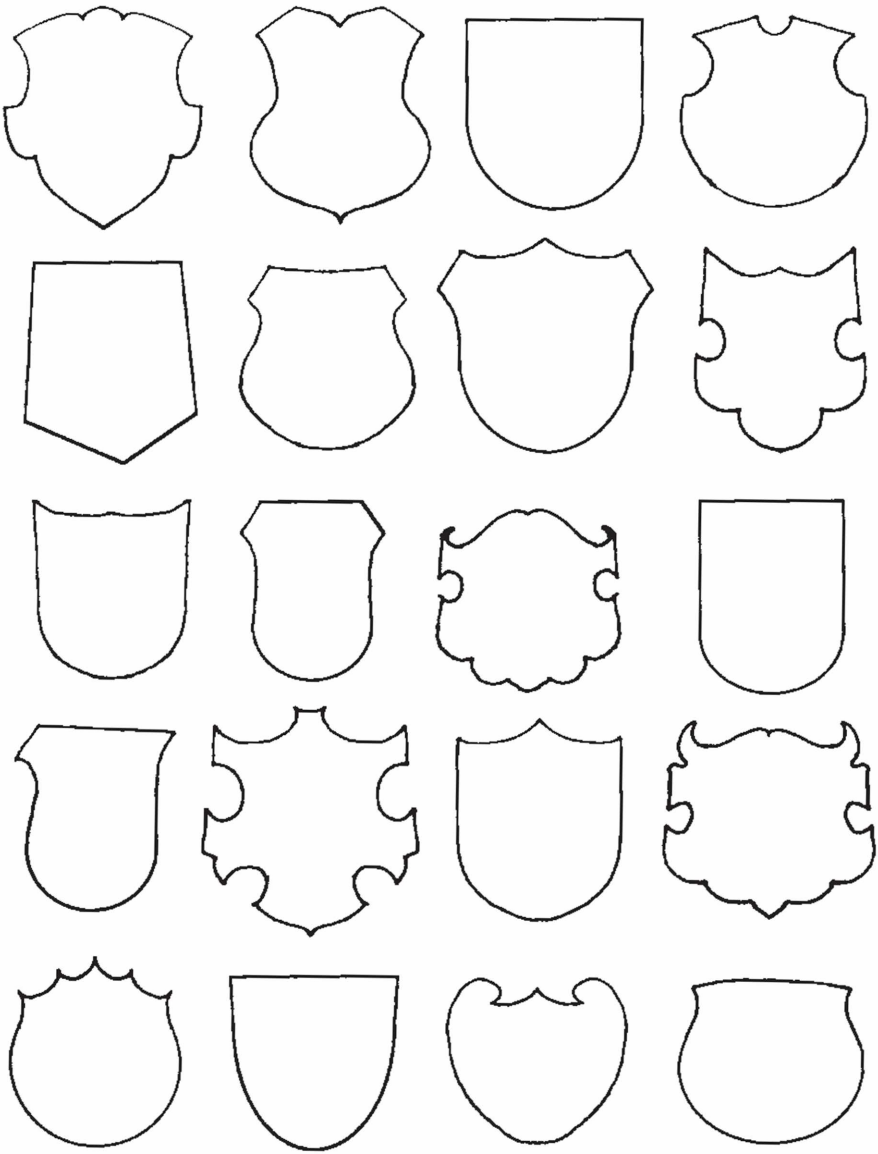

Різноманітні форми щитів гербів українських міст на печатках XV - початку XVII ст.

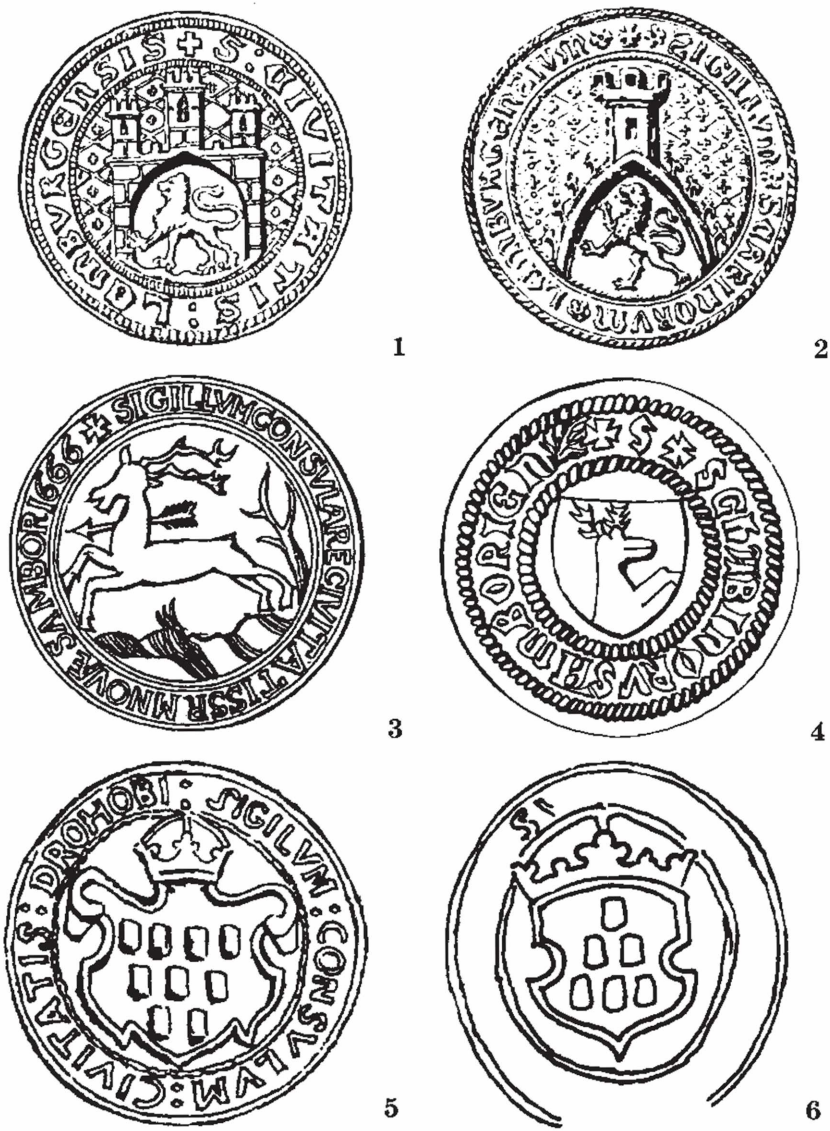

Герби на міських і раєцьких печатках та видозміни гербів на лавничих печатках (XIV-XVII ст.): Львів (1, 2), Самбір (3, 4), Дрогобич (5, 6).

На печатці Галича з документа 1583 р. у щиті зображена галка зі складеними крилами, але відтиск дуже нечіткий, а коловий напис не читається зовсім[77]. На пізніших печатках добре видно в щиті короновану галку з піднятими крилами[78].

Місто Белз використовувало на печатці зображення оборонної бланкованої вежі, на якій гармаш стріляє з гармати, що свідчило про роль міста як укріпленого пункту[79].

Бібрка вживала т.зв. номінальний (називний) герб, який розкривав назву поселення - на печатках фігурував бобер[80].

На печатках міста Буська представлено піворла та літеру "В"[81]. Аналогічний герб вживався 1550 р. й на водяних знаках паперу з Буської папірні[82].

Містечко Добротвір використовувало як герб типовий міщанський знак - т.зв. ґмерк, який, правдоподібно, належав якомусь бурмистрові чи війтові, а з часом залишився на міській печатці[83].

На гербі Долини зображено викладені у квадрат 4 кулі[84]. Вони, очевидно, означали соляні голови. Згодом їх замінили 5 топок солі, котрі фігурували на лавничій печатці.

Дрогобич також використовував на гербі зображення соляних топок[85]. За характером виконання толоки та написання легенди окремі печатки можна датувати ще XV ст.

---

[77]Wittyg W. Pieczęcie miast dawnej Polski. - Kraków, Warszawa, 1908. - Zesz.2. - S.86.

[78]Ibid.; ЦДІА України у Львові. - Ф.52. - Оп.2. - Спр.186. - Арк.1494; Спр.488. - Арк. 606.

[79]НМК. - Відділ рукописів. - MN 1464; Там же. - Сфрагістична збірка. - Од.зб.1911; *Wittyg W.* Pieczęcie... - Kraków, Lwów, 1905. - Zesz.1. - S.12.

[80]ГАДА. - Архів Замойських. - Сигн.764. - Арк.4.

[81]Там же. - Паперові документи. - Од.зб.2659.

[82]*Мацюк О.Я.* Папір та філіграні на українських землях (XVI - початок XX ст.). - К., 1974. - С.29, 99.

[83]ГАДА. - Архів Пілсудських-Ґінятовичів. - Сфрагістична збірка. - Од.зб.108, 109; *Wittyg W.* Pieczęcie... - Zesz.2. - S.54.

[84]ГАДА. - Збірка Чоловського. - Сигн.138. - Од.зб.5. - С.13; *Wittyg W.* Pieczęcie... - Zesz.2. - S.55.

[85]ГАДА. - Архів Пілсудських-Ґінятовичів. - Сфрагістична збірка. - Од.зб.112, 113; *Wittyg W.* Pieczęcie... - Zesz.2. - S.57-58.

На печатці Потелича подано герб з двома перехрещеними ключами[86].

У гербі Грубешова фігурує голова оленя з хрестом між рогами[87].

На печатках містечка Зінькова маємо герб із зображенням оленя чи козулі[88].

Коломия продовжує застосовувати відомий ще з XIV ст. герб із коронованою головою орла[89].

Дуже цікавий знак використовувало місто Ратно - дикий кабан стоїть поміж трьох дерев[90].

У гербі Самбора біжить олень з пробитою стрілою шиєю (хоча на печатці ця стріла більше схожа на меч чи спис, але з пізніших пам'яток традиція стріли закріплюється)[91].

Хирів має на печатках знак власників міста родини Тарлів - герб Топір[92].

На печатці Підгайців зображена латинська літера "P", під нею півмісяць ріжками вгору, а ще нижче - хрест із розширеними раменами[93].

Слід звернути увагу на те, що герби міст фігурували на печатках міських, радницьких, бурмистрівських (такий вид трапляється досить рідко) та на магістратських (цей тип з'являється згодом), а на печатках судочинного органу - лави, та на війтівських звично зображалася або модифікація міського герба (як у львівському - з однією вежею, або із незначними

---

[86]ГАДА. - Архів Пілсудських-Ґінятовичів. - Сфрагістична збірка. - Од.зб.512; НМК. - Відділ рукописів. - MN 562. - №119443.

[87]ГАДА. - Збірка Чоловського. - Сигн.138. - Од.зб.9. - С.30.

[88]НМК. - Відділ рукописів. - MN 568. - №163057.

[89]*Wituyg W.* Pieczęcie... - Kraków, Lwów, 1914. - Zesz.3. - S.121.

[90]НМК. - Відділ рукописів. - Там же. - MN 563. - №119609.

[91]Там же. - MN 560. - №119101; MN 563. - №119702; *Гречило А., Сварник І., Хомик В.* До історії самбірського герба // Самбірські вісті. - 1992. - 28 березня; *Dörflerówna A.* Archiwalja miasta Sambora // Archeion. - 1935. - T.XIII. - S.56.

[92]Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. - Відділ рукописів. - Ф.144. - Оп.III. - Од.зб.3; Державний архів у Кракові (Archiwum Państwowe w Krakowie, далі - ДАК). - Теки Шнайдера. - Сигн.305.

[93]НМК. - Відділ рукописів. - MN 562. - №119406.

відмінностями в малюнку), або зовсім інший знак[94]. Аналогічна практика була поширена на той час на білоруських і східнопольських землях[95].

Крім печаток міські герби мали на цей час й інше застосування. Так, львівський знак широко використовується на прапорах, цехових знаках, ним мітять стоплений віск та різні вироби, його встановлюють на фасадах будинків. Міський символ був і на друкарському знаку Івана Федоровича на першій надрукованій ним у Львові 1574 р. книзі "Апостол"[96], а також на філігранях Брюховицької папірні з кінця XVI ст.[97]

З XVI ст. збереглися сфрагістичні пам'ятки й закарпатських міст. На печатці Кідьоша[98] 1551 р. (за іншими дослідженнями - 1557 р.) зображена у щиті змія[99]. Містечко Береги постійно, почавши з 1567 р., використовувало знак із головою

---

[94]Печатки з гербом мали переважно латинські легенди: "SIGILLUM CIVITATIS..." (печатка міста), "SIGILLUM OPPIDI..." (печатка містечка), "SIGILLUM CONSULUM..." (печатка райців), "SIGILLUM PROCONSULUM..." (печатка бурмистрів), "SIGILLUM MAGISTRATUS..." (печатка магістрату), рідше польською мовою і зовсім зрідка - українською (значно ширше україномовні печатки почали застосовуватися від середини XVII ст. на Лівобережжі). На лавничо-війтівських печатках були написи: "SIGILLUM SCABINORUM..." (печатка лавників), "SIGILLUM ADVOCATIALE..." (печатка війтівська).

[95]*Цітоў А.* Гарадская геральдыка Беларусі. - Мінск, 1989. - С.11-12; *Losowski J.* Pieczęcie miast szlacheckich województwa lubelskiego od XV do XVIII wieku // Ludzie i herby w dawnej Polsce. - Lublin, 1995. - S.255-258. Особливо красномовним прикладом є грамота Стефана Баторія 1580 р. для білоруського міста Полоцька, якою надавалося "до печати мѣстскои гербъ" з кораблем, а також "другую печать лавничую" зі сюжетом Вознесіння Богородиці (АЗР. - Санкт-Петербург, 1848. - Т.3. - №121).

[96]*Запаско Я.П., Мацюк О.Я.* Львівські стародруки. - Львів, 1983. - С.7, 64.

[97]*Мацюк О.Я.* Папір... - С.27, 138; *Він же.* Папір з гербом міста Львова // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів,1993. - С.55.

[98]Тепер - с.Зміївка.

[99]*Штернберг Я.* Герби містечок Берегівщини // Новини Закарпаття. - 1991. - 16 березня; *Thaly K.* Öt maguar községi pecsét a XVI és XVII századból // Századok. - 1869. - L.64.

бика[100]. На документах 1561 р. та наступних десятиліть трапляється печатка Ужгорода з квіткою чи гілочкою та 6-променевою зіркою[101]. Від 1635 р. відомі печатки міста вже з іншим гербом - виноградною лозою. Печатки Шаланка мали зображення трьох зубів дракона[102].

Мараморош на початку XVI ст. після розпаду Угорщини увійшов до складу Трансильванії. П'ять мараморських поселень - Хуст, Тячів, Довге Поле, Вишкове та Сигот - ще 1329 р. отримали від угорського короля статус вільних королівських міст. Ймовірно, що з того часу вони мали б використовувати свої символи. Хоча найдавніша тячівська печатка з міським гербом (зображенням орла) відома тільки з 1608 р.[103] Також із XVII ст. походить і досить унікальна печатка всіх п'яти королівських міст, на якій поєднано знаки цих населених пунктів[104]. Зокрема, Хуст мав за герб дві перехрещені стріли, а Вишкове - зображення козла. Ці ж знаки використовувалися містами і пізніше.

На українських землях, що входили до складу Молдавського князівства, найдавніші міські печатки зі символами відомі з XVII ст. Цим періодом датується печатка Хотина з написом "печать мнаста хотинскаго", на якій фігурує зображення геометричної фігури (правдоподібно - Голгофського хреста) з двома 6-променевими зірками обабіч[105]. Печатка Чернівців із геральдичною трояндою була прикладена до документа за 1765 р.[106]

У 1569 р. остаточно утвердилося об'єднання Литви та Польщі в одну державу на сеймі в Любліні. До Польської коро-

---

[100] Там же.

[101] *Штернберг Я.* Герби краю (Ужгорода і району) // Новини Закарпаття. - 1991. - 6 квітня; *Федака П.* Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. - 1995. - Ч.10. - С.6-7.

[102] *Штернберг Я.* Із емблематики Виноградівщини // Новини Закарпаття. - 1991. - 27 квітня.

[103] *Nagy I.* Técsö város pecséte // Századok. - 1867. - L.422-424.

[104] *Штернберг Я.* Герби королівських міст Мараморошу // Новини Закарпаття. - 1991. - 18 травня.

[105] *Andreş-Tabac S.* Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. - Chişinău, 1998. - P.26, 27.

[106] *Costin M.* Opere Complete. - Bucuresci, 1888. - T.II. - P.565, 641.

1

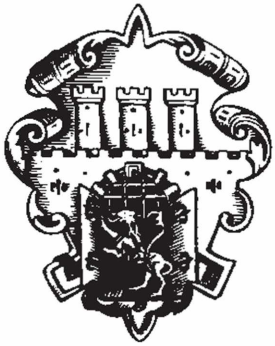

2

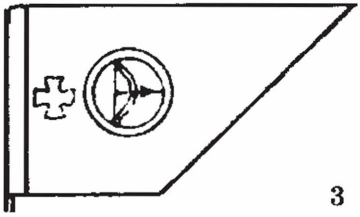

3

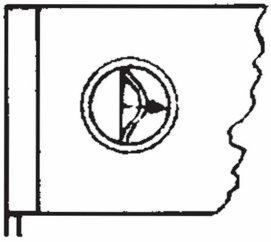

4

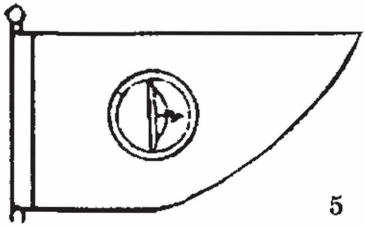

5

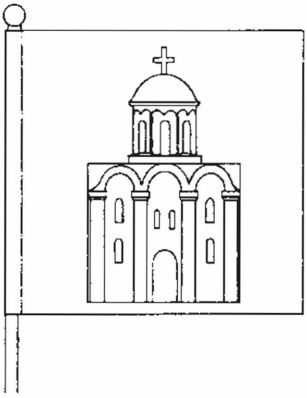

6

7

Герб Буська на водяних знаках Буської папірні 1550 р. (1). Герб Львова з "Апостола" 1574 р. (2). Міські прапори XVII ст.: Київ (3, 4, 5), Біла Церква (реконструкція; 6), Львів (7).

1

2

3

4

5

6

7

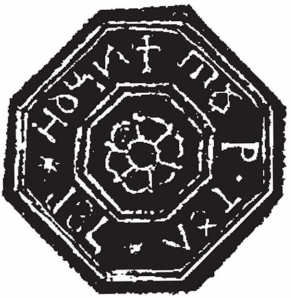

8

Герби на печатках закарпатських міст (XV-XVII ст.): Лампрехтсас (1), Кідьош (2), Береги (3), Ужгород (4, 6), Тячів (5). Печатки українських міст, що входили до складу Молдавського князівства: Хотин (XVII ст.; 7), Чернівці (1765 р.; 8).

ни було приєднано Волинь, Східне Поділля, Київщину та Підляшшя. Характерно, що для діловодства магдебургій запроваджувалася як обов'язкова польська мова замість української[107].

Ще напередодні Люблінської унії на сеймі Великого князівства Литовського 1564 р. у Більську для всіх волинських, брацлавських, київських і підляських міст затверджено магдебурзьке право на зразок міста Вільна[108]. Це обумовлювалося тим, що у більшості міст в цих землях існував самобутній міський устрій, оснований на звичаєвому праві[109].

Значні економічні та соціальні зміни в останніх десятиліттях XVI ст. посилили колонізацію Брацлавщини та Придніпров'я, що сприяло виникненню нових міських поселень. Для багатьох приватних містечок використовується практика, широко відома і на землях Великого князівства Литовського, коли поселення отримує локаційний і магдебурзький привілеї від власника із обіцянкою добитися юридичного затвердження цього документа в короля, але дуже часто місто так і продовжувало розвиватися тільки на підставі надання феодала[110].

З новою колонізацією з'являються й нові привілеї на самоврядування для міст, у яких дуже часто, особливо на східних територіях, фіксуються описи герба, а також починають подаватися кольорові зображення знаків. Звично ініціаторами надання міських привілеїв виступали приватні власники або представники королівської адміністрації, а значно рідше прохання подавалося від міської верхівки (війтів) і міщан чи від духовенства[111].

---

[107] Див. хоча б: *Василенко М.* Правне положення Чернігівщини за польської доби (1618-1648) // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С.291.

[108] Materiały do dziejów Sejmu czteroletniego. - Wrocław, 1960. - T.III. - S.64.

[109] *Отамановский В.* Развитие... - С.127.

[110] *Bardach J.* Miasta... - S.31-32.

[111] *Ковальский Н.П.* Локационные и магдебургские грамоты городам Украины в составе коронных книг записей "Литовской метрики" второй половины XVI - первой половины XVII века // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источника по социально-экономической истории России и Украины XVII-XIX веков. - Днепропетровск, 1983. - С.9.

Серед прикладів міщанської ініціативи дуже характерним є випадок клопотання корсунських міщан. Після отримання Корсунем 1584 р. локаційної грамоти та дозволу на магдебурзьке право міщани зверталися до короля Стефана Баторія з проханням про надання герба і самі запропонували його малюнок, що зафіксовано у привілеї від 20 лютого 1585 р.: "...то пак теперь есмы прошени отъ пречоныхъ подданыхъ нашихъ мѣщанъ того мѣста Корсуня, абыхмо тому мѣсту новозаложеному, прикладомъ иншихъ мѣст нашихъ гербъ, то есть лук жолтый натягненый и стрѣлу на тативѣ наложеную, въ червономъ полю надали. А такъ мы бачачи быти въ томъ прозбу ихъ слушную, зъ ласки нашое королевской и за причиною певныхъ пановъ радъ нашихъ, того-то менованого гербу оному мѣсту Корсуню и подданымъ нашимъ мѣщаномъ корсунскимъ позволили, и тымъ листомъ нашымъ до того мѣста вѣчными часы надаемъ: который гербъ в семъ листѣ нашомъ есть значнѣ выражонъ и вымалеванъ, якого уже отъ сего часу заразъ пречоные мѣщане корсуньскіе, и по нихъ тамъ будучіе, на всѣ потомные вѣчные часы, такъ на печати до всякихъ справъ своихъ посполитыхъ и судовыхъ мѣстцкихъ, яко тежъ и на хоругвѣ мѣстцкой уживаты и съ того ся веселити мають, справуючися во всемъ водлѣ фундушу вольностей имъ отъ насъ наданыхъ, безъ всякого уближенья права посполитого"[112]. Найцікавішим є те, що корсунці на цьому не заспокоїлися і 1592 р. добилися ще одної грамоти на розширення своїх прав і на вільне шинкування меду й пива[113].

У 1588 р. надано королівський привілей місту Шаргороду, власниками якого були Замойські. В грамоті зафіксовано герб із зображенням покровителя міста св.Флоріана в лицарських латах, який в одній руці тримає щит із гербом Єліта (знак Замойських. - *А.Г.*), а в іншій - кухоль із водою для гасіння пожежі[114]. В оригіналі документа було подано кольоровий ма-

---

[112]АЗР. - Т.3. - С.292; ЦДІА України у Києві. - Ф.221. - Спр.20.

[113]Архив ЮЗР. - К., 1907. - Ч.VIII. - Т.5. - № СХ.

[114]ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.134. - Арк.223-зв. - 224; Archiwum Jana Zamojskiego, kanclerza i hetmana wielkiego koronnego. - Kraków, 1948. - T.IV. - S.424.

люнок герба. Пізніше він постійно фігурує на міській печатці[115].

Зображення гербів на грамотах у другій половині XVI ст. утрадиційнюється. Відоме воно й на інших привілеях. Скажімо, ще 1568 р. на прохання міщан Ломазів (у Великому князівстві Литовському) Сигізмунд Август надає грамоту із малюнком герба[116].

Мабуть, фіксація герба у привілеях для приватних міст залежала не від королівської чи великокняжої канцелярії, а від ініціативи самого прохача. На це вказує хоча б порівняння кількох різних грамот для міст Олександра Вишневецького, розташованих на "властной маєтности своєй вѣчистой". Всі вони виставлені на прохання власника, але якщо у грамоті від 16 січня 1591 р. для міста Олександрова (Лубен) немає навіть згадки про герб[117], то в аналогічних привілеях, наданих 9 лютого 1592 р. для Михайлова (Пирятина) та Мошен, міські знаки вказані (відповідно - "стріла" та "спис")[118]. Цікаво, що в новій грамоті з 20 жовтня 1592 р. для Олександрова надається герб-печатка, але замість самого опису залишено порожнє місце (котре, очевидно, мав заповнити сам власник на свій розсуд)[119]. Подібну картину спостерігаємо у ще одній грамоті для Олександрова, виданій Сигізмундом III під час краківського

---

[115]ГАДА. - Архів Замойських. - Сигн.279. - Арк.159; - Сигн.746. - Арк.26, 27, 29.

[116]Акты, издаваемые Виленской археографической комиссией. - Вильно. - 1870. - Т.IV. - С.248.

[117]Архив ЮЗР. - К., 1905. - Ч.VII. - Т.3. - № XIX; *Николайчик Ф.Д.* Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине // Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца. - 1900. - Вып.3. - Отд.3. - С.99-101.

[118]Для Михайлова: "...надаємъ печать мѣстскую, герб стрѣлу..." (Архив ЮЗР. - Ч.VII. - Т.3. - С.299; *Николайчик Ф.Д.* Материалы... - С.103); для міста Мошни: "...надаємъ печать мѣстскую, герб ощепъ..." (Архив ЮЗР. - Ч.VIII. - Т.5. - С.260).

[119]"До того тежъ тому жъ месту Александрову сим же листом нашим до права их надаєм печат местскую, герб [пропуск] которою печатью в том месте Александрове вряд местский всі справы права майдеборского печатуючи и отправуючи, вечне уживати оное мают" (*Николайчик Ф.Д.* Материалы... - С.107).

сейму 16 березня 1595 р. на прохання Адама Вишневецького[120].

У привілеї 1592 р. для королівського міста Чигирина також зазначено герб міста - "три стрели"[121].

Для містечка луцького владики Рожищ у грамоті 1598 р. надано знак - два хрести[122].

Того ж року вказано герб і в привілеях Романова - піворла і півпогоні[123]. Сама грамота була виставлена королем Сигізмундом III під час варшавського коронного сейму 13 квітня 1598 р. Прохачем виступав бресько-куявський воєвода Андрій Лещинський "яко опекунъ добръ и маєтности места Романова в повєтє Луцкомъ лежачого".

У тексті грамоти 1600 р. для міста Кошера згадується міський знак, але замість опису зроблено пропуск, який, очевидно, мав заповнити на свій розсуд сам власник[124].

Міські герби стали у XVI ст. досить популярним явищем, про що свідчать і згадки про деякі з них у гербовниках Бартоша Папроцького (щоправда, не завжди точні, якщо порівнювати зі сфрагістичними джерелами), в інших працях, а також оспівування міської геральдичної символіки у панегіриках та віршах.

Особливо важливим джерелом для нашої теми є робота Б.Папроцького "Гніздо цноти", видана у Кракові 1578 р.[125] У ній подано описи та зображення гербів міст, що були адміністративними центрами воєводств і земель. Так, міста Руського воєводства представляють Львів ("три вежі і лев у брамі"), Пе-

---

[120]"...и печат под гербом [пропуск] з нашоє щодробливости для его лепъшого и переднешого объходу надаємъ: мают ее мещане места Алекъсандрова теперешние и по нихъ будучые вечне ужывати и справы свои местские и инные всякие и судовые отправовати и печатовати" (Там же. - С.108).

[121]Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.1. - С.87.

[122]"...надаємъ, печать местскую, гербъ полъ орла и полъ погони, которою печатю в томъ месте Романове вряд местскій всѣ справы права майдеборского тою печатю печатуючы и отправуючы вечне уживати оное мають" (Національна бібліотека України ім.В.І.Вернадського (далі - НБУ ім.В.І.Вернадського). - Інститут рукопису. - Ф.П. - Спр.21635. - Арк.6).

[123]Там же. - Спр.1429. - Арк.290.

[124]РДАДА. - Ф.389. - Спр.197. - Арк.122.

[125]*Paprocki B.* Gniazdo cnoty. - Kraków, 1578.

ремишль ("чорний ведмідь"), Сянік ("ангел"), Холм ("три вежі"), а для Галича автор зазначив, що не знає якого герба вживає місто[126]. Описуючи знак Белза як "три вежі", Папроцький додає, що "має бути гармата на верху веж та гармаш"[127]. Для Берестя вказаний "напнутий лук"[128]. Святі покровителі подані на гравюрах без щитів як герби Кам'янця, Києва (обидва - зі св.Юрієм), Луцька (св.Миколай) та Брацлава (св.Петро)[129]. Очевидно, що наведені символи Холма та Києва не відповідають вживаним реально міським знакам, а герб Белза уточнено, правдоподібно, за малюнком на печатці. Але в решті випадків вказана інформація підтверджується іншими джерелами. Частково ці герби були подані й у іншому гербовнику Папроцького, що вийшов у Кракові 1584 р.[130].

У кінці XVI ст. загострюються релігійно-національні протиріччя. Цей процес знайшов своє відображення й у міській геральдиці.

Після аудієнції львівського архієпископа Яна Соліковського в папи римського Сикста V місто Львів отримало 1586 р. буллу з дозволом користуватися видозміною папського герба - зображенням лева, що стоїть на задніх лапах і тримає у передніх три горбки та восьмипроменеву зірку (варто звернути увагу, що на папській буллі подано кольорові зображення не тільки цієї видозміни, але й міського герба, хоча характер цього малюнка не зовсім відповідає вживаному містом знаку - зокрема, вежі увінчано куполами, а сама брама пофарбована в якийсь рожевий колір)[131]. Новий символ все частіше починає використовуватися побіч міського. Так, на відомій гравюрі з початку

---

[126]"Miasto Lwów nosi trzy wieże, Lwa w bronie,.."; "Miasto Przemyśl nosi za Herb Niedźwiedzia czarnego"; "Miasto Sanok nosi Anyola za Herb"; "Miasto Chełm nosi herb trzy wieże";"Miasto Halicz którego Herbu używa niewiem" (Ibid. - S.1221, 1222, 1224).

[127]"Miasto Bełz nosi Herb trzy wieże takim kształtem, [...] ma być działo na wierzchu wież y Puszkarz" (Ibid. - S.1223).

[128]"Miasto Brzeście nosi herb łuk nałożony" (Ibid. - S.1229).

[129]"Miasto Kamieniec Herb X. Ruskich starodawny takim kształtem"; "Miasto Kijów nosi Herb Gerzego świętego, od dawnych X. Ruskich nadany"; "Miasto Łuck, nosi S.Mikołaja";"Bracław miasto swiętego Piotra" (Ibid. - S.1222, 1227, 1229).

[130]*Paprocki B.* Herby... - S.907, 908, 910, 914, 915, 918, 920, 921.

[131]ЦДІА України у Львові. - Ф.131. - Оп.1. - Спр.603.

XVII ст. з панорамою Львова, виконаній, як вважають, за рисунком А.Пассаротті, подано чотири герби: лев, котрий спинається на скелю (герб Руського воєводства), польський орел, міський та папський знаки[132]. Обидва символи трапляються й у нових міських печатках. Але поступово "папський" лев витісняє з брами крокуючого "руського" лева і займає його місце. Такі зображення маємо на різних міських прапорах[133]. Хоча до кінця XVIII ст. львівський магістрат використовує одночасно й старі печатки з давнім варіантом герба.

Київський єпископ Ю.Верещинський також розпочав заходи щодо зміни символіки Києва. За його проектом утворювалися три окремі міста: для нижнього планувалося замість "варварського лука" використати зображення витягнутої із хмари руки з королівським скіпетром; для верхнього королівського міста на гербі зображалась витягнута з хмари рука із королівським вінцем; для єпископського міста - у верхньому полі єпископська митра, у нижньому - герб Верещинських[134]. Однак цей проект втілений не був.

Певні зміни простежуються й у символіці Луцька. Якщо на давніших печатках покровитель міста св.Миколай подавався у митрі, як прийнято в православній іконографії, то вже згодом у кінці XVI ст. він фігурує у широкому капелюсі, як практикується в католицькій традиції, а пізніше зникає з міських печаток зовсім - його замінює новий символ[135].

У королівських містах посилюються утиски з боку старост, які прагнуть обмежити самоврядування та перебрати на себе контроль за міськими справами. Скажімо, на торунському

---

[132]Каталог гравюр XVII-XX ст. з фондів Львівської наукової бібліотеки ім.В.Стефаника АН УРСР. - К., 1989. - С.4.

[133] У вересні 1704 р. шведські війська зайняли Львів і забрали як військові трофеї різні міські прапори. Як можна судити за вцілілими прапорами чи рисунками з них, у зображенні міського герба не завжди було точно дотримано всіх деталей та колористики (Військовий музей у Стокгольмі (Armemuseum). - ST 28:72, 28:73a, 28:73b, 28:74, etc.). Висловлюю подяку п.Єві Турек з Військового музею у Стокгольмі за надану інформацію та ілюстрації.

[134]*Стороженко А.* Киев триста лет назад // Киевская старина. - 1894. - №3. - С.413.

[135]*Гречило А.* Чи повернеться святий Миколай на герб Луцька? // Народна трибуна. - Луцьк, 1995. - №8. - С.6.

сеймі 1576 р. король Стефан Баторій підтверджує "вольності міщан Білоцерківських" - знову на прохання бояр та міщан[136], але Біла Церква й надалі залишається підпорядкованою старостинській владі. Масовий процес отримання як давніми, так і новоосадженими українськими містами дозволів на самоврядування за магдебурзьким правом спонукав і білоцерківців добиватися королівського привілею. Нарешті 1588 р. міщани отримали таку грамоту[137]. Однак це викликало протест з боку Костянтина Костянтиновича Острозького, котрий був королівським старостою та пожиттєвим державцею Білої Церкви, й у випадку запровадження магдебургії він втрачав великі прибутки з цього міста, що значно розрослося протягом останніх років. Білоцерківці ж вважали свої новоотримані привілеї такими, що касують давніші права князя Острозького, оскільки їхня грамота є останнім законним документом у цій справі. Проте суд вирішив визнати помилку королівської канцелярії й відмінити привілей міста, що й було зафіксовано 25 квітня 1589 р. декретом Сигізмунда III[138]. Всі "пожитки" в Білій Церкві передавалися старості, а в справі часткової юрисдикції на магдебурзькому праві визначено вислати на місце королівських комісарів для вивчення питання. Незадоволені таким результатом міщани виступили проти князя Острозького та не допустили ні його, ні комісарів до міста, внаслідок чого новим королівським декретом від 4 квітня 1590 р. білоцерківці повністю переходили під старостинську юрисдикцію[139]. К.К.Острозький добився 1 січня 1592 р. дозволу в короля уступити своє право пожиттєвого державлення Білої Церкви своєму синові Янушеві[140].

За антифеодальні виступи за постановою сейму 1607 р. міщан Корсуня та Брацлава також позбавлено магдебурзьких привілеїв та передано під юрисдикцію старостинської влади[141].

---

[136]РДАДА. - Ф.389. - Спр.193. - Арк.64-65.

[137]Там же. - Од.зб.200. - Арк.6зв.-7зв.

[138]Архив ЮЗР. - К., 1907. - Ч.8. - Т.5. - С.245-249.

[139]Там же. - С.249-254.

[140]Там же. - С.254-256.

[141]Volumina Legum. - Petersburg, 1859. - T.II. - S.443; Архив ЮЗР. - Ч.VIII. - Т.5. - С.348; *Щербак В.* Антифеодальні рухи на Україні напередодні визвольної війни 1648-1654 рр. - К., 1989. - С.21.

Дальші обмеження запроваджувалися постановою 1609 р. "Про козаків запорозьких"[142].

На початку XVII ст. вибірковий характер фіксації гербів у привілеях не змінився - переважно вони здійснювалися для міст, розташованих у прикордонних районах, що також диктувалося й певними політичними міркуваннями.

На прохання Михайла Станіславського королем 8 березня 1605 р. видано два привілеї для міст Ново-Міхал (Михалпіль) та Дунайгрод (Дунаївці) із зазначеням гербів: для першого - лук зі стрілою, для другого - журавель з каменем у піднятій лапі[143].

У виставлених 7 червня 1607 р. привілеях для Вербовця та Салинців вказувалося: "за герб цьому місту як прикордонному надаємо...", і далі йшли описи гербів, які за своїм змістом мали вказувати на оборонне значення поселень[144].

Однак і тепер ініціатива про фіксування герба виходила від власника. Для підтвердження цього наведемо хоча б два надані 1614 р. привілеї. 3 квітня для Тайкурів подано опис і малюнок герба (св.Юрій) та надано магдебурзьке право, а 9 квітня в аналогічній грамоті, що вийшла з цієї ж королівської канцелярії для містечка Деражні про герб немає і згадки[145]. Зрештою, як немає жодних надань гербів і в багатьох інших магдебурзьких привілеях, що надавалися українським містам та містечкам у цей період[146].

---

[142]Volumina Legum. - T.II. - S.465.

[143]Для Ново-Міхала: "...arcum cum sagitta ad iaculandum extensum..." (ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.150. - Арк.40); для Дунайгроду: "...auem gruem lapidem in pode tenentem..." (Там же. - Арк.41).

[144]Для Вербовця: "...rękę zbroyną z bronią..." (ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.151. - Арк.188-зв.); для Салинців: "...rękę iedną gołą a drugą panczerzem okrythą z łukiam strzałą wyciągnionym..." (Там же. - Арк.190).

[145]ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.157. - Арк.44-зв. - 46, 47-зв. - 49.

[146]Як приклад достатньо навести грамоти Нового Малина (1590 р.), Нового Ружина (1590 р.), Межиріча, Чорториї (обидва - 1605 р.), Тетієва (1606 р.), Локачів (1611 р.), Крилова (1616 р.), Сенютова (1623 р.), Гоголева (1625 р.), Ксаверова (1634 р.) та багатьох інших міст.

Для міст Руського воєводства у цей час привілеї з гербами взагалі майже не зустрічаються[147], натомість поширюється мода називати містечка за назвами герба власника, що, зрозуміло, зумовлювало використання цих гербів чи їх видозмін містами: Сасів (1615 р.) від герба Сас Даниловичів, Топорів (1620 р.) від герба Топір Тенчинських тощо[148].

Продовжується й практика формального підтвердження здавна вживаних гербів. Враховуючи психологічний фактор, влучно названий Н.Яковенко "пієтетом перед юридичною старовиною"[149], можна вважати, що підтвердження міського герба мало б розцінюватися міщанами як збереження своїх давніх прав, свобод та інших привілеїв, символом яких і виступав цей знак.

Тільки після смерті Януша Острозького вдалося повернутися до справи запровадження магдебургії в Білій Церкві. 6 грудня 1620 р. під час коронного сейму у Варшаві король Сигізмунд III на прохання війта Я.Селяви та міщан надає Білій Церкві грамоту на магдебурзьке право[150]. У цьому привілеї місту, зокрема, дозволялося "мати книгу, скриньку і печатку міську для завіряння та скріплення різних справ з таким гербом, який на цьому листі нашому намальований: тобто, лук натягнутий з трьома стрілами у червоному полі" (на оригіналі грамоти, переданому міщанам, що не зберігся до нашого часу, було подано кольоровий малюнок герба; у копії, внесеній до записових книг Литовської метрики, ілюстрації немає. - *А.Г.*)[151]. Передбачалося також "усім, разом зі своїм війтом, виступати на конях і зі зброєю проти кожного ворога коронного й бунтівників під місь-

---

[147]Наприклад, привілей 1603 р. на магдебурзьке право для Болехова (Ягайлонська бібліотека у Кракові (Biblioteka Jagellońska, далі - ЯБК). - Відділ рукописів. - №972. - Арк.9).

[148]ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.158. - Арк.19-21; - Од.зб.165. - Арк.111-зв. - 113.

[149]*Яковенко Н.* "Чоловік добрий" і "чоловік злий": з історії ментальних установок в Україні-Русі кінця XVI - середини XVII ст. // Medievalia Ukrainica: Ментальність та історія ідей. - К., 1992. - Т.1. - С.87.

[150]РДАДА. - Ф.389. - Спр.209. - Арк.137зв.-140зв.

[151]"...mieć xięgi, skrzynkę y pieczęć mieską do odpraw y pieczętowania wszelakich spraw ich z takim Herbem iaki w tym liscie naszym iest namalowany. To iest Łuk wyciężony z trzema strzałami w pole czerwonym..." (Там же. - Арк.138-зв.).

ким прапором, котрий їм надаємо: у червоному полі біла церква з білим хрестом"[152]. Можливо, що Біла Церква вже до цього часу могла би використовувати якусь свою символіку чи на прапорах під час польової сторожі на татарських шляхах, чи й на міській печатці, котру мали би виготовити протягом часу короткотривалої дії привілею за 1588 р. Досить унікальним є застосування відмінних знаків на гербі і на прапорі.

Цікаво, що того ж дня разом із Білою Церквою привілей отримав і Переяслав, хоча його міщани ще з 1585 р. і користувалися магдебурзьким правом, проте досі перебували майже у повній залежності від старости. У грамоті, окрім надання нових пільг міщанам, підтвердження самоврядування за магдебурзьким правом та проведення ярмарків і торгів, дозволу на спорудження ратуші, важниці, воскобійні, лазні, пивоварень та ін., місту дозволялося "мати книгу, скриньку і печатку міську для завіряння та скріплення різних справ з таким гербом, який на цьому листі нашому намальований: на озері башта з хрестом"[153]. Надавався також і прапор: "у білому полі червона башта з червоним хрестом"[154]. Ймовірно, що Переяслав також вже до цього часу міг використовувати якісь символи, хоча з усього видно, що переяславська магдебургія була до 1620 р. сильно обмежена старостинською владою.

10 грудня 1620 р. дано привілей на прохання війта і міщан Богуслава. У ньому фіксується тільки міський прапор: поміж зеленими берегами блакитна ріка, на якій три скелі з жовтими хрестами[155].

---

[152]"Wszyscy z woytem swym konno y orężno ruszać się uprzeciw każdemu nieprzyjacielowi koronnemu y swewolnikom z Chorągwią swą Mieską ktorą im nadaiemy w polu Czerwonym Cerkiew Biała z krzyżem białym..." (Там же. - Арк.140).

[153]"...z takim Herbem yaki w tym liście naszym iest namalowany, na Jeziorze Baszta z Krzyżem..." (Там же. - Арк.142-зв.). Пор. з російським перекладом: Акты ЮЗР. - Санкт-Петербург, 1878. - Т.X. - Ст.519-520.

[154]"...w Polu białym Baszta czerwona z Krzyżem czerwonym..." (РДАДА. - Ф.389. - Спр.209. - Арк.144-зв.).

[155]"...z chorągwią swą miejską, którą nadaiemy, to iest, między brzegami zielonymi, Rzeka błękitna, na której trzy skały osobne z krzyżami żołtemi..." (Там же. - Арк.158). Пор.: Архив ЮЗР. - Ч.VII. - Т.3. - С.62.

Міські герби з книги Бартоша Папроцького *"Gniazdo cnoty"*: Брацлав (1), Луцьк (2), Сянік (3), Берестя (4), Белз (5), Холм (6).

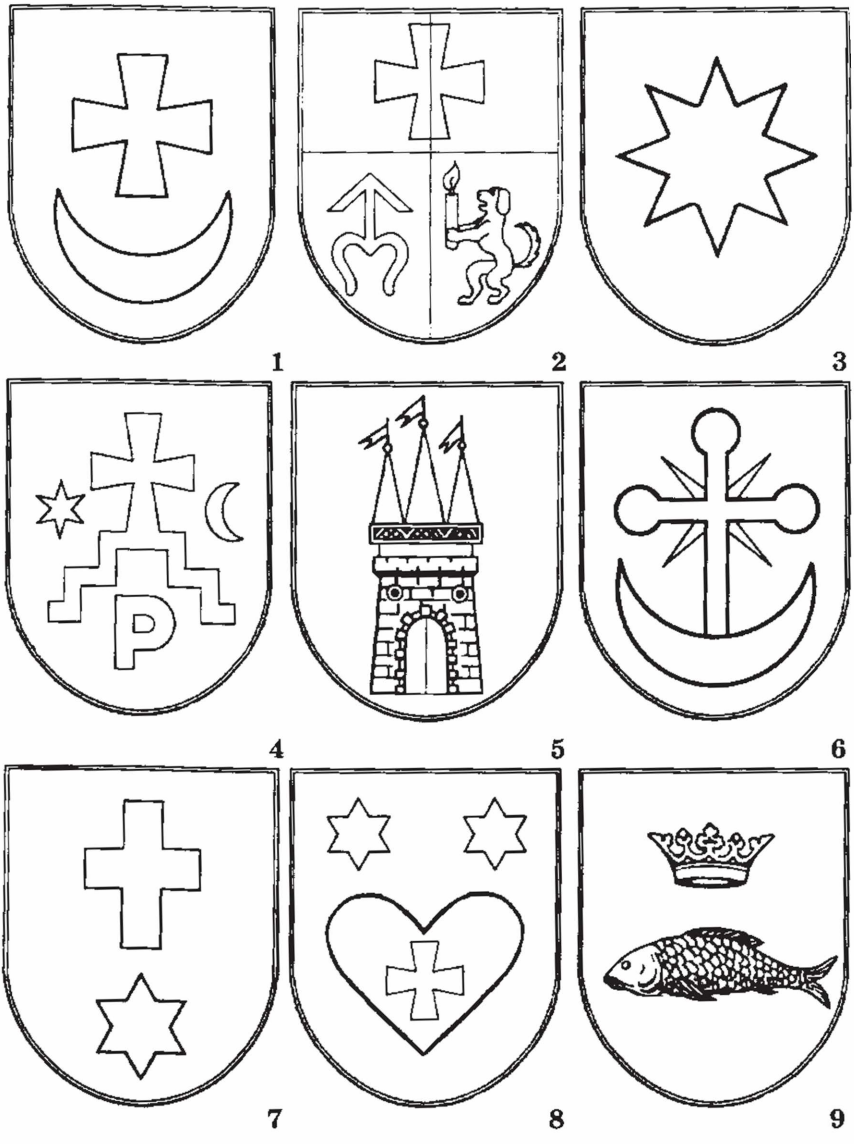

Герби міст Придніпров'я кінця XVI - початку XVIII ст.: Борзна (1), Мрин (2), Нові Санжари (3), Ромни (4), Лохвиця (5), Решетилівка (6), Ічня (7), Власівка (8), Короп (9).

З 1618 р. до Речі Посполитої відходять Чернігово-Сіверські землі, містам яких надаються грамоти разом із гербами. Такі привілеї отримують Стародуб (1620 р.), Чернігів (1623 р.), Ніжин і ще раз Стародуб (обидва - 1625 р.) та інші міста[156]. Окремі грамоти, в яких дозволяється й використовувати прапори, дістають сформовані для захисту замків козацькі загони. Так, у привілеї чернігівським козакам від 6 березня 1625 р. зафіксовано "блакитний прапор з червоним хрестом"[157].

Серед сюжетів гербів першої третини XVII ст. популярними залишаються зображення міських патронів. Окрім вже згаданих, такі мотиви маємо на гербах Кролевця (Архангел Михаїл), Новогрода (Копайгорода, - Богородиця), Домбровиці (Барка, - св.Станіслав), Баришівки (св.Софія) та інших міст.

На початку 40-х рр. XVII ст. у грамотах про надання герба починають вказувати фразу "герб, що тут намальований" та залишати порожнє місце, на яке пізніше наносився за вказівкою власника відповідний малюнок. Такі надання, зокрема, відомі для міст Немирича - Олевська та Добромира (обидва - за 1641 р.)[158], Замойського - Крешова (1640 р.)[159], Ланцкоронського - Нового Бжезя (Збрижа) та Жванця (обидва - 1646 р.)[160] тощо. У привілеї Владислава IV для Овруча зафіксовано як міський герб на печатці зображення св.Михайла Архангела[161].

---

[156]Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931. - С.38; ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.170. - Арк.231-234-зв.; - Од.зб.173. - Арк.32-35-зв.; РДАДА. - Ф.389. - Спр.101. - Арк.312-315-зв. Варто зазначити, що для Стародуба в двох привілеях зафіксовано два різні герби - дуб з орлиним гніздом та св.Юрій, хоча іншими джерелами підтверджується використання містом тільки першого знака.

[157]"Pozwalamy im mieć Chorągiew ossobną Błękitną z Krzyżem Czerwonym..." (ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.173. - С.17). Подібні знаки отримали й козацькі підрозділи з інших міст, хоча ці прапори вважати міськими не можна.

[158]Там же. - Од.зб.185. - Арк.409-зв., 411.

[159]Там же. - Од.зб.186. - Арк.283

[160]Там же. - Од.зб.189. - Арк.438, 439-зв.

[161]"Obronę Miastu temu, którym sprawy Mieyskie y Radzieckie pieczętować będą Świętego Michała Archanioła y Dzwonek na Ratuszu dla lepszego w Mieście tym porządku nadaiemy" (Там же. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ IX. - №163. - С.3; ЯБК.

Як типовий приклад геральдики церковного містечка варто згадати знак затверджений 1647 р. для Яцкополя (Мрина), котрий належав чернігівським домініканцям. Цей герб значно відрізняється від інших великою кількістю фігур: "кавалерський хрест, половина якого в полі білому, а половина - в чорному, під ним герб Одровонж і собачка з палаючою свічкою"[162]. Також багатопольовий герб маємо пізніше на печатці XVIII ст. іншого церковного містечка - Торчина.

Процес пожвавлення колонізації придніпровських земель у першій половині XVII ст. призвів до того, що в самих тільки Київському та Брацлавському воєводствах виникло близько 300 нових міст і містечок. Загальна кількість таких поселень на всіх українських землях виносила понад тисячу. З них основну масу (80-90%) становили приватновласницькі міста[163]. Більші міста на королівських (державних) землях мали магдебурзьке право і окремі привілеї, менші - на приватних панських землях - різнилися від сіл тільки тим, що їхні мешканці були звільнені від панщини і сплачували чинш або данину в натурі. Однак містечка давали феодалові у п'ять-десять разів більше доходів, ніж села, на місці яких ці містечка виникли[164].

Значні політичні, економічні та соціальні зміни відбулися в результаті національно-визвольної війни 1648-54 рр. під проводом Богдана Хмельницького. Після вигнання польської адміністрації та шляхти в Гетьманщині основним чинником у житті міст, поряд з міщанством, стало козацтво. Великі міста (переважно - колишні королівські) зберегли магдебургію, а малі міста та містечка (колишні приватновласницькі та церковні) мали неповне, т.зв. ратушне самоврядування. В основному міщанство попервах зберегло свої давні права. Проте козацька старшина намагалась їх знести.

- Відділ рукописів. - №6049. - Арк.59-зв.-60; НБУ ім.В.І.Вернадського. - Інститут рукопису. - Ф.61. - Спр.771).

[162]ГАДА. - Метрика коронна. - Од.зб.189. - Арк.643-зв. - 644.

[163]*Компан О.С.* Міста України в другій половині XVII ст. - К., 1963. - С.109.

[164]*Михайлина П.В.* Визвольна боротьба трудового населення міст України (1569-1654 рр.). - К., 1975. - С.13.

Деякі міста, пробуючи зберегти своє самоврядування перед наступом козацько-старшинської адміністрації добивалися підтвердження давніх привілеїв. Але ці грамоти, як зауважувала Г.Швидько, "в порівнянні з королівськими універсалами, як видно зі змісту, не вносили нічого нового у правовий стан міста"[165].

Під цим оглядом цікавим є перезатвердження царем Олексієм Михайловичем привілеїв міста Переяслава, серед яких значилося і надання герба. Користаючи з того, що саме в Переяславі відбувалося укладення угоди 1654 р. з царськими посланцями, міщани поспішили перезатвердити свої давні привілеї. У березні того ж року разом з українським посольством, очолюваним військовим суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею, до Москви вирушили й дві делегації переяславців - від міщан та окремо від цеховиків. Про підтвердження прав міста просив царя у своєму листі й гетьман Богдан Хмельницький. 4 квітня 1654 р. цар Олексій Михайлович підписав "жалувану грамоту всему городу Переяславлю", у якій зазначено: "быти во всем по прежним королевским привилеям и герб свой держати им прежний"[166]. Про те, що для тогочасної централізованої Московської держави, де не функціонувало самоврядування на магдебурзькому праві, по-

---

[165] *Швидько А.К.* Материалы по истории городов Левобережной Украины второй половины XVII-XVIII веков в рукописном отделе ЦНБ АН УССР // Историографические и источниковедческие проблемы отечественной истории: Источника по социально-экономической истории России и Украины XVII-XIX веков. - Днепропетровск, 1983. - С.76. Ніяких внесень змін до давніх міських гербів чи надання нових, очевидно, не відбувалося. Єдиною новацією була заміна латиномовних легенд на печатках, особливо тих, що згадували короля. Так, у царській грамоті 1654 р. із наданням нової печатки Богдану Хмельницькому вказувалося: "Да с теми же посланники вашими послали к тебе, гетману, и в Войско Запорожское нашу государскую печать с нашим государским имянованьем, потому что прежняя войсковая печать - с королевским имянованьем, и ныне тою прежнею печатью печатати не годитца" (Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. - Москва, 1954. - Т.III. - С.567). Хоча деякі містечка ще на початку XVIII ст. продовжували користуватися печатками з литинськими написами (Баришівка, Лубни, Кролевець та ін.).

[166] Акты ЮЗР. - Т.X. - Ст.533-534.

няття міського герба було взагалі малозрозумілим свідчить курйозний факт, що в тексті царської грамоти для цехів (майже повністю повторювала зміст грамоти для міщан. - *А.Г.*) писар також спершу вписав фразу про герб міста, але потім її було викреслено. Переяславським делегатам на чолі з Іваном Григоровичем (чи, як на московський лад перекручено його прізвище в актах - Григор'євим) ще довелося добиватися видачі копії грамоти на руки, щоб мати за старою традицією вагомий аргумент проти сваволі різних урядників.

Пізніше міщани Переяслава старалися отримувати конфірмаційні грамоти в кожного нового царя та формально підтверджувати свої привілеї у кожного новообраного гетьмана. Такі намагання не були марними, бо фактично крім Переяслава всі інші міста та містечка південної частини Гетьманщини не мали права на самоврядування, а були під владою козацько-старшинської адміністрації, хоч і застосовували давні герби, а нові сотенні містечка обирали собі традиційні символи на печатки.

Так, містечко Басань використовувала зображення серця, над ним 6-променева зірка[167].

Знак Решетилівки має у щиті хрест із сіянням, під ним - півмісяць ріжками вгору[168].

Містечко Білиця вживала печатку з гербом, на якому фігурувала 8-променева зірка[169].

Також 8-променеву зірку використовувало у своєму знаку і містечко Нові Санжари[170].

Ічня мала у XVII ст. за герб хрест над 6-променевою зіркою, під ними, правдоподібно, півмісяць[171]. На пізнішій печатці XVIII ст. ці елементи збережені, але додатково з'являються ще серце та дві перехрещені стріли[172].

---

[167]Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського: Каталог. (упорядник *Ситий І.*) - Львів-Чернігів, 1995. - №1.

[168]ЦДІА України у Києві. - Ф.51. - Оп.3. - Спр.125. - Арк.98.

[169]Міські печатки... - №3.

[170]ЦДІА України у Києві. - Ф.51. - Оп.3. - Спр.7575. - Арк.17.

[171]*Ситий І.* Печатка Ічні 1687 року // Знак. - 1993. - Ч.1. - С.4.

[172]*Він же.* Печатка Ічні 1730 року // Знак. - 1994. - Ч.6. - С.10.

На міському символі Великих Будищ були зображені на серцеподібному щиті перехрещені булава і пірнач[173].

Містечко Варва мала зображення серця, над ним хрест, навколо хреста чотири зірки (дві 6-променеві і дві 7-променеві)[174].

Не менш цікаві символи використовували Нові Млини, Вороніж, Власівка, Комишня, Старі Санжари, Борзна, Кобеляки, Конотоп, Срібне, Шишаки, Сорочинці та інші міста й містечка, у гербах яких переважали такі елементи, як хрести, зірки, півмісяці, серця тощо.

З політичною метою привілеї надавались містам Лівобережжя й польським королем Яном Казимиром, який хотів повернути їх під свою юрисдикцію. Так, відразу ж після Конотопської битви видано у Варшаві 10 вересня 1659 р. грамоту з підтвердженням привілеїв Ніжина (у т.ч. і з 1625 р. та подано малюнок герба), однак у березні 1660 р. вже московський цар поспішив видати підтвердну грамоту на магдебурзьке право, щоб отримати прихильність ніжинських міщан[175].

26 та 29 грудня 1663 р. привілеї Яна Казимира були надані відповідно Остру та Козельцю[176]. Причому для Козельця було затверджено міську та війтівську печатку зі зображенням козлика зі хрестом між рогами, а також міський прапор з аналогічним малюнком на білому полотнищі[177].

---

[173]ЦДІА України у Києві. - Ф.51. - Оп.3. - Спр.1453. - Арк.9-зв.; *Гречило А.* Герб та хоругва Великих Будищ // Знак. - 1995. - Ч.10. - С.7. Стан досліджуваної печатки не зовсім задовільний, тому можлива ідентифікація фігур як стріли чи шаблі, та й функція серця як щита чи самостійного елемента в щиті потребує додаткового співставлення з іншими пам'ятками.

[174]*Гірник О.В.* Печатка містечка Варви // Клейноди: Записки Українського Геральдичного Товариства. - Том 1. - Київ-Львів, 1991. - С.8-9.

[175]*Петровський М.* Надання Ніжину Магдебурзького права у 1623 році // Чернігів і Північне Лівобережжя: Огляди, розвідки, матеріали. - К., 1928. - С.302-304, 306.

[176]РДАДА. - Ф.389. - Спр.220. - Арк.187-193-зв.

[177]"...dla Pieczętowania wszelkich spraw y Extraktów pozwalamy im mieć dwie Pieczęcie. Jedną dla Burmistrza y całego Magistratu Radzieckiego większą Mieyską na którey być Koziołek z rogami małemi między którymi rożkami ma być wyryty Krzyż wyniosły y znaczny a około tego Koziołka y Krzyża napis Pieczęć Miasta J. K. Mci Kozielca, a ta ma zawsze zostawać przy samym Burmistrzu. Drugą zaś Pieczęć mnieyszą teyże podoby mieć

Вважається, що в малих сотенних містечках магдебургія впроваджувалася як вже традиційне звичаєве право і в таких поселеннях майже завжди існували окремі ратуші, яким належала як судова, так і адміністративна влада[178]. Але внутрішній характер цих містечок зазнавав змін і вони потрапляли під повний вплив козацької адміністрації.

Полкові та сотенні канцелярії склалися як установи аж наприкінці XVII ст.[179] Початково вони діяли разом з ратушами і магістратами, а згодом перебирали на себе основні функції. При цьому сотенні канцелярії дуже часто засвідчували свої документи печатками міських установ або з часом перебирали міські герби на свої печатки. Скажімо, на печатках містечка Лукім'я та Лукомської сотні фігурують однакові знаки[180]. Роменська сотня використовувала на своїх печатках ті ж символи, що й на міських[181]. Тому, до певної міри, сотенні знаки можна також вважати одним з основних джерел при встановленні гербів невеликих містечок того часу. Однак при цьому не слід ототожнювати міські герби з сотенними та полковими емблемами, оскільки вони відрізнялися за функціональним призначенням і багато матеріалів підтверджують одночасне використання відмінних символів на цих знаках. Відомі також випадки поступової зміни міського герба чи доповнення його новими елементами (особливо добре це простежується на прикладі ґенези міської печатки Конотопа).

---

pozwalamy, a napis około Pieczęć Woytowska Kozielca a ta powinna zawsze zostawać przy Woycie. Także y na Chorągwi mieyskiey ma być Koziołek z Różkami y z Krzyżem na białym polu wymalowany" (Там же. - Арк.190-зв.).

[178] *Модзалевский В.Л.* Очерки по истории Лохвицкой, Сенчанской, Чорнуской, Куренской и Варвинской сотен, вошедших в состав Лохвицкого уезда. - К., 1906. - С.22.

[179] *Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1991. - Том CCXXII. - С.271.

[180] ЦДІА України у Києві. - Ф.98. - Оп.2. - Спр.307. - Арк.24, 127-зв.; - Ф.108. - Оп.1. - Спр.270. - Арк.468-зв.

[181] Там же. - Ф.98. - Оп.2. - Спр.336. - Арк.51, 56.

1722 р. у Росії утворено Герольдмейстерську контору[182]. У ній розпочинають розробку гербів, які призначалися для знамен полків, розташованих у різних містах імперії. Автори не мали достатніх уявлень про українську міську геральдику, тому для київської та чернігівської емблеми було взято територіальні знаки з "Титулярника" 1672 р.[183] Ніжинський, глухівський та полтавський знаки взагалі були новотворами, й тільки для стародубського використано сюжет з міського герба[184]. Ці емблеми затверджено Сенатом 1730 р. і передано Військовій колегії для використання на полкових прапорах і печатках губернаторів. Однак українськими містами та органами місцевого самоврядування, що продовжували вживати печатки зі своїми давніми символами, ці знаки не використовувалися і вважати їх міськими гербами не можна, хоча в деяких дослідженнях автори схильні значно перебільшувати роль емблем 1730 р.

Згодом виникає проблема створення гербів для полкових знамен слобідських полків. На території Слобожанщини ще в 50-і рр. XVII ст. царський уряд сформував з українських переселенців козацькі полки. В містах та містечках зберігалися такі ж самоврядні традиції, як і в Гетьманщині, що дає підстави припускати використання місцевих символів на печатках[185]. Проте вже на початку XVIII ст. більшість міщан була переведена у козаки та у "підпомошники", а міське самоврядування фактично ліквідоване[186]. З поступовим обмеженням царським

---

[182] *Лакиер А.* Русская геральдика. - Москва, 1990. - С.220; *Соболева Н.А.* Старинные гербы российских городов. - Москва, 1985. - С.44.

[183] *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. - Москва, 1974. - С.186.

[184] *Лакиер А.* Русская геральдика... - С.187, 189.

[185] Д.І.Багалій вважав, що нові поселенці зберігали практику судочинства за екстрактами магдебурзького права (див.: *Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова за 250 лет от его существования (с 1655-го по 1905-й год). - Харьков, 1905. - Т.І. - С.103; *Багалій Д.І.* Історія Слобідської України. - Харків, 1993. - С.91).

[186] Наприклад, у Харкові: "...войты и городовое самоуправление перевелись, очевидно, тогда, когда перевелось и само мещанство, а случилось это в самом начале XVIII в. В 1700 г. велено было выбрать из харьковцев 850 конных и оружных козаков для военной службы, а остальных превратить в подпомощников. По донесению воеводы Толстого, харьковский полковник Донец

урядом козацького самоврядування повсюдно почали застосовуватися російські державні символи. У 1726 р. слобідські полки перейшли у відання Військової колегії.

Відповідно до указу 31 липня 1734 р. питанням символів полків продовжувала займатися Військова колегія та герольдмейстер, а герби мали також фігурувати й на полкових печатках[187]. Військова колегія доручила розробку знаків для слобідських полків Академії наук, де Й.С.Бекенштейном було до кінця 1734 р. виконано понад 40 варіантів проектів гербів для підрозділів, розташованих у Сумах, Охтирці, Острогозьку, Харкові й Ізюмі. Однак затвердження вони так і не отримали[188].

У 1745 р. створено герб для батальйону, розташованого в Бахмуті: на червоному тлі дві золоті гармати, з яких на верхній сидить білий птах, а під ними, під зеленою горою і на зеленій землі дерев'яний соляний магазин[189].

Ордером гетьмана Кирила Розумовського від 18 березня 1755 р. визначався порядок зображення елементів на сотенних і полкових прапорах - з лицевого боку фігурував національний герб (козак з мушкетом. - *А.Г.*), а з іншого - знак відповідної сотні чи полку[190]. Проте ця регламентація стосувалася міських гербів тільки у тих випадках, коли вони чи їхні елементи використовувалися на сотенних і полкових емблемах.

В описах слобідсько-українських міст за 1767-69 рр. міський герб згадується тільки для Харкова: "город издревле употребляет в гербе напряженный лук со стрелою, а пожалован

перечислил в козаки и подпомощники всех харьковских мещан..." (*Багалей Д.И., Миллер Д.П.* История города Харькова... - Т.I. - С.104).

[187]Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - Санкт-Петербург, 1830. - Т.9. - №6610.

[188]Про роботу Бекенштейна див.: *Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. - Москва, 1981. - С.61-64. Цікаво, що Бекенштайн отримав з України 5 зошитів із малюнками полкових та сотенних прапорів і на деяких були зображені герби, котрі він потрактував як польські й визнав недоцільним їхнє подальше використання (Там же. - С.63).

[189]*Омельченко М.* Герб Артемівська // Знак. - 1996. - Ч.12. - С.12.

[190]Детальніше про це див.: *Стафійчук В.* Роль Генеральної військової канцелярії у забезпеченні прапорами полків, сотень і окремих військових частин Гетьманщини // Знак. - 1997. - Ч.13. - С.6, 7.

1

2

3

4

5

6

7

8

9

Герби на міських печатках Лівобережної України (XVII-XVIII ст.): Переяслав (1), Ніжин (2), Баришівка (3), Чернігів (4), Козелець (5), Прилуки (6), Конотоп (7), Басань (8), Вороніж (9).

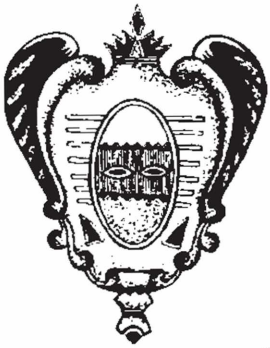

1

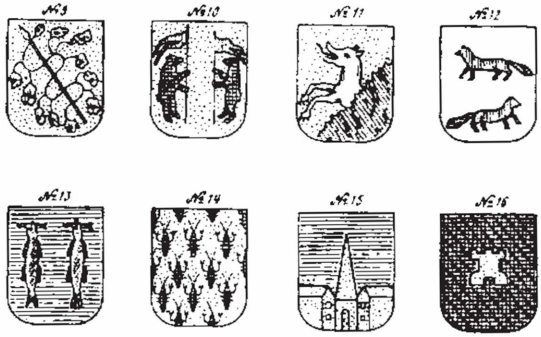

2

3

4

5

6

Знак із прапора Путивльського полку 1730 р. (1) та проекти Й.Бекенштайна для прапорів слобідських полків (2). Герби у привілеях XVIII ст.: Розділ (3), Великий Мізоч (4), Печеніжин (5), Новий Заслав (6).

городу сей герб, или прежними основателями и обычаем народа введен - достоверного известия нет"[191]. Для Валок занотовано використання комісарством двоголового орла[192], а для інших міст, містечок і слобід (Хотомль, Вільшана, Липець, Охтирка, Суми) вказано, що ніякого герба не мають[193], або це питання опущено зовсім.

За розпорядженням Військової колегії 1775 р. був створений гербовник полкових знаків (т. зв. гербовник Щербатова), до якого увійшли герби Харківського, Сумського, Ізюмського, Луганського, Донецького, Полтавського, Херсонського, Дніпровського та інших полків[194]. Деякі з цих полкових гербів згодом були затверджені як міські.

Міста на українських землях, що залишилися у складі Речі Посполитої, перебували з середини XVII ст. у стані занепаду, що був викликаний і обмеженням самоврядування міст, і постійними війнами, і зміною торговельних шляхів.

Для багатьох міст проводяться перезатвердження старих привілеїв. У нових грамотах іноді додатково фіксуються здавна вживані міські герби. Правдоподібно, такий випадок маємо з містечком Клевань, якому дозволено 1654 р. мати печатку зі зображенням св.Михайла Архангела[195]. Привілей на магдебурзьке право та затвердження герба отримує 1663 р. новозасноване місто Станіславів: міська брама з трьома вежами, в отворі воріт - герб Потоцьких (Пилява)[196]. У магдебурзькій грамоті 1668 р. для містечка Оздзютичів подано, що герб має бути таким, як тут намальований, однак замість малюнку залишено порожнє місце[197]. А в привілеях для Рафалівки (1666 р.) та

---

[191]Материалы для истории и быта Харьковской и отчасти Курской и Воронежской губернии в XVI-XVIII ст. - Х., 1890. - Т.2. - С.214.

[192]Там же. - С.209, 228.

[193]Там же. - С.198, 202, 205, 223, 226.

[194]РДАДА. - Ф.20 (разряд XX). - Оп.1. - Спр.269.

[195]Słownik geograficzny... - Warszawa, 1884. - T.IV. - S.139-140.

[196]ЯБК. - Відділ рукописів. - №972. - Арк.183-зв.

[197]"Tegoż Miasteczka publicum perpetumque insigne, którym Urząd iego Listy y Akty publiczne ma pieczętować, będzie takie iako iest niżey wyrażone" (РДАДА. - Ф.389. - Спр.220. - Арк.228-зв.).

Володимирця (1667 р.) взагалі жодних згадок про герб немає. Надання здійснювалися на прохання власників міста й очевидно, що фіксація міського знака залежала від їхньої ініціативи.

Королем Яном Собєським перезатверджувалися давні привілеї та герби переважно для колишніх родинних маєтків у Руському воєводстві. У 1684 р. для Поморян надано герб із зображенням св.Яна, що, правдоподібно, було новим знаком міста[198]. Роком пізніше привілей отримує Яричів з давнім гербом із зображенням Богородиці[199]. Проте в привілеї 1687 р. для Олеська про герб не згадується[200]. У 1690 р. підтверджено права і знак містечка Куликова - постать св.Станіслава[201]. Королевич Константин Собєський надає 1699 р. Красному Острову (Кукизову) привілей, у якому фіксується герб: ключ св.Петра[202].

У першій половині XVIII ст. такі надання стають досить рідкісними. Серед них можна назвати королівську грамоту, яку 1715 р. отримує містечко Нові Кути. У привілеї подано малюнок та опис герба: відкриті ворота з двома вежами[203]. Однак на пізніших печатках замість цього знака зустрічаємо герб власників містечка Потоцьких - Пиляву.

21 листопада 1744 р. магдебурзькі привілеї отримують містечка Гранів та Кублич із затвердженням як міських гербів шляхетських знаків, відповідно - Леліву та Погоню[204].

В оригіналі грамоти для Роздолу, виставленої на прохання М.Жевуського 1745 р., вписана фраза про герб, "що тут зо-

---

[198]ЦДІА України у Львові. - Ф.9. - Оп.2. - Спр.101. - Арк.369-зв.

[199]Там же. - Ф.146. - Оп.88. - Спр.276. - С.6.

[200]Бібліотека Польської академії наук у Кракові (Bibilioteka Polskiej akademii nauk w Krakowie, далі - БПАН у Кракові). - Відділ рукописів. - №2848/I. - Арк.20-22.

[201]Там же. - Ф.9. - Оп.2. - Спр.101. - Арк.425-зв. Щоправда, на давніших печатках Куликова використовувався зовсім інший символ.

[202]AGZ. - Lwów, 1868. - T.I. - S.114.

[203]ЦДІА України у Львові. - Ф.5. - Оп.1. - Спр.260. - Арк.1679.

[204]ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб.102. - С.60-62. В обох випадках подано формулу: "Za Herb zaś mieyski Pieczęć do ztwierdzenia aktów y spraw swoich zażywać będzie..."

бражений"[205], та намальовано олівцем родовий знак власника як міський герб. Судячи з усього, цей малюнок внесено до документа вже пізніше на місці, без участі королівської канцелярії.

Містечку Обертину, яке ще в XVI ст. мало міські права, 1746 р. за клопотанням власника К.Скарбека надається королівський привілей на магдебурзьке право та дозвіл використовувати герб Абданк Скарбеків[206].

Разом із підтвердженням міських прав 1750 р. для містечка Шатави фіксується зображення на печатці (св.Тома)[207].

Для Великого Мізоча в тексті грамоти 1761 р. вказувався знак "такий, як тут зображений"[208]. На оригіналі документа в червоному полі зображені переплетені літери "W" і "M", що мали означати назву поселення[209].

У 1766 р. видано дві грамоти для міст Теодора Потоцького - Печеніжина і Кулачківців. Для першого як "знак чи печатку" вказано лева, котрий тримає Пиляву[210], для другого - грифона з Пилявою в лапах[211]. Обидва привілеї виставлено 3 грудня, а вже у грамоті з 7 грудня того ж року на магдебурзьке

---

[205]В оригіналі: "...Do stwierdzenia zaś Actów, Listów wszelkich, Tranzakcyi swoich Herbu takiego iaki tu iest Konsztem Malarskim wyryty toż Miasteczko zażywać będzie..." (ДАК. - Архів Ланцкоронських. - Сигн.105).

[206]Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. - 1854. - No41. - S.146. Копія з кольоровим малюнком див.: БПАН у Кракові. - Відділ рукописів. - №2848/I. - Арк.3-4.

[207]Słownik geograficzny... - Warszawa, 1890. - T.XI. - S.807.

[208]Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.1. - С.402.

[209]ЦДІА України у Києві. - Ф.220. - Спр.393.

[210]"Na znak zaś albo pieczęć Lwa trzymaiącego w przednich łapach pułtrzecia krzyża złotego w polu niebieskim z literami iak tu jest wyryto do stwierdzenia Aktów, Listów i Spraw Mieyskich mieć i używać będzie" (оригінал привілею: ГАДА. - Збірка пергаментних документів. - Од.зб.8840; копія: Там же. - Канцлерські книги. - Од.зб.29. - Арк.765; копія привілею з кольоровим малюнком: БПАН у Кракові. - Відділ рукописів. - №2849/I; опубліковано: Dodatek tygodniowy przy Gazecie Lwowskiej. - 1854. - No50. - S.200).

[211]"...Gryfa trzymaiącego Półtrzecia krzyża stoiącego w Polu Żołtym..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб.29. - Арк.771).

право для містечка Берлінці, власником якого був Домінік Дзєдушицький, ніяких згадок про герб немає[212].

Необхідно також згадати два привілеї для Нового Заслава (Ізяслава), у яких і 1754 р., і 1767 р. фігурує той самий герб: міська брама з трьома вежами, над якими княжі корони, у воротах - вершник на коні (Погоня)[213]. Слід зауважити, що ще на початку XVIII ст. місто використовувало герб Заславських, а тепер змінило його на знак нового власника - князя Сангушка.

* * *

Проведений аналіз королівських, великокняжих та приватновласницьких надань XIV-XVIII ст. дає підстави вважати, що затвердження герба чи печатки не було обов'язковим у структурі привілеїв на самоврядування, на відміну від ряду адміністративних, юридичних та економічних пільг, котрі фіксувалися майже в усіх документах. Якщо герб чи печатка й згадувалися у грамотах, то такі надання мали переважно формальний характер. Оскільки на цей період існував принцип, за яким вважалося, що дія привілеїв чинна на час правління монарха, котрий його надав, то традиційними є нові перезатвердження, в яких іноді фіксувалися вже здавна вживані знаки. У приватних містах право визначення герба переважно делегувалося їх власникові (подавалася формула "як дідич встановить" або залишалося порожнє місце для пізнішого внесення малюнку чи опису герба) або здійснювалося на його прохання. У королівських містах грамоти з наданням герба часом ініціювалися війтами чи самими міщанами. Але в основному вибір міського знака здійснювався на місці без будь-яких юридичних формальностей.

Найважливішою суспільно-політичною функцією герба була роль символу самоврядування міста. На практиці вона зводилася здебільшого до застосування герба на міській печатці (у

---

[212]Там же. - Арк.871-874; Там же. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ V. - №5. - Арк.106-107-зв.

[213]Оригінали: ДАК. - Архів Сангушків. - Од.зб. 321 [310], 325 [314]. Копії: ГАДА. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ V. - №5. - Арк.130.

текстах грамот "герб" і "печатка" фігурують як адекватні поняття). Міський знак також використовувався на прапорах, будівлях, ставився на мірних ємностях, ним знакували стоплений віск та різні вироби, відоме його вживання на водяних знаках тощо. На війтівських та лавничих печатках переважно трапляються певні видозміни герба міста.

У кінці XVI - на початку XVII ст. помітне зростання ролі міських знаків як ідеологічних символів. Вони починають частіше з'являтися у королівських та приватновласницьких привілеях (переважно для міст Брацлавщини, Поділля, Київщини, Чернігівщини) як фіксація політичного впливу на нову колонізацію прикордонних територій. Із загостренням релігійно-національних протиріч відбуваються спроби ревізії давніх знаків більших міст і заміна їх новими символами (Львів, Київ, Луцьк). Хоча загалом більшість українських міст зберегла свої герби, дотримуючись принципу "старини не рухаємо, новини не вводимо".

Після національно-визвольної війни під проводом Богдана Хмельницького на Лівобережній Україні із формуванням сотенно-полкового устрою спостерігається значний розвиток місцевої герботворчості. Він знайшов відображення як у міській, так і сотенній та приватній сфрагістиці й зберігав свої традиції аж до кінця XVIII ст. Характерною рисою цього герботворення було широке застосування таких символів, як хрест, півмісяць, серце, зірки, елементи озброєння.

На українських землях, що залишилися у складі Речі Посполитої, із поступовим занепадом самоврядування в містах роль гербів формалізується, поширеним явищем стає заміна їх приватновласницькими, хоча спостерігається й поява нових знаків, окремі з яких фіксуються офіційними наданнями.

За образотворчим характером міські герби XIV-XVIII ст. можна розділити на кілька груп:

- зображення архітектурних споруд (традиція європейської геральдики, що добре адаптувалася на українському ґрунті);
- агіографічні мотиви (частина яких, безсумнівно, відображає місцеві традиції);

- зображення тварин, птахів, риб і рослин;

- елементи шляхетської геральдики;

- відображення основних промислів, що сприяли виникненню та розвитку міста;

- елементи озброєння як свідчення оборонної ролі поселень;

- зображення хрестів, зірок, місяців та інших атрибутів, характерних для української орнаменталістики;

- зображення сиґлів - початкових літер назви міста.

Характерною рисою для найдавніших знаків (XIV-XVI ст.) є використання однієї-двох геральдичних фігур у гербі.

Загалом XIV-XVIII ст. є періодом становлення української міської геральдики, її розвитку на місцевих традиціях, зростання не тільки кількісно, але й якісно. Незважаючи на певні відмінності на окремих етапах та в різних регіонах, цей період охоплює цілісний процес формування міських гербів як знаків місцевого самоврядування (хоч іноді й досить обмеженого).

РОЗДІЛ II

СПРОБИ ЦЕНТРАЛІЗАЦІЇ ПРОЦЕСІВ ГЕРБОТВОРЕННЯ В КІНЦІ XVIII - ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ XX ст.

Вплив централізованої герботворчої діяльності в Російській імперії в першій половині XVIII ст. зводився до складання знаків для знамен армійських полків, розташованих в українських землях, хоча при цьому міські ратуші та магістрати продовжували використовувати свої традиційні герби. Від кінця 60-х рр. XVIII ст. починається розробка гербів для міст Росії, які ще не мали власних знаків. Прискоренню цієї роботи сприяла й реформа місцевого управління 1775 р. та підготовка до неї[1].

У російському міському герботворенні 70-х рр. XVIII ст. виробилася практика вміщати в герби повітових міст частину або цілий знак намісництва (губернії), що згодом стає обов'язковим для всіх новотворів, виняток же робився тільки для перезатверджених старих гербів[2].

Відповідно до законодавчого акту 1775 р. "Учреждения для управления губерний Всероссийской империи" в 1780 р.

---

[1] *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика и геральдика. - Москва, 1974. - С.187.

[2] *Винклер П.П.* Исторический очерк городских гербов // *Його ж.* Гербы городов, губерний, областей и посадов Российской империи, внесенные в Полное собрание законов с 1649-1900 гг. - Санкт-Петербург, 1900. - С.XVIII.

утворено Харківське намісництво, яке складалося з 15 повітів. А вже 21 вересня 1781 р. централізовано затверджуються герби для міст цього намісництва[3]. Більшість гербів були новоствореними знаками. Так, для Харкова у зеленому полі подано ріг достатку та кадуцею, що мало характеризувати місто як значний торговий центр. При цьому вживаний раніше на печатках знак не враховувався. В інших новотворах у верхній половині зображався харківський символ, а в нижньому - знак конкретного міста. При виборі фігур бралося до уваги або назву поселення (вовк у Вовчанська, виноград у Ізюму, лебідь у Лебедина), або природні багатства (груші в Золочева, черешні в Краснокутська, сливи в Недригайлова та Валок), або основний вид заняття мешканців (водяні млини у Білопілля, плуг у Хотмизька). Для Чугуєва, Охтирки, Ізюма та Сум прийнято герби без намісницького знака. Вважається, що ці міста ще раніше були полковими і мали свої символи, котрі й перезатверджено верховною владою[4]. Знак Чугуєва ще 1752 р. появився на знамені Чугуївського кінного козачого полку[5]. Пізніше був підготований інший проект, що мав вказувати на версію походження назви міста від довгого жупана (чуги), який носили місцеві козаки: "висящая на пне чуга", але він схвалення не отримав[6]. Проекти гербів трьох інших міст, а також Харкова, фігурували ще в 1776 р. у гербовнику Щербатова[7]. Тому їх обійшло нововведення з діленням щита.

---

[3]Полное собрание законов Российской империи (далі - ПСЗ). - Санкт-Петербург, 1830. - Т.XXI. - №15238.

[4]*Зайцев Б., Посохов С.* Герби міст Харківського намісництва // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1994. - С.38-39.

[5]*Висковатов А.* Историческое описание одежды и вооружения российских войск. - Санкт-Петербург, 1899. - С.85.

[6]Центральний державний історичний архів України у Києві (далі - ЦДІА України у Києві). - Ф.1709. - Оп.3. - Спр.32. - Арк.332-334.

[7]*Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика XVIII-XIX вв. - Москва, 1981. - С.209, 211, 212, 218, 219.

До складу Воронезького намісництва увійшли міста Куп'янськ і Біловодськ. Вони також 21 вересня 1781 р. отримали герби, складені за стандартом - із намісницьким і міським символом. Нові знаки мали зображення представників місцевої фауни. В нижній частині біловодського герба в зеленому полі фігурує лелека, а в куп'янському - на золотому тлі сидить бабак[8].

Після ліквідації автономії Гетьманщини утворюються указом від 16 вересня 1781 р. Київське, Чернігівське та Новгород-Сіверське намісництва, кожне з яких ділилося на 11 повітів. Для повітових міст здійснюються 1782 р. "височайші надання" гербів, хоча ці затвердження були формальними, оскільки здебільшого залишались давні герби[9].

У Київському намісництві старі символи зберегли Говтва (у червоному полі перехрещені срібні стріла і шабля вістрями вгору), Городище (у синьому полі перехрещені золоті ключ та шабля, над ними срібна 6-променева зірка), Золотоноша (у пурпуровому полі золотий хрест із сяйвом), Козелець (у червоному полі срібний козел зі золотою державою на спині), Миргород (у синьому полі золотий хрест над 8-променевою зіркою), Остер (у зеленому полі срібна міська брама з трьома вежами), Переяслав (у срібному полі триступінчата вежа, увінчана церковною главою та короною), Пирятин (у червоному полі золотий лук із натягнутою вниз стрілою), Хорол (у червоному полі перехрещені срібні стріла та шабля вістрями вгору)[10]. Для Лубен за основу герба взято не знак міста, а символ із печатки Лубенської полкової канцелярії, на якій зображено руку, що тримає булаву[11]. Земельний знак з архангелом Михайлом, який використовував-

---

[8]ПСЗ. - Санкт-Петербург, 1830. - Т.XXI. - №15238.

[9]Там же. - №15422, 15423, 15424.

[10]Там же. Пор.: *Винклер П.П.* Гербы... - С.57, 70, 92, 113, 117, 120,162, 207.

[11]*Грабова Н.* Печатки адміністративно-судових установ Лівобережної України XVIII ст. // Записки Наукового товариства імені Т.Шевченка. - Львів, 1991. - Том CCXXII. - С.278; *Винклер П.П.* Гербы... - С.86.

ся Київською губернською канцелярією[12], взято для нового герба Києва замість давнього міського символу (лука чи самострі-ла)[13].

У Чернігівському намісництві надалі використовували давні герби Березна (у синьому полі береза, пробита навхрест золотою шаблею та стрілою, вгорі обабіч по срібному півмісяцю та по чотири 6-променеві зірки), Борзна (у червоному полі золотий хрест над срібним півмісяцем), Гадяч (у червоному полі архангел Михайло б'є золотим списом чорного диявола), Глинськ (у червоному полі золота корона над золотим серцем, на якому перехрещені дві чорні стріли), Городня (у червоному полі якір і три 8-променеві зірки), Зіньків (у синьому полі золотий хрест на срібному півмісяці, обабіч вгорі по срібній 6-променевій зірці), Лохвиця (у золотому полі міські ворота з трьома вежами, увінчаними флюгерами), Прилуки (у синьому полі золота голова бика, пробита шаблею)[14]. Зображення зі старих печаток Ромен - хрест на ступінчатій основі, півмісяць, зірка та літера "Р"[15] - отримало дещо спрощений вигляд: у зеленому полі золотий хрест на двоступінчатій основі[16]. Намагаючись пояснити символіку цього герба, його трактували як хрест на могилі[17]. Для Ніжина як новий знак використано не давній герб міста зі св.Юрієм, а символ із полкових знамен і печаток - із зображенням кадуцеї та рукостискання[18]. Також відхилено старий герб Чернігова зі св.Владиславом. Замість нього міським знаком став земельний герб з кінця XVII ст., вживаний також і полковою

---

[12] *Грабова Н.* Печатки... - С.290-291.

[13] *Винклер П.П.* Гербы... - С.68.

[14] ЦДІА України у Києві. - Ф.204. - Оп.2. - Спр.12; *Винклер П.П.* Гербы... - С.12, 16, 38, 40, 42, 57, 85, 123.

[15] Міські печатки Лівобережної України XVII-XVIII ст. зі збірки Чернігівського історичного музею ім.В.В.Тарновського: Каталог / упорядник *Ситий І.* - Львів, Чернігів, 1995. - №29-35; *Грабова Н.* Печатки... - Табл.4. - №8.

[16] *Винклер П.П.* Гербы... - С.128.

[17] *Румянцева В.В.* Эмблемы земель и гербы городов Левобережной Украины периода феодализма. - К., 1986. - С.59-60.

[18] *Грабова Н.* Печатки... - С.278; *Винклер П.П.* Гербы... - С.108; *Морозов О.* Історичний герб Ніжина // Знак. - 1994. - Ч.5. - С.12.

канцелярією, - у срібному полі чорний коронований одноголовий орел із золотим хрестом у лапі[19].

Серед повітових міст Новгород-Сіверського намісництва давні знаки залишилися у Конотопа (у червоному полі золотий хрест над срібним півмісяцем, вгорі - 6-променева зірка), Коропа (у синьому полі золотий короп, над ним - корона), Кролевця (у синьому полі архангел Михайло з мечем і терезами над чорним змієм), Мглина (у зеленому полі три золоті вежі), Новгорода-Сіверського (у зеленому полі срібна міська стіна з воротами, вгорі золота 6-променева зірка, обабіч - спис і шабля), Погара (у синьому полі золотий хрест, під ним ромбоподібний камінь), Стародуба (у спрощеному вигляді - в срібному полі дуб), Сосниці (сосна з вуликом на вершині, на яку вилазить чорний ведмідь, довкола - золоті бджоли)[20]. Сураж та Нове Місто тільки зі створенням намісництва отримали міські права, тому для них розроблено нові герби. Нове Місто - у зеленому полі 6 золотих вуликів, складених у піраміду, навколо них золоті бджоли; Сураж - у золотому полі кущ дозрілої коноплі[21]. Глухівські старі міські символи враховані не були, а замість них затверджено чотирипольовий знак, що використовувався на полковому прапорі[22].

Прийнятою 1785 р. "Грамотою на права і вигоди" містам надавалося самоврядування, до міщан зачислялися різні верстви населення, в т.ч. дворяни, що проживали на території міст, і селяни, котрі володіли певним капіталом[23]. Але насправді автономія міст поступово значно обмежується. Органи міського самоврядування стають звичайним придатком державного апарату, а губернатори та губернські правління постійно контро-

---

[19]*Грабова Н.* Печатки... - С.279; *Винклер П.П.* Гербы... - С.166; *Ситий І.* Герб Чернігова // Знак. - 1993. - Ч.3. - С.1-2.

[20]ЦДІА України у Києві. - Ф.763. - Оп.1. - Спр.696; *Винклер П.П.* Гербы... - С.72, 73, 78, 89, 103, 120, 140, 143.

[21]*Винклер П.П.* Гербы... - С.105, 145;

[22]*Лакиер А.* Русская геральдика. - Москва, 1990. - С.187; *Винклер П.П.* Гербы... - С.40.

[23]ПСЗ. - Т.XXII. - №16188.

люють і втручаються в усі міські справи. Багато міських магістратів переводяться на ратушні. Також звужується й ратушна форма правління - ратуші з 1785 р. стали виконувати тільки судові функції, а адміністративні було передано думам[24].

Цією ж грамотою передбачено містам "мати герб, затверджений рукою імператорської величності, і цей герб використовувати в усіх міських справах"[25]. Для надання більшої ваги "височайшій милості" для кожного міста мала надсилатися спеціальна дарча грамота з переліком різних привілеїв та кольоровим малюнком герба. Як зауважувала Н.Соболєва: "зовнішньо ефектне оформлення міських привілеїв, як щитом, прикривало формальність проголошеного урядом Катерини II міського переобладнання, класову феодально-кріпосницьку суть реформ 1775-85 рр."[26] При цьому затверджені знаки вводилися до широкого вжитку - вони фігурували на печатках міських і повітових установ, на прапорах, про них обов'язково згадують у різних виданнях, а також у географічних і топографічних описах[27]. Але процес творення та перезатвердження міських гербів охопив тільки міста, які були центрами намісництв і повітів. Фактично, нові герби відігравали роль не тільки міських, але й територіальних (намісницьких і повітових). При цьому більшість малих містечок, котрі не набули відповідного статусу, втрачають свої давні символи, оскільки на їх печатках з'являються герби повітових міст.

При складанні нових гербів не завжди фахово розглядалися старі знаки. Іноді давні міські герби плутали із земельни-

---

[24] *Румянцева В.В.* Эмблемы... - С.101.

[25] ПСЗ. - Т.XXII. - С.361.

[26] *Соболева Н.А.* Старинные... - С.103.

[27] Див.: *Шафонский А.* Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малыя Росии из частей коей оное наместничество составлено. - К., 1851; Опис Новгород-Сіверського намісництва (1779-1781). - К., 1931; Описи Київського намісництва 70-80 років XVIII ст. - К., 1989; Описи Харківського намісництва кінця XVIII ст. - К., 1991; Описи Лівобережної України кінця XVIII - початку XIX ст. - К., 1997.

ми або з емблемами полків і полкових установ. Варто зазначити, що такі новації не зовсім однозначно сприймалися на місцях. Характерним прикладом може служити те, що в Києві "градське общество" 1787 р. виготовило печатку не зі затвердженим п'ятьма роками раніше новим гербом, а з традиційним зображенням самостріла, вживаним постійно впродовж трьох століть[28].

Юридична процедура централізованого затвердження гербів міст, яка частково збереглася в Російській імперії й пізніше, зводилася до того, що підготований Герольдмейстерською конторою (з 1800 р. - Герольдією) малюнок подавався на "височайше" затвердження монарха, а потім пересилався ще на "благоусмотрєніє" Урядового Сенату.

Після першого поділу Польщі 1772 р. Австрійська імперія захопила західноукраїнські землі, які було об'єднано разом із частиною польських земель в одному коронному краї - Королівстві Галичини і Лодимерії. У 1787 р. до складу цієї провінції увійшла й Буковина.

За винятком Львова, міста та містечка належали до старостинських або переважно - до приватних магнатських маєтків. Їхнє населення, котре займалося ремеслом і торгівлею, платило панам підданські чинші, а передміщани відробляли панщину. Поступово австрійські закони звільнили міське населення від особистого підданства та вилучили міські території. Австрійська адміністрація перебрала на себе також нагляд за справами міст, при цьому значно обмежуючи самоврядування. Фактично, органи місцевого самоуправління перетворилися на державні, урядові органи. Початки цих реформ закладала ординація 1783 р., за якою створювалися міські відділи та міські магістрати[29]. А

---

[28]Національна бібліотека України ім. В.І.Вернадського (далі - НБУ ім.В.І.Вернадського). - Інститут рукопису. - Ф.П. - Спр.20768. - Арк.1.

[29]Учреждения Западной Украины до воссоединения ее в едином Украинском Советском социалистическом государстве. - Львов, 1955. - С.61.

декретом імператора Йосифа II від 31 серпня 1786 р. у Львові відмінялося магдебурзьке право[30].

Із середини 80-х рр. XVIII ст. починається процес перезатвердження цісарем привілеїв міст, у яких, як правило, одним з пунктів фіксувався міський герб. Вже 1785 р. виставлено привілей для західногалицького містечка Подґуже, розташованого на кордоні з Польщею, котрим надавався й герб. Елементом цього знака були ініціали цісаря Йосифа II - "J II", що засвідчувало політичну фіксацію володінь Австрійської імперії[31].

У 1788 р. затвердження гербів отримали Самбір і Дрогобич. Для Самбора надано давній міський знак - у синьому полі біжить олень з пробитою стрілою шиєю[32], а для Дрогобича не зовсім вдало відчитано давніші печатки, тому замість соляних топок у гербі в синьому полі фігурують 9 золотих бочок із сіллю у три ряди 4:3:2[33].

Того ж року перезатверджено символ Перемишля[34]. Щоправда, за основу було взято знак зі старої війтівської, а не міської печатки: у синьому полі чорний ведмідь, над ним золота 6-променева зірка.

Львів отримує 1789 р. привілей на герб, у якому в міській брамі з трьома вежами поставлено "папського" лева з трьома горбками та 8-променевою зіркою в лапах[35].

Місту Снятину 1790 р. затверджено новий знак: у синьому полі срібна міська стіна з трьома вежами, на стіні зображений сигль "S"[36].

---

[30]Там же. - С.63.

[31]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn. - Wien, 1904. - S.80; *Górzyński S.* Miasta Galicji i ich herby. Krótki przegląd zasobu Allgemeine Verwaltungsarchiv w Wiedniu // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. - Lublin, 1992. - S.103.

[32]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.80; *Dörflerówna A.* Archiwalja miasta Sambora // Archeion. - 1935. - T.XIII. - S.53.

[33]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.78.

[34]Ibid.

[35]*Lind K.* Städte-Wappen von Österreich-Ungarn nebst den Landeswappen und Landesfarben. - Wien, 1885. - S.11; *Sochaniewicz K.* Herb miasta Lwowa. - Lwów, 1933. - S.49.

[36]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.80.

Занепад міст і значне обмеження міського самоврядування в XVIII ст. передували розпаду Речі Посполитої. І тільки після першого поділу Польщі ця проблема отримала більш тверезу оцінку й заставила окремих політиків уважніше прислухатися до вимог представників міст[37].

У королівських привілеях для приватних міст питання міського знака визначалося власником. Так, у грамотах, виданих 1773 р. для двох містечок О.Любомирського, зафіксовано сиґлі власника: для Юзефгрода - літери "A.L.", для Сміли - "X.L."[38]

У локаційному привілеї від 9 червня 1778 р. для Почаєва за міський символ визначено церковного патрона[39]. Святі покровителі фігурують і на тогочасних печатках Житомира, Волочиськ, Полонного та інших міст. У 1779 р. затверджено знак для печатки Коростишева - "літера М з хрестом", хоча в дійсності це був звичайний шляхетський герб Радван[40].

Пізніші надання мають стандартну формулу: "знак чи печатка [...] така, яку дідич призначить". Так подано у текстах магдебурзьких привілеїв містечок Йоаннополя (Китайгорода, 1778 р.), Шатави (1782 р.), Катеринова, Костополя (обидва - 1783 р.), Татарищ (1785 р.)[41]. Як виняток можна навести при-

---

[37]Про це детальніше див.: Materiały do dziejów Sejmu czteroletniego. - Wrocław, 1960. - T.III. - 580 s.

[38]Головний архів давніх актів у Варшаві (Archiwum Główne Akt Dawnych w Warszawie, далі - ГАДА). - Канцлерські книги. - Од.зб.51. - Розділ В. - С.47 (267); Од.зб.56. - Розділ В. - С.71; Там же. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ V. - №5. - Арк.492-зв.; Архив Юго-Западной России (далі - Архив ЮЗР). - К., 1869. - Ч.V. - Т.I. - С.427.

[39]"Znak albo Pieczęć Patrona kościoła Parochialnego miejsca tamtecznego do stwierdzenia Aktów, Listów, y Spraw Mieyskich mieć y używać będzie" (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 58. - Розділ В. - С.39; Там же. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ V. - №5. - Арк.538).

[40]"...używać Litery M z krzyżykiem nad wierzchiem iaka tu iest wyrażona wybiiaiąc ią na opłatku czerwonym..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 59. - Розділ В. - С.99; Там же. - Т.зв. Метрика литовська. - Розділ V. - №5. - Арк.578).

[41]ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб.58. - Розділ В. - С.138; Од.зб.74. - Розділ 3. - С.18; Од.зб.76. - Розділ В. - С.59, 261; Од.зб.79. - Розділ 2. - С.68.

вілей від 20 березня 1790 р. для волинського містечка Свинюхи, де зафіксовано номінальний (називний) знак - "використовувати в гербі дикого кабана"[42].

Слід зазначити, що на досліджених нами окремих документах другої половини XVIII ст., які виходили за підписом війтів чи бурмистрів малих містечок, взагалі відсутні міські печатки. Цілком можливо, що на той час деякими містечками печатки зовсім не використовувалися, з огляду на відсутність самоврядування та обмежену кількість створюваної документації.

Реформаційний закон "Про вільні королівські міста в Речі Посполитій" було прийнято у Варшаві т.зв. "чотирилітнім" сеймом 18 квітня 1791 р.[43] (за іншими джерелами - 21 квітня)[44]. Ним передбачалося надання всім королівським містам статусу "вільних міст", територія в межах цих поселень ставала власністю міщан, вони отримували змогу висилати депутатів на сейм з правом голосу та ряд інших прав. Міські права визнавалися не тільки за тими містами, які ще зберегли самоврядування, але й за тими, що втратили свої привілеї. Вони також поширювалися на новоосаджені міста та на приватні (на останні - за умови згоди на це власника). Такі реформаційні акти мали на меті піднесення середнього стану. Але, за влучним висловом В.Антоновича, цей закон "спізнився аж на два століття, під кінець XVIII віку міг мати для Речі Посполитої значення тільки

Цікавим є таке формулювання для Шатави, якій конфірмаційним привілеєм 1750 р. затверджено печатку зі зображенням св.Томи. Грамоту 1782 р. було видана на прохання власника Миколая Маковецького, оскільки всі давніші привілеї на той час втратилися.

[42] *Baliński M., Lipiński T.* Starożytna Polska pod względem historycznym, geograficznym i statystycznym. - Warszawa, 1845. - T.II. - S.883.

[43] Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.I. - С.504-511; *Kraszewski J.I.* Polska w czasie trzech rozbiorów 1772-1799. - Poznań, 1874. - T.II. - S.400.

[44] Volumina Legum. - Kraków, 1889. - T.IX. - S.215-219; *Schmitt H.* Szkic historyczny dziejów 30-letniego panowania Stanisława Augusta ostatniego króla polskiego. - Kraków, 1872. - S.93.

1

2

3

4

5

Герби міст Галичини, затверджені в Австрійській імперії в кінці XVIII ст.: Самбір (на привілеї 1788 р.; 1), Яричів (2), Нижанковичі (3), Дрогобич (4), Перемишль (5).

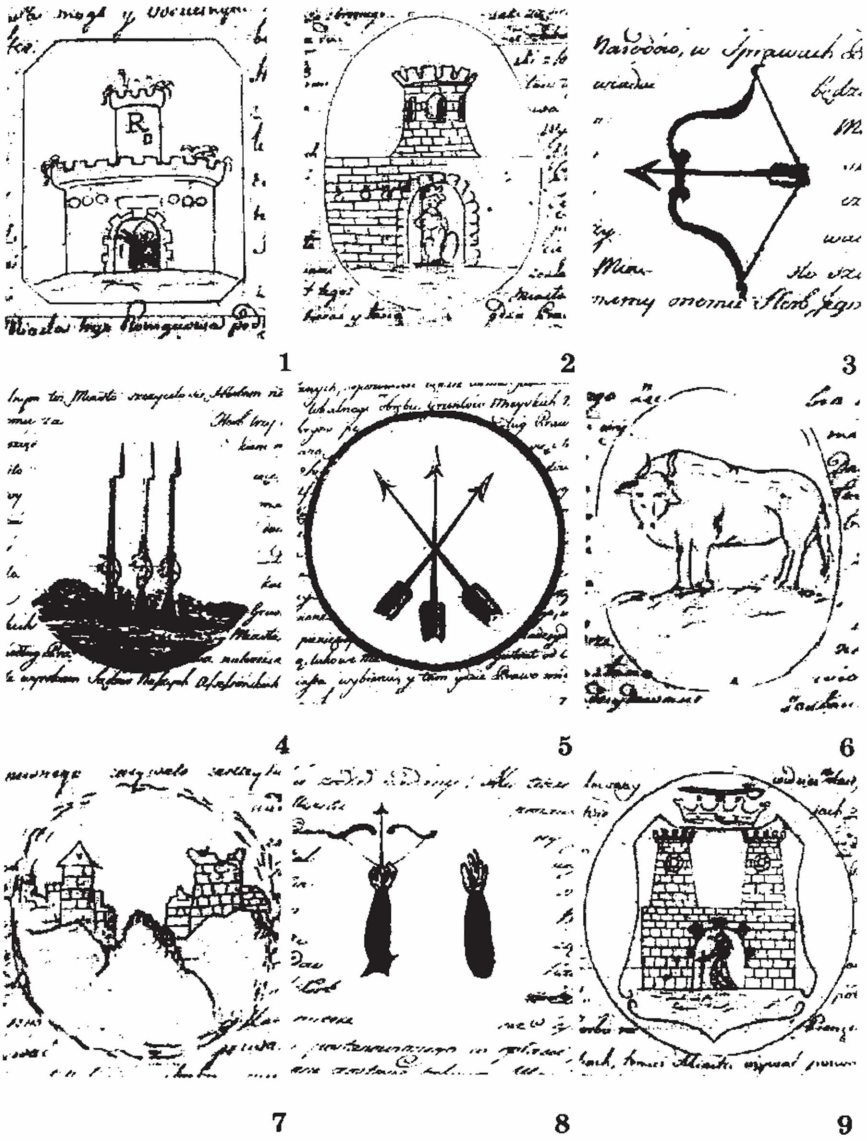

Герби міст Правобережної України з привілеїв 1791-92 рр.: Романів (1), Ломовате (2), Медведівка (3), Крилів (4), Чигирин (5), Кальниболото (6), Кошовате (7), Сальниця (8), Таборів (9).

передсмертної, та й то дуже неповної сповіді з історичних її гріхів"[45].

До кінця червня цього ж року сеймом було видано ще три акти, що стосувалися міст[46]. Особливе значення для нашого питання має акт "Внутрішня організація вільних королівських міст Речі Посполитої в Короні й у Великому князівстві Литовському", прийнятий 30 червня[47]. У розділі X "Склад, обов'язки і повноваження урядів у містах, що не мають циркулів" у пункті 6 регламентувалося: "Печаткою магістрату буде герб міста"[48]. Це ж правило поширювалося пунктом 2 у розділі XV й на міста, поділені на циркули[49]. Пунктом 4 розділу XVI окремо визначались судові печатки, котрі мали мати в Короні - герб Корони, в Литві - литовський, а під ним - герб міста[50]. Цими статтями юридично визначалося функціональне призначення міського знака.

Внаслідок прийняття законів про міста розпочалося активне підтвердження та надання королівських привілеїв. Характерно, що окрім затвердження самоврядування на магдебурзькому праві, дозволу на ярмарки і торги та інших пільг обов'язковою нормою всіх міських "дипломів" стає надання герба, кольоровий малюнок якого фіксувався в грамоті. Копії цих документів з аналогічними малюнками заносили в записні книги[51].

---

[45] *Антонович В.* Предисловие // Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.I. - С.93; *Він же.* Українські міста // Розвідки про міста та міщанство на Україні-Руси в XV-XVIII в. - Львів, 1904. - Ч. II. - С.382.

[46] *Bogucka M., Samsonowicz H.* Dzieje miast i mieszczaństwa w Polsce przedrozbiorowej. - Wrocław, etc., 1986. - S.583

[47] Volumina Legum. - Kraków, 1889. - T.IX. - S.291-297.

[48] Ibid. - S.294.

[49] Ibid. - S.296.

[50] Ibid.

[51] Зокрема, у Литовській метриці було вписано грамоти для 74 міст (див: Російський державний архів давніх актів у Москві. - Ф.389. - Спр.556). З цих населених пунктів сьогодні 55 розташовано на території Литви, 16 - Білорусі, 3 - Польщі, а зображені у документах герби неодноразово ставали об'єктами досліджень (*Obst J.* Herbarz Litewski: Herby miast // Litwa i Ruś. - Wilno, 1912. - T.I. -

Пошукові роботи, проведені нами у фондах Головного архіву давніх актів у Варшаві дали змогу виявити необхідні документи у двох записових книга у збірці т.зв. "Канцлерських книг"[52]. До них внесено копії привілеїв, виставлених у Варшаві для 25-и міст (у т.ч. - 22-х українських) від 4 листопада 1791 р. до 16 червня 1792 р. Але якщо у 14-и наданнях, вписаних до книги №106, подано кольорові малюнки гербів (виконані, очевидно, тією ж самою особою, що й у згаданій книзі Литовської метрики, оскільки форма подачі малюнка та манера виконання ідентичні), то у книзі №99 ця робота не була завершена - для 8-и міст герб промальовано тільки олівцем, а в трьох "дипломах" малюнок взагалі відсутній (порожнє місце). З огляду на різнохарактерність матеріалу (в одних випадках затверджувалися здавна вживані герби, в інших - нові) розглянемо окремо кожне конкретне надання. Український переклад описів гербів в міру можливостей узгоджений з геральдичними нормами.

Сквира - "диплом" виставлений 4 листопада 1791 р. У ньому згадується привілей 1591 р. Сигізмунда III на відновлення міста й замку. В кінці документа подається розширена фор-

---

Z.1. - S.43-56; - T.II. - Z.1. - S.47-54; *Gumowski M.* Herby miast litewskich // Ateneum Wileńskie. - Wilno, 1935. - Rocz.10. - S.256-294; *Indriulaitis A.* Lietuviškoji heraldika // Statyba ir architektura. - 1988. - No5. - P.20-22; *Rimša E.* Lietuviškoji heraldika // Statyba ir architektura. - 1988. - No8. - P.20; *Цітоў А.* Гарадская геральдыка Беларусі. - Мінск, 1989; та ін.). Складніше виглядала справа з вивченням знаків українських міст. В "Архиве Юго-Западной России" були опубліковані за різними копіями та записами у ґродських, земських і магістратських книгах привілеї від 1791-92 рр. для дев'яти міст: Смотрича, Чигирина, Канева, Крилова, Брацлава, Корсуня, Медведівки, Звенигородки і Таборова (див.: Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.I. - С.5-12, 64-77, 82-90, 125-132, 529-545, 549-569). Оригінал грамоти Крилова зберігається у фондах ЦДІА України у Києві (Ф.220. - Док.562). Окрему розвідку було присвячено генезі черкаського герба, також наданого в цей період (*Мариновський Ю.Ю.* Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник. - Нова серія. - Вип.1. - К., 1992. - С.134-143).

[52]ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 99, 106.

мула про затвердження герба[53], його опис: "у чорному полі золота брама з однією вежею; у короні - радван" та слабо промальований олівцем малюнок (брама з вежею та прапорцем на ній вписана у фігурний щит, увінчаний короною з радваном над нею)[54].

Черкаси - привілей виставлений 10 листопада 1791 р. У кінці документа подано опис герба: "воїн у польському військовому вбранні на коні в збруї, в правій руці тримає спис"[55]. Малюнок відсутній. Цілком правдоподібною є думка про те, що зображення озброєного вершника (можливо - козака) могло мати давніші корені й використовуватись ще раніше як символ Черкас. Очевидно, що "польська одежа" в гербі 1791 р. з'явилася через політичні мотиви. Хоча на практиці ніхто вельми ретельно не дотримувався визначеного порядку, бо на міських печатках обидва типи гербів трапляються ще в кінці XIX - на початку XX ст.[56]

Тараща - привілей виставлений 10 листопада 1791 р. У кінці документа подано опис герба: "у білому (срібному) полі біжить заєць"[57]. Малюнок відсутній. У "Геральдичному словнику" С.Кшижановського занотовано описи двох різних таращанських гербів: один - як вже наведено (датований 1791 р.), другий - "сніп пшениці на стерні" (датований 1801 р.)[58]. Цікаво, що на печатці Таращі з документа від 11 вересня 1791 р. зо-

---

[53]"Aby zaś toż Miasto tak w rzeczach Sądowych iako y Rządowych Mieiskich na wypisach y Dziełach Urzędowych pewnego zażywało zaszczytu Onemu Herb taki nadaiemy iaki się tu odmalowany widzieć daie... Którego to Herbu na Pieczęciach y wszelkich oznakach temuż Miastu używać pozwolamy" (Там же. - Од.зб. 99. - С.6.).

[54]"...Bramę o iednej Wieży złotą w polu Czarnym w Koronie zaś Radwan" (Там же).

[55]"...w szrodku iadącego na Koniu Zbrojnym Żołnierza w Polskim Stroiu Woiskowym Ubranego Kopią w Ręce prawej gotową do Ugodzenia trzymaiącego..." (Там же. - С.36).

[56]*Мариновський Ю.Ю.* Герби... - С.139-140.

[57]"...w Białym Polu biegnącego Zaiąca..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 99. - С.43).

[58]*Krzyżanowski S.* Słownik heraldyczny dla pomocy w poszukiwaniach archeologicznych. - Kraków, 1870. - S.47, 58.

бражений св.Юрій-змієборець[59]. Як бачимо, протягом короткого часу Тараща була "ощасливлена" двома (хоча інформація про герб 1801 р. не зовсім певна) новими гербами, але в жодному з них не був врахований знак (св.Юрій), що фігурував раніше на печатках міста.

Романів - привілей виставлений 10 листопада 1791 р. У кінці документа подано опис і зображення герба: "брама з вежею, на вежі фігурує сигль "R"[60]. Малюнок виконаний олівцем - брама зображена у восьмисторонній рамці.

Ломовате (Ломувате) - привілей виставлений 10 листопада 1791 р. У кінці документа подано опис і малюнок герба: "у білому (срібному) полі брама з вежею, в отворі брами - озброєний воїн"[61]. Малюнок виконаний олівцем - брама зображена в овальній рамці.

Білозор (Білозір) - привілей виставлений 10 листопада 1791 р. У кінці документа подано опис герба: "у білому (срібному) полі риба осетер"[62]. Малюнок відсутній.

Брацлав - грамота виставлена 10 січня 1792 р. У ній згадується ряд привілеїв та інших документів, що свідчили про міські права. В кінці документа подано опис і зображення герба: "на скелястому пагорбі, поміж ровами, оточений фортечними стінами замок з трьома вежами, середня з яких зруйнована"[63]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, трава зелена, замок і скелі - вохристі. На 1792 р. місто "...давньої своєї відзнаки через втрату первісних привілеїв не зберегло", й отримало новий знак.

---

[59]Національний музей у Кракові (Muzeum Narodowe w Krakowie). - Відділ рукописів. - MN 566. - №162598.

[60]"...Bramę z wyniosłą wieżą, w szrodku której wieży ma bydz wyryta Litera R wielka..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 99. - С.51).

[61]"...w Białym Polu Stoiącą Bramę o iednej Wieży, a w Bramie - stoiącego męża zbrojnego..." (Там же. - С.58).

[62]"...w Polu Białym Rybę Jesiotra..." (Там же. - С.64).

[63]"...na górze skalistej między rowami położonej Murami i fortecą obtoczony Zamek o trzech Wieżach z ktorych iedna szrodkowa nadrujnowana..." (Там же. - Од.зб. 106. - Розділ С. - С.15).

Нехвороща - привілей виставлений 17 лютого 1792 р. У документі подано опис і малюнок герба: "осідланий кінь"[64]. Кольоровий малюнок круглої форми: поле - синє небо з білими хмарками, трава зелена, кінь і дерево коричневі, опона червона.

Корсунь - привілей виставлений 21 лютого 1792 р. У ньому згадуються давніші документи, що свідчили про міські права (у т.ч. локаційні та магдебурзькі привілеї). У кінці "диплому" подано опис і зображення герба: "брама з трьома вежами і ґратами на воротах, на середній вежі стоїть лелека"[65]. Кольоровий малюнок круглої форми: поле блакитне, трава зелена, замок коричневий, дахи на вежах червоні, лелека чорний. Характерно, що привілей 1585 р. і давній герб, затверджений тоді на прохання самих корсунців, не був 1792 р. взятий до уваги.

Квітків - привілей виставлений 21 лютого 1792 р. У кінці грамоти подано опис і зображення герба: "гіллясте дерево з квітками"[66]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле блакитно-рожеве, основа жовто-зелена, стовбур дерева коричневий, крона - зелена.

Сахнівці (Сахнівка) - привілей виставлений 21 лютого 1792 р. У документі подано опис і зображення герба: "два осетри навхрест, на пам'ять про первісну назву Осетрів"[67]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: небо синє з білими хмарками, вода синя, риби - чорні.

Ушиця - привілей виставлений 5 березня 1792 р. У кінці грамоти подано опис і зображення герба: "шість гір одна над однією, на верхній - хрест"[68]. Малюнок виконаний олівцем - скелі зображені у круглій рамці.

64"...Konia z Siodłem..." (Там же. - С.32).

65"...Bramę o trzech Wieżach kratę w drzwi maiącą a na szredniey Wieży stoiącego Bociana..." (Там же. - С.42).

66"...Drzewo Krzewiste Kwiaty na sobie maiące..." (Там же. - С.48).

67"...dwóch Jesiotrów na Krzyż złożonych dla pamiątki że początkowo Jesiotrowem nazywało się..." (Там же. - С.55).

68"...sześć gór iedna na drugiej wspartych a na ostatniej górze krzyż..." (Там же. - Од.зб. 99. - С.67).

Медведівка (Данилів) - "диплом" виставлений 30 березня 1792 р. У ньому цитується локаційний привілей 1589 р. і згадується грамота на магдебурзьке право 1592 р. для Чигирина. В кінці документа подано опис і зображення герба: "поновлюємо стародавній герб, здавна вживаний, тобто: лук із натягнутою стрілою, над ними сигль "М"[69]. Кольоровий малюнок у полі круглої форми: поле біле, лук коричневий, перев'язаний червоними стрічками (а от літеру "М" намалювати забули).

Крилів (Крилов) - грамоту виставлено 30 березня 1792 р. У ньому згадуються привілеї Чигирина і Крилова та повністю цитується грамота 1616 р. з наданням магдебургії Крилову. В кінці "диплому" подано опис і зображення герба: "три рушниці"[70]. Кольоровий малюнок у полі круглої форми: поле біле, основа жовто-коричнева, рушниці коричневі.

Чигирин - "диплом" виставлений 16 квітня 1792 р. У ньому цитується привілей 1592 р., в якому надано "печать месткую герб - три стрели"[71]. В кінці документа подано зображення герба. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, стріли коричневі.

Звенигородка - привілей виставлений 30 квітня 1792 р. У ньому згадуються різні документи, що свідчать про міські права. В кінці грамоти подано опис і малюнок герба: "фортечний пагорб оточений частоколом, на якому озброєний воїн з мечем в руці"[72]. Малюнок виконаний олівцем - фігури зображені у круглій рамці. Автор згаданого "Геральдичного словника", мабуть, мав можливість бачити цей малюнок, бо подав детальний опис, але в нього виникли проблеми із встановленням статі воїна, ідентифікованого як "дівиця в шоломі"[73].

---

[69]"...ponawiamy onemu Herb Jego Starożytny, jakiego zdawna używało, to jest: łuk z natężoną strzałą i nad nim litera M..." (Там же. - Од.зб. 106. - Розділ С. - С.80).

[70]"...trzy Karabiny porządkiem mimo siebie stoiące..." (Там же. - С.94).

[71]Там же. - С.102-103.

[72]"...Górę Forteczną Palisadami obstawioną po upadłym Zamku pozostałą, a na niej stoiącego Uzbroionego Żołnierza Pałasz dobyty w Ręku trzymaiącego, pamiątkę kiedyś znajduiącego się Zamku Zwinogrodzkiego okazuiący..." (Там же. - Од.зб. 99. - С.80).

[73]*Krzyżanowski S.* Słownik... - S.8.

Кальниболото - привілей виставлений 30 квітня 1792 р. У кінці документа подано опис і зображення герба: "в синьому полі зубр"[74]. Малюнок виконаний олівцем - зубр зображений в овальній рамці.

Кошовате - привілей виставлений 30 квітня 1792 р. У кінці "диплому" подано опис і зображення герба: "на двох горах стоять два замки, поміж ними третя гора"[75]. Малюнок виконаний олівцем - елементи зображені в круглій рамці.

Сальниця - грамота виставлена 5 червня 1792 р. У ній підтверджується надане 1607 р. магдебурзьке право та інші пільги. В кінці документа, з посиланням на цитований раніше привілей, подано опис і зображення "поновленого" герба: "одна рука гола, а друга в латах, тримає лук з натягнутою стрілою"[76]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, лати і лук коричневі, рукав на другій ("голій") руці - червоний. Варто звернути увагу, що пізніше російською адміністрацією герб міста не перезатверджувався, але він трапляється на міських печатках ще на початку XX ст.[77]

Канів - грамота виставлена 9 червня 1792 р. У ній згадуються давніші привілеї міста. В кінці документа подано опис і зображення герба як для "пограничного міста": "на пагорбі озброєний чоловік зі списом"[78]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле біле, основа зелено-коричнева, лати воїна срібні.

Табор (Таборів) - привілей виставлений 16 червня 1792 р. У кінці грамоти подано опис і зображення герба: "у червоному полі золота брама з двома вежами, в отворі брами св.Павло з

---

[74]"...stoiącego Zubra w błękitnym Polu..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 99. - С.88).

[75]"...dwa zamki na dwoch górach stoiące trzecią w szrodku górą oddzielone..." (Там же. - С.95).

[76]"...iedna Ręka goła a druga pancerzem okryta z łukiem strzałą wyciągnionym..." (Там же. - Од.зб. 106. - Розділ С. - С.205).

[77]ЦДІА України у Києві. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.790. - Арк.46-зв.

[78]"...Męża zbrojnego z Kopią na górze stoiącego..." (ГАДА. - Канцлерські книги. - Од.зб. 106. - Розділ С. - С.234).

опущеним додолу мечем; над короною - оголений меч"[79]. Малюнок виконаний олівцем. Брама вписана у фігурний щит, увінчаний короною, над якою - меч; усі елементи зображені в круглій рамці.

Смотрич - "диплом" виставлений 5 липня 1792 р. У ньому цитується грамота 1448 р. на магдебурзьке право для Смотрича. В кінці документа подано опис і зображення герба: "святий Юрій"[80]. Кольоровий малюнок у круглій рамці: поле червоне, основа та змій - зелені, кінь і лати святого - вохристі, плащ малиновий, опона коня синя. Ймовірно, що св.Юрій здавна фігурував на гербі міста.

У книзі №106 також вписано привілеї, виставлені 27 квітня 1792 р. для трьох міст Краківського воєводства[81].

Слід звернути увагу, що до 1791 р. на українських землях, які входили до складу Речі Посполитої, надання міських гербів разом із "магдебурзькими" привілеями не було обов'язковою нормою. У "дипломах" же 1791-92 рр. короткий опис і малюнок міського знака стають необхідними елементами документа. Очевидно, що масове надання привілеїв було спричинене прийнятими 1791 р. законами про міста. Але не виключено, що на внесення до цих грамот гербів певний вплив мали й події у сусідніх країнах, а саме - активізація російських і австрійських властей у централізованому затвердженні міських привілеїв (у т.ч. й гербів).

Характерно, що серед грамот 1791-92 рр. переважна більшість виставлена містам, розташованим вздовж тодішнього російсько-польського кордону та на прилеглих землях. Тоді як, скажімо, для міст Волинського воєводства, що на той час опинилося мало не в центрі Речі Посполитої, не надано жодної грамоти, хоча становище міст там нічим не різнилося від ситу-

---

[79]"...Bramę o dwoch wieżach Złotą w Polu Czerwonym w szrodku której Święty Paweł z Mieczem dobytym, na doł spuszczonym w Koronie Miecz goły ostrzem na iej wierzchu położony..." (Там же. - Од.зб. 99. - С.103).

[80]Там же. - Од.зб. 106. - Розділ С. - С.251.

[81]Сєвєж, Челядзь, Козєглови (Там же. - С.109-175).

ації в Київському воєводстві. Можна припустити, що першочерговість привілеювання об'єктів була продиктована політичною кон'юнктурою. По суті, здійснювалася "фіксація кордону", з відкладенням на пізніше підтвердження міських прав в інших реґіонах. Централізоване надання гербів мало відігравати роль прояву "особливої ласки" та зовнішнього утвердження свого впливу на прикордонні землі.

Як бачимо, в одних випадках формально перезатверджувалися здавна вживані знаки (Медведівка, Чигирин, Сальниця), в інших - створювалися зовсім нові, іноді без враховування давніх гербів, котрі без великого поспіху можна було виявити (Корсунь, Тараща, Брацлав). Загалом всі гербові надання 1791-92 рр. характеризуються поверховим описом без точної фіксації кольорів фігур і поля герба. Малюнки переважно подаються без щита, а надмірний "натуралізм" (хмарки, травичка) взагалі викликає сумнів у "геральдичності" цих знаків, тим більше - на фоні тогочасного досить строгого виконання гербів у сусідніх Російській та Австрійській імперіях. Серед новостворених гербів особливо помітною є фіксація реального стану архітектурних споруд - напівзруйновані та порослі травою фортеці й оборонні укріплення у знаках Брацлава, Звенигородки, Кошоватого, Романіва. Подібні мотиви в міській геральдиці з'являються тільки у XVIII ст. і можуть символічно відображати загальне становище міст і стан місцевого самоврядування того часу.

Безумовно, що справа не мала завершитися наданням привілеїв тільки переліченим містам. Але закони про міста викликали негативну реакцію з боку шляхти, яка розпорядженням т.зв. Торговицької генеральної конфедерації 29 жовтня 1792 р. скасувала ці акти і проголосила відновлення старих порядків міського устрою та судочинства, котрі діяли до 1788 р.[82]

Але вже 1793 р. відбувся другий поділ Польщі, 1795 р. - третій, внаслідок чого Правобережжя захопила Російська імперія і "свіжопривілейовані" міста почали управлятися за іншими законами.

---

[82]Архив ЮЗР. - Ч.V. - Т.I. - С.569-574.

Надання гербів містам 1791-92 рр. становить собою хоч і короткотривалий, але окремий етап в еволюції української міської геральдики. Він характеризується правовою регламентацією гербів, окресленням їхньої функції та централізацією герботворчого процесу. Ці ж тенденції в кінці XVIII ст. прослідковуються й на інших українських землях, що входили до складу Австрії та Росії. На зміну місцевому герботворенню приходить централізована форма регулювання геральдичних процесів, яка знаменує поступовий занепад міської геральдики у XIX ст.

А вже 22 січня 1796 р. царським указом "Про герби міст Мінської, Волинської, Брацлавської та Подільської губерній" затверджено знаки для міст новоутворених намісництв[83]. У цих гербах прослідковується виразна політична тенденція задоволення імперських амбіцій. Так, для адміністративних центрів цих територіальних одиниць міські герби подано на щитках, поміщених на грудях імперського чорного двоголового орла "для означения присоединения и подданства сего края к Российской империи..."[84] При цьому для Брацлава залишено наданий 1791 р. герб (у червоному полі срібна фортеця зі зруйнованою вежею), для Кам'янця-Подільського зображення св.Юрія замінено модифікацією територіального герба (у синьому полі золоте 16-променеве сонце, над ним хрест), а для Новограда-Волинського взято видозміну волинського земельного знака (у золотому полі червоний хрест). Всі ж повітові міста отримали перетяті щити, у верхньому полі яких фігурували намісницькі орли, а в нижньому - герб конкретного міста.

Серед міст Волинського намісництва старі знаки чи їх модифікації зберегли Житомир (у синьому полі міські ворота з трьома вежами), Заслав (у червоному полі Погоня в брамі з трьома вежами), Овруч (у червоному полі архангел Михайло з мечем і терезами на хмарі), Острог (у червоному полі п'ятиглавий собор), Рівне (у синьому полі три срібні вежі з во-

---

[83]ПСЗ. - Т.XXIII. - №17435.

[84]Там же. Пор.: *Винклер П.П.* Гербы... - С.18, 61, 104.

ротами) та Чуднів (у синьому полі срібна фортеця та рука з мечем)[85]. Для трьох інших міст, правдоподібно, впроваджено нові знаки: для Дубровиці - у синьому полі якір (вказує на вигідне для річкового судноплавства розташування міста); для Лабуні - у срібному полі яблуня з плодами (означає природні багатства); для Радомишля - у синьому полі три срібні голуби летять із запалами (в пам'ять легендарної помсти княгині Ольги древлянам, хоча це стосувалося древнього Коростеня, який розташовувався поблизу цього повітового центру)[86]. Хоча не були офіційно затверджені герби Луцька, Володимира-Волинського, Дубна та Кременця, проте ці міста й надалі користувалися своїми давніми знаками чи їх модифікаціями.

У Подільському намісництві старі герби чи їх елементи зберегли Вербовець (у червоному полі рука в панцирі з мечем), Летичів (у синьому полі срібний вовк), Проскурів (у синьому полі три золоті перехрещені стріли), Старокостянтинів (у червоному полі лук зі стрілою, під ним 6-променева зірка і півмісяць), Ушиця (у срібному полі шість гір, на середній - червоний хрест)[87]. Нові знаки розроблено для Базалії (у синьому полі дві руки та тюки з товарами), Городка (у червоному полі срібна міська стіна поміж двох золотих гір), Зінькова (у синьому полі срібна піраміда з кам'яних плит) та Ямполя (у зеленому полі срібна крейдяна гора)[88].

Давні символи чи їх видозміни залишилися в Брацлавському намісництві у Вінниці (у червоному полі дві перехрещені шаблі, над ними хрест із роздвоєним нижнім кінцем), Сквири (за гербом 1791 р. - але брама перетворилася на стіну, на вежі замість прапорця з'явився чотирираменний хрест), Гайсина (у зеленому полі орлине крило), Хмільника (у синьому полі вежа та фортечна стіна) та Липовця (срібний бик у червоному полі,

---

[85]Там же. - С.54, 55, 109, 114, 127, 213.
[86]Там же. - С.125, 208, 209.
[87]Там же. - С.27, 83, 124, 143, 159.
[88]Там же. - С. 174, 205, 207.

трактований як символ розвинутого тваринництва)[89]. Нові знаки, що характеризували природне багатство, географічне розташування чи господарську діяльність затверджено для Тульчина (у синьому полі три снопи жита), Бершаді (у срібному полі земляне укріплення), Могилева (у срібному полі виноградні лози), Літина (у срібному полі дві сосни, обабіч яких по ялині), П'ятигір (у синьому полі зорана нива, на яку із золотої хмари з рогу достатку сиплеться зерно), Ямполя (у зеленому полі срібна ріка з порогами та два судна, що будуються на березі) та Махнівки (в зеленому полі ткацькі приладдя та два тюки з товарами)[90].

Активна робота велася й у інших намісництвах. Так, на початку 1796 р. за наказом катеринославського намісника П.Зубова губернатор Хорват зібрав інформацію про міські герби Миргорода, Хорола та Градизька й зініціював опрацювання проектів символів інших міст реґіону, у т.ч. і Катеринослава[91]. Проте зі смертю Катерини II в кінці 1796 р. намісництва були скасовані царським указом і впроваджено новий адміністративно-територіальний поділ на губернії. Процес міського герботворення загальмувався й навіть вже опрацьовані проекти гербів не були затверджені.

Для нового повітового міста Кременчука на прохання губернських властей Герольдмейстерська контора розробила герб, який затверджено 1798 р.: у синьому полі срібна балка, що мала символізувати річку Дніпро, над якою стояло місто[92].

Того ж року прийнято й герб Одеси: у верхньому полі виходить імперський орел (тільки вже із змінами, внесеними Па-

---

[89] Там же. - С.32, 38, 84, 138, 161.

[90] *Дмитрієнко М.Ф., Савчук Ю.К.* Короткий нарис міської геральдики Поділля. - К., 1994. - С.94-97; *Винклер П.П.* Гербы... - С.84, 94, 206, 210-212.

[91] *Бойко А.В.* Перший герб міста Катеринослава // Проблеми історіографії та джерелознавства історії запорізького козацтва: Матеріали наукових читань Д.І.Яворницького. Збірник статей. - Запоріжжя, 1993. - 75-76.

[92] *Румянцева В.В.* Эмблемы... - С.101; *Винклер П.П.* Гербы... - С.77.

влом І - на грудях орла мальтійський хрест і щиток), у нижньому червоному - срібний якір-кішка[93].

У 1800 р. Герольдмейстерська контора перетворена на Герольдію на правах колегії[94]. Поступово створюються та затверджуються герби інших міст. У 1803 р. прийнято знаки Змієва (у червоному полі золотий коронований змій), Миколаєва (трипольовий герб із зображенням кадильниці, митри та жезла), Херсона (чорний двоголовий орел, на грудях якого синій щиток зі золотим хрестом)[95], а також затверджено чотирипольовий герб Полтави, вживаний раніше як полкова емблема (старого міського знака при цьому не враховано)[96].

Роком пізніше затверджено знак Старобільська (вгорі воронезький герб, а внизу у золотому полі чорний кінь)[97].

У 1811 р. нові герби отримала Феодосія (у синьому полі перехрещені кадуцея та тризубець Нептуна, вгорі сніп, внизу - золоте руно)[98]. Того ж року прийнято знаки міст Катеринославської губернії, які складалися губернським начальством[99]. Серед них герби таких населених пунктів: Бахмут (у зелено-чорному щиті срібний алхімічний знак солі), Верхньодніпровськ (у верхньому золотому полі бик, у нижньому зеленому срібний перев'яз), Катеринослав (у синьому полі золотий вензель Катерини II, дата та дев'ять 6-променевих зірок), Маріуполь (у верхньому синьому полі золотий хрест, у нижньому чорному - срібний півмісяць), Новомосковськ (у верхньому синьому полі сходить золоте сонце, у нижньому малиновому -

---

[93] *Винклер П.П.* Гербы... - С.109.

[94] ПСЗ. - Т.XXVI. - №19432; *Лакиер А.* Русская геральдика... - С.192; *Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика... - С.187.

[95] ПСЗ. - Т.XXVII. - №20609, 20969; *Винклер П.П.* Гербы... - С.56, 102, 161.

[96] *Винклер П.П.* Гербы... - С.122; *Лакиер А.* Русская геральдика... - С.187; *Яненко З.* Козацький герб Полтави // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів,1995. - С.87-89.

[97] ПСЗ. - Т.XXVIII. - №21218; *Винклер П.П.* Гербы... - С.142.

[98] ПСЗ. - Т.XXXI. - №24632.

[99] ПСЗ. - Т.XXXI. - №24741.

зламана шабля), Павлоград (у верхньому золотому полі кінь, у нижньому зеленому срібний перев'яз), Слов'яносербськ (у червоно-золотому щиті шолом та дві перехрещені чорні гармати)[100].

Герби цинутів (повітів) Бессарабської області затверджено 1826 р. за малюнками, поданими намісником цієї області в Міністерство внутрішніх справ[101]. Серед них були й знаки Аккерманського (у червоному полі золота виноградна лоза), Ізмаїльського (щит скошений зліва, у верхньому червоному полі хрест, шабля і півмісяць, внизу - на срібному тлі по воді пливе корабель) та Хотинського цинутів (у золотому полі фортеця)[102].

Процес герботворення на початку XIX ст. не був дуже активним, він поволі децентралізується, оскільки основним заняттям Герольдії було ведення справ про дворянство та розробка дворянських гербів. З 1830 р. розпочато видання Повного зібрання законів Російської імперії, до якого внесено раніше затверджені герби, а згодом вносилися і новоприйняті[103]. Герби публікувалися у зібранні в щитах однакової форми - чотиристоронніх із загостренням знизу (т.зв. "французьких"). Це мало вплив на подальше утвердження єдиного типу виконання гербів, хоча і на печатках, і на різних документах з кінця XVIII - початку XIX ст. міські знаки подавалися у різноманітних щитах (скажімо, на Правобережжі тривалий час герби виконувалися в овальних щитах).

Поступове звуження функції місцевого самоврядування українських міст і зміцнення централізаторської політики царського уряду привело до скасування 1831 р. царським указом магдебурзького права для всіх міст, за винятком Києва, а в 1835 р. зліквідовано його і в цьому місті. Характерно, що й використання міських гербів значно обмежується, що призво-

---

[100]Там же; *Винклер П.П.* Гербы... - С.11, 50, 89, 105, 116, 138, 175.

[101]ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1830. - Т.I. - №232; *Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика... - С.129.

[102]*Винклер П.П.* Гербы... - С.1, 58, 162.

[103]*Каменцева Е., Устюгов Н.* Русская сфрагистика... - С.188.

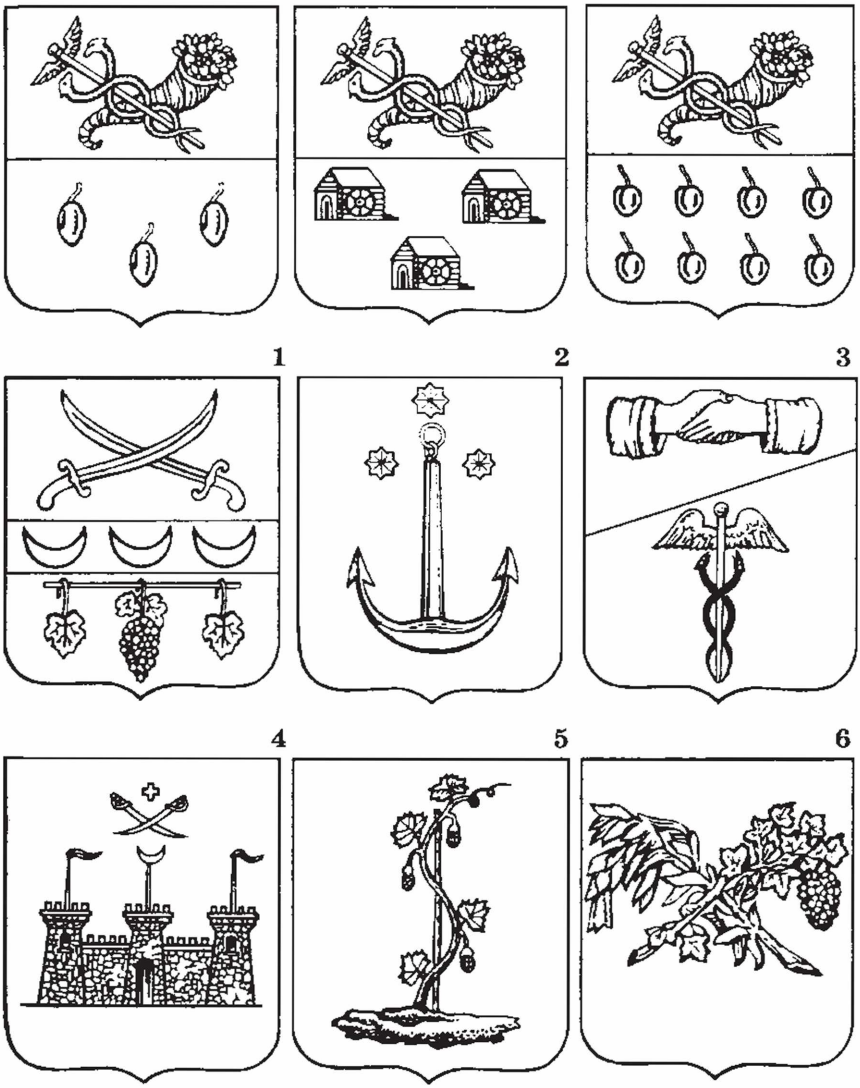

Герби українських міст, затверджені в Російській імперії в кінці XVIII - першій половині XIX ст.: Валки (1), Білопілля (2), Недригайлів (3), Чугуїв (4), Городня (5), Ніжин (6), Ізмаїл (7), Аккерман (8), Ялта (9).

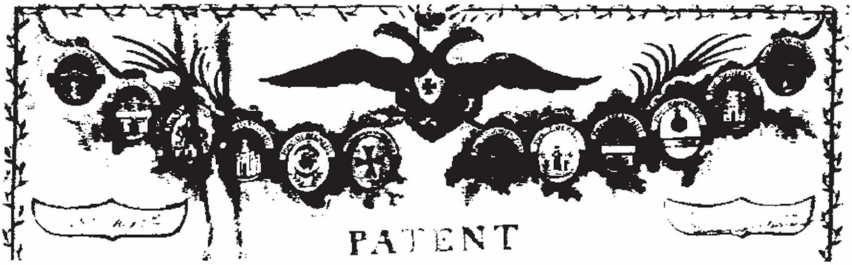

1

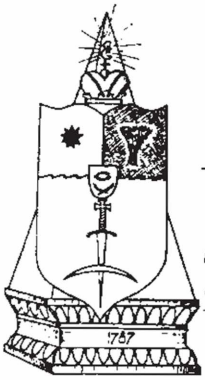

2

3

4

5

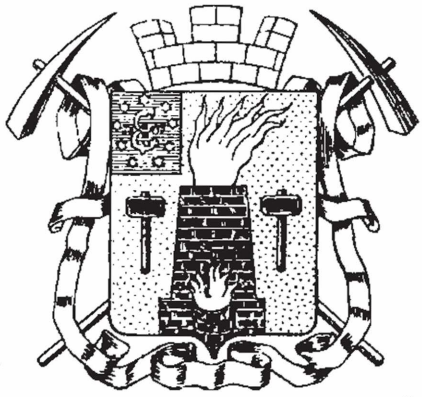

6

Герби міст Волинської губернії на патенті 1829 р. (фрагмент; 1). Проект герба Катеринослава 1796 р. (2). Проекти гербів за уніфікованою системою Б.Кене: Гайсин (3), Новоград-Волинський (4), Миколаїв (5), Луганськ (6).

дило іноді до перекручення їхнього змісту, а то й повного забуття. Прикладом може слугувати затверджений 1803 р. герб Змієва (у червоному полі золотий коронований змій), котрий у статистичному описі Зміївського повіту за 1837 р. подавався у синьому полі, а в "Памятной книжке Харьковской губернии на 1863 год" - у золотому.

У 40-і рр. затверджено герби повітів Таврійської губернії, міста Керчі (1844 р.)[104], міст Військового відомства (1845 р.)[105] та Херсонської губернії (1847 р.)[106]. Ведеться переписка київського воєнного губернатора з Міністерством внутрішніх справ і Київським губернським правлінням у справі про затвердження Сенатом герба міста Умані[107]. Робляться спроби створити герби для Костянтинограда, Кобеляк[108], Бердичева. На прикладі останнього дуже добре простежується певна випадковість виникнення питання про герб та бюрократична тяганина з його вирішенням.

На початку 1844 р. Бердичів переходить з Волинської губернії до Київської і стає повітовим центром[109]. У зв'язку з цим царським указом від 7 (19) грудня 1845 р. місцеве начальство було зобов'язане створити для міста "приличный герб"[110][V1]. Проте через відсутність на місці менш-більш компетентних у цьому питанні осіб, безконтрольність з боку вищих властей та загальний занепад місцевого самоврядування справа з бердичівським гербом майже зовсім не просувалася. Нового поштовху їй надав указ Урядового сенату від 17 грудня 1853 р., згідно якого "чиновники наружной полиции в губернских и уездных городах должны носыть пехотные каски с [...] уезд-

---

[104]ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1846. - Т.XX. - №18690.

[105]Там же. - №19383.

[106]Там же. - Санкт-Петербург, 1849. - Т.XXIII. - №22012.

[107]ЦДІА України у Києві. - Ф.442. - Оп.1. - Спр.6201. - Арк.1-9.

[108]Там же. - Ф.11. - Оп.1. - Спр.143. - Арк.8; *Румянцева В.В.* Эмблемы... - С.106-107.

[109]ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1845. - Т.XIX. - №17754.

[110]Там же. - Санкт-Петербург, 1846. - Т.XX. - Отд.2. - №19503.

ным гербом"[111] (на той час в Російській імперії роль повітових відігравали одночасно і міські герби. - *А.Г.*). Київське губернське правління 9 червня 1854 р. після доповіді землеміра вирішило використовувати для Бердичівського повіту герб колишнього Махнівського[112]. Махнівка внаслідок адміністративної реформи втратила свій статус і стала заштатним містом. Однак у листі з 29 вересня 1854 р. Міністерство внутрішніх справ такий варіант вирішення проблеми бердичівського знаку відхилило, вказавши, що Махнівка як заштатне місто також має право використовувати свій герб[113]. Тоді у відповіді 10 листопада 1854 р. місцевим землеміром запропоновано інший проект: щит ділився на 4 поля, в першому зображено кадуцею (як символ торгівлі), у другому - ріг достатку (означав добробут і багатство різними плодами), у третьому - біжить кінь (вказував на ярмарки кіньми), а в четвертому - стоїть козак з пікою в правій руці (як свідчення ролі Семена Палія в історії міста)[114]. Проте бюрократична тяганина з листуванням між Київським губернським правлінням і Міністерством внутрішніх справ тривала ще кілька років, але герб так і не отримав офіційного схвалення. Зокрема, у листі з Києва від 21 червня 1856 р. знову повторювалася пропозиція з чотирипольовим щитом[115]. З департаменту виконавчої поліції Міністерства внутрішніх справ 19 листопада 1858 р. знову приходить нагадування про необхідність виконати проект герба Бердичева[116]. На що з губернського правління 30 квітня 1859 р. було дано відповідь про затримку з проектом, оскільки з Департаменту герольдії потрібні копії указу Урядового сенату про прикраси гербів[117]. Справа з офіційним затвердженням символу Бердичева просувалася мляво. Натомість на місці продовжували використовувати мах-

---

[111]ЦДІА України у Києві. - Ф.442. - Оп.1. - Спр.6201. - Арк.1-зв.
[112]Там же. - Арк.2-зв.
[113]Там же. - Арк.7.
[114]Там же. - Арк.12.
[115]Там же. - Арк.16-зв.-17.
[116]Там же. - Арк.35.
[117]Там же. - Арк.43.

нівський герб - він фігурував на печатках різних бердичівських установ ще на початку XX ст. Цьому також сприяла одна з версій про походження назви міста, котру пов'язували з бердом - ткацьким приладдям (різновид гребеня в рамці, через зуби якого проходили нитки основи), котре якраз і фігурувало на гербі Махнівки. Саме такий опис і тлумачення подав 1864 р. у своїй книзі Л.Похилевич: "Герб Бердичева изображает на зеленом поле крестообразно сложенные серебряные принадлежности ткачества, а именно: по прямой линии берды, а косвенно челнок и цевка, а по сторонам золотые нитяные клубки. Прежде это был махновский герб."[118] Фактично, два різні міста одночасно використовували однакові герби. Єдиною відмінністю було те, що махнівські "тюки з товарами" у Бердичеві інтерпретувалися як "клубки ниток". У такому вигляді бердичівський герб і вживався на початку XX ст.

Новою реформою Герольдію 1848 р. перетворено в Департамент герольдії Сенату, при якому почало діяти Гербове відділення[119]. Активізується не тільки робота щодо створення міських гербів, але й щодо розробки основних правил виконання та оформлення цих знаків.

Від 1851 р. герби повітових міст почали увінчувати баштовими чи міськими коронами. А 1852 р. прийнято знаки Балти, Ковеля та шести міст Київської губернії[120]. Для останніх характерним було те, що у верхньому полі розміщався герб Київської губернії, а в нижньому частково використано знаки, надані в 1791-92 рр.[121] Такі символи отримали Канів (щоправда, тепер воїна було потрактовано як руського ратника XII ст.), Чигирин, Звенигородка (руїни перетворилися на фортечну стіну), Черкаси (зі старого знака зберігся тільки кінь). Незважаючи на згадувані вище три різні герби з періоду 1791-

---

[118] *Похилевич Л.* Сказания о населенных местностях Киевской губернии. - К., 1864. - С.251.

[119] ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1849. - Т.XXIII. - №22269.

[120] Там же. - Санкт-Петербург, 1853. - Т.XXVII. - №26571; Санкт-Петербург, 1854. - Т.XXVIII. - №27001.

[121] ЦДІА України у Києві. - Ф.442. - Оп.1. - Спр.10775. - Арк.1-10.

1801 рр., для Таращі внесено цілком новий символ - у срібному полі чорного одноголового орла. Васильків отримав у червоному полі зображення золотої церкви, що, правдоподібно, також могло використовуватись містом на давніших печатках. А 27 серпня 1854 р. затверджено герб Путивля (у верхній частині Курський губернський знак, а в нижній у золотому полі червона балка з двома ткацькими човниками - символ з полкового прапора 1730 р.)[122].

За дорученням царя керівник Гербового відділення Департаменту герольдії Сенату Б.Кене 1856 р. приступив до перегляду всіх затверджених досі міських гербів[123]. Внаслідок кількох змін адміністративно-територіального поділу багато міст перейшли до складу інших губерній і внесені в їхні герби давніші намісницькі чи губернські знаки втратили свою актуальність. Тому Кене було проведено своєрідну "ревізію" прийнятих раніше гербів та зроблено спробу внести певні виправлення.

Ще на початку XIX ст. досить великий резонанс у європейських країнах викликало запровадження цілісної геральдичної системи у Франції (т.зв. наполеонівська геральдика) з активним використанням кантонів (вільних полів) гербів[124]. Зокрема, за цією системою передбачалося для всіх міст, розділених на три класи, однотипне геральдичне оформлення - однакова форма та колір корон, вінків та інших елементів[125]. Очевидно, що саме під впливом "наполеонівської геральдики" Б.Кене було опрацьовано систему міського герботворення для Російської імперії, якою регламентувалося не тільки чітке дотримання правил, але й зовнішнє оформлення гербів різними додатковими позащитовими атрибутами - коронами, стрічками, символічними елементами, котрі мали свідчити про роль міста

---

[122]ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1855. - Т.XXIX. - №28609.

[123]*Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика... - С.135.

[124]Основи цієї системи були викладені в: *Simon H.* Armorial général de l'Empire françois. - Paris, 1812. Вони зразу ж вийшли друком у німецькому перекладі: Neue Wappenkunde des Französischen Kaiserreichs. - Rudolstadt, 1812.

[125]Neue Wappenkunde... - S.14-16.

в системі державної влади. Описи цих прикрас затверджено царським указом 1857 р.[126] За реформою Кене губернські знаки також залишалися у міських гербах, але тепер вони поміщалися у т.зв. вільній частині. З огляду на наявність у деяких територіальних знаках кількох фігур це нововведення також створювало досить значну проблему, насамперед - у плані геральдичної композиції.

Поступово було напрацьовано значну кількість "виправлених" проектів, а також гербів для міст, котрі ще не мали офіційних знаків. Вже у жовтні 1862 р. Кене звітував про перегляд 316 гербів[127]. Цікаві варіанти були розроблені для Очакова, Карасубазару, Оріхова, Берислава, Слов'янська, Балти, Градизька, Балаклави, Бердичева, Овідіополя, Ізмаїлу, Умані, Бару, Старого Криму, Маяків, Ногайська та багатьох інших українських міст[128]. Всі проекти вирізнялися строгим дотриманням геральдичної колористики та композиції. Прийняті раніше однотипні кількапольові герби внаслідок переробки стали лаконічними індивідуальними геральдичними знаками (наприклад, проекти для Валок, Краснокутська, Недригайлова, Білопілля, Новомиргорода, Махнівки, Вознесенська, Старобільська, Біловодська, Олександрівська, Павлограда та ін.). Навіть зроблено спробу "вдосконалити" герб Чигирина, залишивши тільки дві червоні стріли на срібному андріївському хресті у чорному полі. Однак більшість виконаних проектів, на жаль, так і залишилася нереалізованою й не отримала офіційного затвердження.

Герботворчу роботу пробували активізувати й на місцях. Але тут така діяльність мала виразний політичний підтекст і була реакцією на невдале польське повстання 1863-64 рр. Так, 3 грудня 1865 р. попечитель Київського навчального округу звернувся до ради Київського університету з проханням підшу-

---

[126] ПСЗ. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1858. - Т.XXXII. - №32037.

[127] *Дмитрієнко М.Ф., Савчук Ю.К.* Короткий нарис... - С.61.

[128] Ці проекти зберігаються в різних справах у: Російський державний історичний архів в Санкт-Петербурзі. - Ф.1343. - Оп.15.

кати фахівця з геральдики для складання проектів гербів міст Київської, Подільської та Волинської губерній, оскільки вживані на цей час знаки, на його думку, "нагадували польське панування в цьому краї"[129]. Історично-філологічний факультет рекомендував для такої роботи професора Ставровського, котрий виявив згоду "принять на себя труд составления проектов гербов [...] соответственно современному положению"[130]. Ця кандидатура була розглянута на засіданні ради університету 4 березня 1866 р., а матеріали переслані попечителю[131]. Однак конкретних практичних наслідків ця ініціатива не мала. Скажімо, у звіті волинського губернатора за 1879 р. фігурували міські герби 1796 р., а також замальовані у 1839-40 рр. землеміром на запит Герольдії знаки Володимира (св.Юрій), Луцька (діва і дві вежі), Кременця (замок та монограма "I.H.S."; правда, згадано й затверджений 31 січня 1874 р. герб без монограми), Дубна (перекручене зображення герба Острозьких з міської печатки, трактоване як фортеця, оточена двома півмісяцями, а знизу дві дубові гілки) та Ковеля (старий знак, пояснений як земна куля з хрестом, а під нею - ріка)[132].

У 1870 р. прийнято міську реформу, що давала певні ілюзії самоврядування, але вже за новим "міським положенням" 1892 р. ряд прийнятих раніше повноважень і прав значно звужено[133].

У кінці XIX - на початку XX ст. багато міст створювали собі герби власними силами без участі департаменту герольдії[134]. Прикладом може бути самодіяльність Луганської міської думи, котра затвердила розроблений на місці герб, на що герольдмейстер наклав резолюцію про те, що "Сенат не вповнова-

---

[129]ЦДІА України в Києві. - Ф.708. - Оп. Рада, 1865. - Спр.265. - Арк.1.

[130]Там же. - Арк.4-4-зв.

[131]Университетские известия. - 1866. - №4. - Ч.I. - С.19-20.

[132]Приложение ко всеподданнейшему отчету Волынского губернатора за 1879 год. - Житомир, 1880. - С.VI-VIII.

[133]*А.Б.* Городское самоуправление в России. - Москва, 1905. - С.56-59.

[134]*Соболева Н.А.* Российская городская геральдика // Вопросы истории. - 1976. - №3. - С.62-63.

жував думу складати проект герба і думі не належало затверджувати цей проект"[135]. Окремі герби, створені за єдиними правилами, все ж отримували пізніше затвердження. Серед них знаки Миколаєва (1883 р.)[136], Севастополя, Олешок (обидва 1893 р.)[137], Луганська (1903 р.)[138], Володимира-Волинського, Дубна та Луцька (всі - 1911 р.)[139]. Варто також звернути увагу на те, що багато міських дум, міщанських і міських управ досить довільно використовували на своїх печатках герби, які не завжди відповідали офіційно затвердженим або не мали царських підтверджень взагалі[140].

Міські герби в Російській імперії були ідеологічним засобом політики царського уряду. Вони використовувалися в інтересах державної влади, а не для відображення принципів місцевого самоврядування.

У Галичині процес централізованих затверджень гербів у кінці XVIII ст. проходив досить активно, але вже на початку XIX ст. із поступовим обмеженням місцевого самоврядування майже припинився і пізніше мав нерегулярний характер.

У 1793 р. прийнято герб Нижанковичів, у якому збережено старі символи: у синьому полі на зеленій основі золотий олень, обабіч по золотій 8-променевій зірці[141].

Давній герб перезатверджено 1794 р. й для Старого Самбора (у синьому полі золотий півмісяць, на якому хрест з трьо-

---

[135] *Соболева Н.А.* Российская городская и областная геральдика... - С.131.

[136] ПСЗ. - Собр.3. - Санкт-Петербург, 1888. - Т.VI. - Дополнения. - №1439а.

[137] Там же. - Санкт-Петербург, 1897. - Т.XIII. - №9892.

[138] Там же. - Санкт-Петербург, 1907. - Т.XXIV. - Отд.1. - Дополнения. - №22834а.

[139] Там же. - Санкт-Петербург, 1914. - Т.XXXI. - Отд.1. - №34692.

[140] Як приклад можна навести герб без намісницького знаку на печатці Чуднівської міщанської управи 1903 р. (ЦДІА України у Києві. - Ф.274. - Оп.1. - Спр.790. - Арк.49-зв.) або використання незатверджених давніх знаків на печатках Сальницької міської спрощеної управи 1903 р. (Там же. - С.46-зв.) чи Луцької міської думи 1865 р. (Там же. - Ф.442. - Оп.179. - Спр.87. - Арк.4-зв.).

[141] *Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.80.

ма раменами)[142]. Того ж року цісарський диплом отримали Стара Сіль і Миколаїв. Для першого містечка, як й у випадку з Дрогобичем, соляні топки зі старого знака замінено бочками: у синьому полі 5 золотих бочок у два ряди (2:3), над ними герб Сас[143]. Із відчитанням давніх миколаївських печаток були ще більші труднощі, тому герб у кінцевому результаті отримав такий вигляд: у синьому полі вирваний з корінням дуб, біля його стовбура - сокира, а на кроні сидить голуб[144].

У 1796 р. перезатверджено давній знак Рогатина: у синьому полі золота літера "R" та оленячий ріг[145].

Старий знак Збаража зафіксовано привілеєм 1797 р.: у синьому полі св.Юрій на коні пробиває списом змія.

Залишено 1798 р. традиційну символіку й для містечка Яричева (у синьому полі Богородиця з Дитям у золотому сіянні)[146].

Складнішою виявилася справа із мостиським знаком. Давній герб інтерпретовано по-новому й він отримав 1799 р. досить натуралістичний вигляд: у синьому полі між двома скелями протікає ріка, через неї прокладений міст, посередині якого стоїть хрест[147].

Для буковинського містечка Садагура знак затверджено 1801 р.[148]

Процедура надання привілеїв (у т.ч. й гербів) містам Галичини проходила всіма адміністративними щаблями. У структурі Губернського правління (Краєвого губернаторства) восьмий

---

[142]Ibid. - S.78.

[143]Ibid. - S.80-81.

[144]Ibid. - S.79.

[145]*Biesiadecki F.* Herb królewskiego miasta Rohatyna. - Lwów, 1935. - S.8; *Шевчук В.* Дещо з історії герба і печатки м.Рогатина // Архіви України. - 1971. - №1. - С.35.

[146]Центральний державний історичний архів України, м.Львів (далі - ЦДІА України у Львові). - Ф.146. - Оп.88. - Спр.277. - Арк.24.

[147]*Гречило А.* Герб та хоругва міста Мостиська // Знак. - 1996. - Ч.11. - С.7.

[148]*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.82.

департамент керував магістратами міст Галичини (крім Львова) і контролював їх діяльність[149]. Управлінням проводився збір інформації з місць про давні привілеї, на підставі чого можна було підтверджувати та розширювати міські права. Підготовлені матеріали пересилалися до Відня у Надвірну канцелярію, у віданні якої були не тільки міські, але й дворянські та церковні герби[150]. Проекти гербів проходили додатково геральдичну експертизу, в них могли вноситися окремі зміни та виправлення[151]. Після цього диплом передавався на цісарське затвердження.

На початковій стадії простежуються виразні політичні мотиви геральдичних новотворів і доповнень, що мали свідчити про утвердження австрійської монархії на нових територіях. Це і згадувана монограма цісаря в гербі Подґужа, і зображення австрійського орла у знаку Чернівців, і "геральдично-політичний" символ для Стрия. В останньому в золотому полі проходить синій хвилястий перев'яз (символізував ріку Стрий, над якою розташоване місто), обабіч котрого зображено по чорному двоголовому імперському орлу[152]. Але, як свідчать сфрагістичні матеріали з початку XIX ст., магістрат Стрия продовжував використовувати печатки зі старим традиційним знаком[153]. Тому 1844 р. справа стрийського герба була переглянута й місто отримало давній символ, хоча й у дещо зміненому трактуванні: щит розтятий на червоне і синє поля, в центрі на зеленій траві зображений єпископ з палицею та вервицею в руках[154].

В окремих випадках у текстах привілеїв не вказується точного опису герба, а подається формула "як на доданому ма-

---

149 Учреждения... - С.47.

150 *Górzyński S.* Miasta... - S.99.

151 *Jäger-Sunstenau H.* Die Wappenzensoren in den Hofkanzleien in Wien 1707-1918 // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.354-364.

152 ЦДІА України у Львові. - Ф.146. - Оп.88. - Спр.484. - Арк.85; *Prochaska A.* Historia miasta Stryja. - Lwów, 1926. - S.2-3, 174-175.

153 ГАДА. - Збірка Чоловського. - Сигн.138. - Од.зб.33. - Арк.113.

154 *Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.81; *Prochaska A.* Historia... - S.1-3, 174-175.

люнку", що можна іноді пояснити складністю встановлення змісту символів[155]. Характерною є й часта фіксація у дипломах текстів печаткових легенд, хоча затверджуваний символ однозначно називається гербом (Wappen). Це свідчить про основну сферу застосування герба - саме на міських печатках. Зрештою, у привілеях подавалася стандартна формула про використання герба також на будинках, пам'ятниках тощо.

Більшість міст і містечок використовували печатки із давніми знаками, навіть якщо вони й не отримали цісарського підтвердження. У разі втрати старих толок чи відсутності інформації про давні герби застосовувалися звичайні написові печатки або на них фігурував краєвий герб Галичини.

У 1862 р. австрійським урядом видано загальнодержавне положення про місцеве самоврядування і на його основі опубліковано 1866 р. Галицьке краєве положення про общини.

У цей період варто відзначити діяльність краєзнавця Антона Шнайдера, який у другій половині XIX ст. не тільки збирав і систематизував інформацію про міські герби, але й надавав консультації місцевим органам самоврядування[156]. Про це свідчить хоча б факт, що 1875 р. Краєвий комітет переадресував краєзнавцю лист громадської управи містечка Козлова з проханням встановити герб міста, на що була підготована відповідь і проектна пропозиція[157]. У герботворчій діяльності, за відсутності інформації про історичні символи, А.Шнайдер опирався насамперед на шляхетську геральдику і подавав у проектах зображення приватних знаків колишніх власників міст. Подібні пропозиції він розробляв для Устриків, Чорткова, Лютовиськ та ін.[158] У деяких випадках ці проекти приймалися й такі знаки з'являлися на міських печатках. Ще однією проблемою було те, що окремі містечка, занепавши, ставали звичай-

---

[155]ЦДІА України у Львові. - Ф.146. - Оп.88. - Спр.562. - С.222.

[156]*Гречило А.* Дослідження Антонієм Шнейдером геральдики міст Борщівщини // Літопис Борщівщини. - Борщів, 1995. - Вип.7. - С.7-8.

[157]Львівська наукова бібліотека НАН України ім. В.Стефаника. - Відділ рукописів. - Ф.144: А.Шнайдера. - Оп.III. - Од.зб.7.

[158]Там же.

ними селами і використовували характерні печатки із зображенням сільськогосподарського реманенту. Тут на увагу заслуговують спроби краєзнавця геральдизувати такі елементи і застосувати їх у гербах (як це було зроблено, скажімо, для Хоросткова)[159].

Ріст зацікавлення міською геральдикою в другій половині XIX ст. сприяв виходу в світ кількох гербовників, виданих у Відні та Будапешті. До цих збірників потрапили й герби українських міст Галичини, Буковини та Закарпаття. Однак автори мали певні проблеми зі збором матеріалу і не завжди могли його детально проаналізувати. Так, у гербовнику Г.-Ґ.Штрегля подано герби кількох буковинських поселень, хоча в дійсності це виявилися прості знаки зі сільських печаток, а населені пункти були звичайними селами й не мали ні міських прав, ні гербів[160].

У пізніші роки місцеві управи іноді зверталися до Міністерства внутрішніх справ у Відні з проектом герба та проханням про його затвердження. Відомо, що 1909 р. такий диплом отримало містечко Білобожниця, у якому подано відкоригований знак: трипольовий щит, у синьому полі золотий лев, у червоному - хрест, у золотому - дубові листки та жолуді[161].

У кінці XIX - на початку XX ст. питанням міської геральдики Галичини займається український архівіст Франц Ковалишин[162]. Ним був зібраний матеріал про герби міст і містечок краю, в основному опертий на сфрагістичні пам'ятки[163].

---

[159]Там же. - Од.зб.3.

[160]Це стосується знаків Чудина, Великого Кучурова (Кучурмаре), Старої Гути (Альтґуте) і Красноїльська (*Ströhl H.-G.* Städte-Wappen... - S.82).

[161]*Górzyński S.* Miasta... - S.102.

[162]*Сварник І.* Франц Ковалишин і міська геральдика Галичини // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1994. - С.63-64.

[163]ЦДІА України у Львові. - Ф.137. - Оп.1. - Спр.1. Ця збірка переважно базується на матеріалах XIX ст. і її недоліком є неврахування значної маси давніших джерел. Подібна проблема стосується багатьох приватних геральдично-сфрагістичних збірок XIX - початку XX ст. (Паулі, Подчашинського

Він також пробував реконструювати у кольоровому вирішенні міські знаки, надавав окремі консультації. Ковалишин планував опублікувати зібраний матеріал як окремий гербовник, однак через брак коштів цей задум здійснити йому не вдалося.

За період Першої світової війни окремі українські міста (Проскурів, Дубно, Броди, Львів, Кременець та ін.) використовували зображення своїх гербів на бонах і казначейських білетах місцевих випусків.

У 1918 р. Георгієм Нарбутом опрацьовано проект герба для міста Києва, в якому поєднано два символи - арбалет-самостріл і зображення св.Михайла[164]. Однак цей проект залишився незатвердженим.

Від перших років встановлення в Україні радянської влади повсюдно на печатках місцевих рад використовувалося зображення державного герба або його спрощений варіант - серп і молот, а міські герби поступово взагалі вилучаються з ужитку[165].

Після захоплення Польщею західноукраїнських земель постановою сейму від 3 грудня 1920 р. та розпорядженням Ради міністрів від 14 березня та 17 травня 1921 р. було введено новий адміністративно-територіальний поділ: від 1 вересня 1921 р. утворювалися три воєводства - Львівське, Станіславів-

---

(малюнки гербів), Стажинського, Конопки та ін.), котрі загалом можуть бути тільки вторинними джерелами для вивчення української міської геральдики.

[164] *Білокінь С.* Герб міста Києва // Пам'ятки України. - 1990. - №3. - С.16-17.

[165] Див.: *Бабенко А.* Печатки установ перших років Радянської влади на Поділлі // Друга Республіканська наукова конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. - К., 1965. - С.219-225; *Він же.* Печатки державних установ України перших років Радянської влади // Архіви України. - 1972. - №6. - С.66-71; *Яременко М.Ф.* Печатки установ перших років Радянської влади в Донбасі // Там же. - С.226-230; *Короткова К.Ф.* Печатки виконавчих комітетів Чернігівщини (1917-1923 рр.) // Історичні джерела та їх використання. - К., 1972. - Вип.7. - С.133-138; та ін.

ське і Тернопільське[166]. Функції вищого державного управлінського органу покладалися на новоутворені воєводські управління. Воєводства поділялись на повіти, які були оформлені ще австрійськими законами 1866 р.[167] За старими законами (з 1889 та 1896 рр.) продовжували діяти міські управління, - їхня компетенція стосувалася лише вузько місцевих питань (законом від 23 березня 1933 р. було ще більше обмежено права органів місцевого самоврядування та посилено їхню залежність від державних органів)[168].

Міські управління продовжували використовувати старі печатки зі своїми гербами чи краєвим знаком Галичини. Деякі органи місцевого самоврядування, які втратили під час Першої світової війни старі печатки та документацію, звертались у Львівський земський архів з метою вияснити, які символи чи герби використовувалися раніше у цих населених пунктах. Однак ці звертання мали частковий характер, а справою впорядкування міської геральдики ні державні, ні громадські організації конкретно не займалися (Геральдичне товариство, яке продовжувало функціонувати у Львові й у повоєнний час, цікавилося переважно дослідженнями з генеалогії та приватної геральдики).

13 грудня 1927 р. прийнято президентське розпорядження "Про державні емблеми і барви та про відзнаки, прапори і печатки"[169]. У статті 4 цього розпорядження вказувалося, що для всіх органів місцевого самоврядування встановлюються відзнаки, складені з державного герба, герба воєводства (у якому розташований даний населений пункт) та напису, що відповідає їхній назві; міські управління можуть у своїй відзнаці на місці, передбаченому для воєводського герба помістити власний історично обгрунтований символ; містам, відзначеним орденом,

---

[166]Dziennik Ustaw Rzeczypospolitej Polskiej (далі - DURP). - Warszawa, 1920. - No117. - Poz.768.

[167]Województwo Tarnopolskie. - Tarnopol, 1931. - S.314.

[168]Ibid. - S.313.

[169]DURP. - Warszawa, 1927. - No115. - Poz.980.

а також воєводствам надає герби президент Польської республіки за поданням Ради міністрів; герби інших міст затверджує на свій розсуд міністр внутрішніх справ за поданням магістрату та міської ради після узгодження з міністром віросповідань і громадської освіти[170]. Стаття 19 регламентувала використання цих символів на печатках органів місцевого самоврядування (при цьому вказувалось, що печатки ці мусять мати овальну форму)[171]. У статті 26 зазначалося, що на перехідний період (два роки від прийняття розпорядження) дозволяється використання печаток і емблем, що були досі в ужитку[172]. 20 червня 1928 р. прийнято ще одне розпорядження президента Польщі "Про урядові печатки", де, зокрема, визначались розміри печаток управлінь різних рівнів[173].

Слід зазначити, що окремі пункти цих розпоряджень входили у суперечність із прийнятим 28 серпня 1919 р. декретом, яким заборонялося недержавним інституціям - у т.ч. й органам місцевого самоврядування - використання державного польського символу - орла[174]. Крім того, виникли й інші труднощі: воєводства не мали затверджених гербів, а межі цих нових адміністративних утворень не відповідали межам історичних земель. Через ці проблеми Міністерство віросповідань і громадської освіти розіслало в усі воєводські управління 8 жовтня 1928 р. листи з проханням подати матеріали про давній герб воєводства чи історичних земель, котрі формують його територію[175]. Для Львівського, Станіславівського та Тернопільського воєводства це питання було особливо складним, - скажімо, Тернопільське воєводство було сформоване на землях, які у XV-XVIII ст. входили до складу Подільського, Волинського, Руського та Белзького воєводств, що вимагало створити новий

---

[170]Ibid. - S.1640.

[171]Ibid. - S.1641.

[172]Ibid. - S.1642.

[173]Ibid. - Warszawa, 1928. - No65. - Poz.593.

[174]Ibid. - Warszawa, 1919. - No69. - Poz.416.

[175]Державний архів Львівської області (далі - ДАЛО). - Ф.1. - Оп.25. - Спр.607. - Арк.29.

1

2

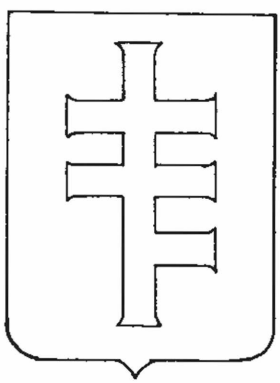

3

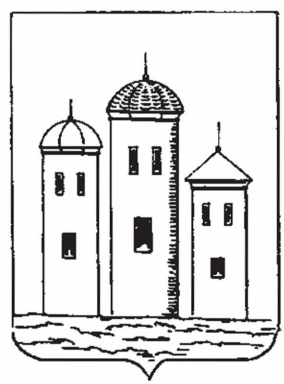

4

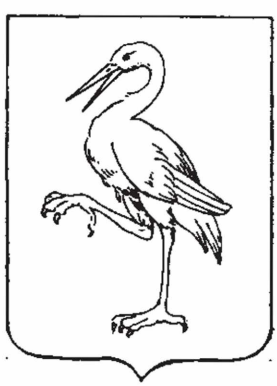

5

6

Проекти міських гербів А.Шнайдера 1878-79 рр.: Більче-Золоте (1), Кудринці (2). Малюнки гербів Ф.Ковалишина: Броди (3), Богородчани (4), Буськ (5). Проект герба Києва Г.Нарбута (6).

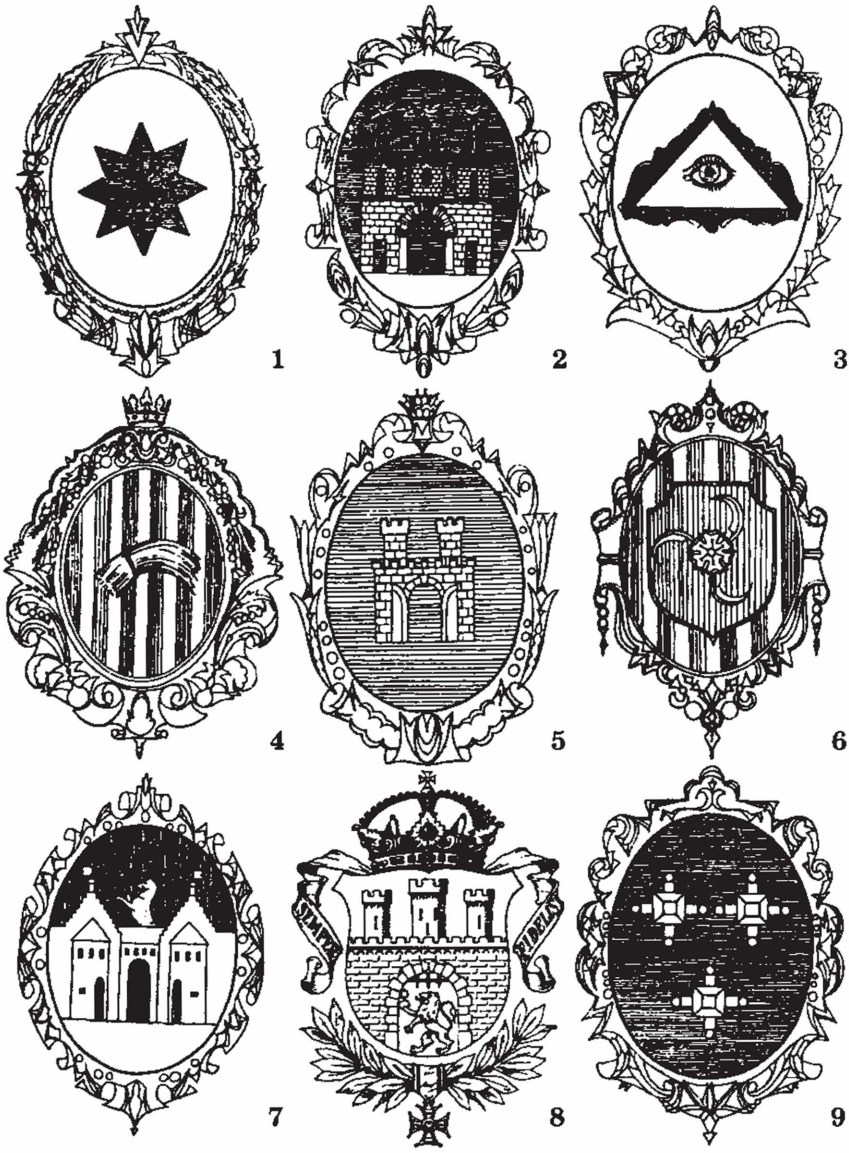

Герби українських міст, що входили до складу Польщі у 20-30-х рр. XX ст.: Скалат (1), Гусятин (2), Радехів (3), Борщів (4), Підгайці (5), Чортків (6), Заліщики (7), Львів (8), Кам'янка-Струмилова (9).

герб, складений з чотирьох полів. Крім того, вже у наступному листі з Міністерства віросповідань і громадської освіти від 30 жовтня 1928 р., адресованому до Воєводського управління у Львові, зверталося увагу "на політичну сторону справи, з огляду на українські барви (синю і жовту), які містяться у гербі давнього Руського воєводства"[176]. Йшлося про герб: у синьому полі золотий лев у короні спинається на скелю.

З огляду на те, що Львів був адміністративним центром колишнього Королівста Галичини і Лодимерії, й те, що тут були зосереджені основні архівні матеріали, які стосувалися територій трьох нових воєводств, справа про їхні герби та знаки повітових міст була доручена Юзефу Пйотровському, котрий займав посаду консерватора пам'яток мистецтва та культури в Адміністративному відділі Львівського воєводського управління.

На 1928 р. Львівське воєводство поділялось на 28 повітів (у т.ч. два Львівські - міський і сільський), Тернопільське - на 17, а Станіславівське - на 16[177]. Справа виявлення гербів повітових ускладнювалася ще тим, що з 16 травня 1929 р. у Познані розпочиналася загальнопольська виставка, на якій планувалося використати емблематику повітових міст для декорування воєводських павільйонів. Пйотровський, використавши гербовник К.Лінда, отримав герби 32 повітових міст[178]. Після цього консерватор пам'яток культури та мистецтва складає обіжника з проханням "якомога швидше вияснити, яку емблему вживає [...] повітове місто на урядових печатках і подати виразні відтиски цих печаток сургучевих, гумових як і інших (металевих і т.п.) для друкарської фарби"[179]. Вимагалося також вказати кольори елементів герба. Обіжник розіслано в ре-

---

[176]Там же. - Арк.28.

[177]*Maliszewski E., Olszewicz B.* Podręczny słownik geograficzny. - Warszawa, b/r. - T.1. - S.700; - T.2. - S.487, 557.

[178]ДАЛО. - Ф.1. - Оп.25. - Спр.607. - Арк.52-55; *Lind K.* Städte-Wappen... - S.11-12; - Taf.XIX-XXI.

[179]ДАЛО. - Ф.1. - Оп.25. - Спр.607. - Арк.13; Спр.608. - Арк.4.

шту повітових міст трьох воєводств, вписавши відповідну назву поселення в роздруковані копії.

Варто звернути увагу на те, що при всій терміновості виконання завдання, було, однак, дотримано всіх тонкощів бюрократичної субординації: обіжник направлявся у повітові ради, а звідти пересилався у міські; відповіді, підготовані міськими управами, адресувалися у повітові ради, а звідти - у воєводське управління (лишень декілька магістратів дозволило собі відправити відповідь відразу до Львова). Іноді потрібно було давати повторні запити для уточнення деяких деталей. Тому збір матеріалів завершився тільки в грудні 1928 р. При цьому з'ясувалося, що відсутня інформація про герби 6 міст (Борщів, Ніськo, Перемишляни, Печеніжин, Турка, Чортків)[180]. Щоби вирішити цю справу, Пйотровський звертається за консультацією до Львівського земського архіву. 10 січня 1929 р. він надсилає листа до дирекції архіву, у якому пише: "...можна було б комбінувати різні символи, пов'язані з певними історичними подіями, королівщинами, пізнішими власниками і т.п., або також, як часом було, з патронами місцевих парафіяльних костелів. Комбінації такі, особливо з костельними символами, могли б викликати протести, застереження та претензії національних меншостей, з яких переважно складаються [...] тепер ґмінні ради. ...Здається, що найвідповіднішим буде розробити символи [...] які б підкреслювали найбільш розвинуті промислові галузі кожного повіту, та символи, які характеризують його околиці"[181]. До цього долучалося шість проектів гербів: для Борщова - золотий сніп і розріз печери з кількома сталактитами і сталагмітами (як символ урожайних земель повіту та великої кількості ґротів і печер); для Чорткова - квітка тютюну та золота́ шестерня (символ Ягольницької тютюнової фабрики та заводу сільськогосподарських знарядь); для Перемишлян - золотий старослов'янський вулик із кількома бджолами (знаки поширеного бджолярства); для Ніська - водяний яз та зелена

---

[180]Там же. - Спр.607. - Арк.30.

[181]ЦДІА України у Львові. - Ф.145. - Оп.1. - Спр.107. - Арк.20.

лука з трьома каменями (символ меліорації низинної території та багатства природних копалин); для Печеніжина - піворла (як у гербі Коломиї, за Ліндом), на другій половині - нафтова вишка на горбку та дві сосни обабіч (знак перспективних нафтопромислів та багатих багатих навколишніх лісів); для Турки - шляхетський герб Заремба (герб Яна Каліновського, який володів Туркою і добився для неї 1730 р. міських привілеїв)[182]. У відповідь на це директор Земського архіву у Львові О.Бальцер посилає листа від 14 січня 1929 р., в якому, зокрема, пропонує:

- вписати герби в овальні декоровані картуші;

- для міст, які отримають нові герби або використовують приватні знаки своїх колишніх власників, гербове поле подавати у біло-червоні смуги;

- конкретно по проектах: Борщів - залишити тільки сніп; Чортків - оскільки квітка тютюну є "негеральдичним символом", то замінити її приватним гербом Роля родини Гольських, які володіли містом у XVI-XVII ст.; Печеніжин - уточнити коломийський знак за привілеєм 1395 р.; Турка - помістити щит на біло-червоному тлі; проекти гербів Ніська та Перемишлян заперечень не викликали[183].

Врахувавши ці пропозиції та уточнивши зображення коломийського герба, Ю.Пйотровський у березні 1929 р. розсилає листи та проекти гербів, виконані архітектором Людомілом Ґюрковичем, на затвердження міських управлінь. До середини квітня всі шість нових гербів було затверджено, після чого протоколи погоджено з повітовими радами та переслано у Львівське воєводське управління для подальшої передачі в Міністерство віросповідань і громадської освіти та Міністерство внутрішніх справ[184]. Герби інших повітових міст (також виконані Л.Ґюрковичем) були передані у Варшаву й у відповідні міські управління.

---

[182]Там же. - Арк.21, 22.

[183]ДАЛО. - Ф.1. - Оп.25. - Спр.607. - Арк.39-42.

[184]Там же. - Спр.608. - Арк.11, 27, 66-78, 84, 107, 164.

Однак напрацьований у Львові підхід не отримав підтримки в інших реґіонах. Скажімо, на Волині залишились у використанні затверджені ще російською адміністрацією герби, тільки замість імперських орлів на них поміщали польські[185].

На той час спроби впровадити в життя розпорядження 1927 р. викликали значні протести громадськості, оскільки законодавчим актом фактично вилучалися з використання історичні герби та прапори міст[186]. Різні громадські та наукові організації, особливо зі Львова та Кракова, надсилали критичні листи на адресу президії Ради міністрів[187]. Під цим тиском 24 листопада 1930 р. у згадане розпорядження були внесені зміни[188]. Зокрема зазначалося, що "як виняток міністр внутрішніх справ за погодженням з міністром віросповідань і громадської освіти може дозволити містам, які мають історично обґрунтовані герби, використовувати у своїх відзнаках замість державного герба та герба воєводства (міста) виключно тільки міський герб"[189].

На початку 30-х рр. до міністерств почали надходити від різних місцевих управ проекти гербів. Але низька художня та геральдична якість цих робіт заставила владні структури відмовитись від затвердження місцевої самодіяльності. Вирішено, що малюнки міських гербів будуть виконуватися наново під фаховим наглядом Управління державних архівів та Управління мистецтва Міністерства віросповідань і громадської освіти[190]. Щоправда, й архівні установи не завжди давали компетентні консультації. Прикладом може служити відповідь Головного архіву давніх актів з Варшави на запит міської управи Ратна, в якій невірно подано опис герба міста (вказаний ведмідь замість дикого кабана), внаслідок чого Ратно клопоталося

---

[185]Z rady miejskiej w Kowlu // Wołyń. - 1939. - 15 stycznia.

[186]Nowe godła, oznaki i chorągwie // Kurjer codzienny. - 1929. - 9 maja.

[187]Національна бібліотека в Варшаві (Biblioteka Narodowa w Warszawie). - Відділ рукописів. - Rkp.IV.5547: Матеріали Чоловського. - Т.6. - С.14-44.

[188]DURP. - Warszawa, 1930. - No80. - Poz.629.

[189]Ibid. - S.1035.

[190]Archeion. - 1935. - T.XIII. - S.161.

про затвердження помилкового знаку[191]. Інші міста пробували самотужки вирішити проблему герба, або зверталися за консультаціями до різних дослідників. Так, магістрат Рівного просив 1933 р. про допомогу В.Семковича[192]. Але вже 1936 р. 47 міських гербів пройшли процедуру централізованого затвердження[193]. Серед них було й кілька українських міст.

Чортків отримав додаткове підтвердження розробленого кілька років раніше нового знака зі шляхетським гербом Роля[194].

Для Галича затверджено як міський герб чорну короновану галку з розпростертими крилами у срібному полі[195], котра здавна фігурувала як на міському, так і на земельному знаках.

Герб Львова отримав багате "політичне декорування". Його затверджено в такому вигляді: на щиті в синьому полі червоні міські мури з трьома вежами; мури та вежі мають кам'яні бланки (зубці); середня вежа вища й має три вузькі бійниці, нижчі бічні вежі - по одній бійниці, отвори бійниць чорні; в мурі брама з півкруглим завершенням, обрамована каменем, відкрита, з піднятими срібними ґратами; в отворі брами на чорному полі золотий лев, що стоїть на задніх лапах, у передній лапі тримає три срібні горбки, над ними золота 8-променева зірка; над щитом золота королівська корона; з-під корони з обох сторін звисають кінці червоно-синьої стрічки, на якій гасло "Semper Fidelis"; під щитом на перехрещених гілках лавра звисає на стрічці військовий орден "Virtuti Militari"[196].

---

[191]Державний архів Волинської області. - Ф.46. - Оп.6. - Спр.842. - Арк.21-26.

[192]Ягайлонська бібліотека у Кракові. - Відділ рукописів. - №9570. - Арк.279-280.

[193]*Pudłowski L.* Heraldyka miejska II Rzeczypospolitej // Polskie tradycje samorządowe a heraldyka. - Lublin, 1992. - S.114.

[194]Monitor Polski. - 1936. - No164. - Poz.301.

[195]Ibid. - No159. - Poz.287.

[196]Ibid. - Poz.289. Щодо політичних спекуляцій у гербі Львова див.: *Дашкевич Я.* Апокрифічний девіз герба Львова 1936 р. // Шоста наукова геральдична конференція: Матеріали. - Львів, 1997. - С.24-25.

Того ж року прийнято герби таких міст, як Золочів, Заложці, Олесько, Володимир, Кам'янка Струмилова[197].

У 1937 р. затвердження міського герба отримує Дубно[198]. На підставі давніх печаток знак мав такий вигляд: у синьому полі 6-променева золота зірка, під нею такий же місяць ріжками догори; над зіркою срібний півперстень, на вершині якого срібні півстріли вістрям вгору.

Наступного року централізовано прийнято герби Станіславова[199] (у червоному полі на зеленій основі міська брама, в отворі якої на синьому тлі срібний знак Пилява) та Коломиї[200] (у червоному полі срібна голова орла в золотій короні).

Для містечка Дубровиці 1939 р. затверджено новостворений знак, у котрому щит було розтято: в правому червоному полі Гіпоцентавр з луком, а в лівому золотому три чорні балки, через які проходить червоний перев'яз[201].

Ковельський герб встановлювався за найдавнішою відомою печаткою міста, тому отримав не зовсім належний опис: "у червоному полі два півперстені, поєднані горизонтальною балкою, на верхньому півперстні балка горизонтальна, завершена скошеним хрестом; півперстні, балки і хрест - срібні"[202].

Всього протягом 1936-39 рр. було прийнято знаки 104 міст, що становило близько 1/6 всієї кількості міських поселень міжвоєнної Польщі[203].

Закарпаття у міжвоєнний період входило до складу Чехословацької республіки. Законодавчими актами 1923 р. не було заборонено використовувати міські знаки але сфера їх застосу-

---

[197]Monitor Polski. - 1936. - No154. - Poz.272; No161. - Poz.294; No155. - Poz.278; No157. - Poz.284; No243. - Poz.431.

[198]Ibid. - 1937. - No50. - Poz.70.

[199]Ibid. - 1938. - No118. - Poz.190.

[200]Ibid. - No124. - Poz.209.

[201]Ibid. - 1939. - No55. - Poz.96.

[202]Ibid. - No112. - Poz.264.

[203]*Pudłowski L.* Heraldyka miejska...- S.114.

вання значно обмежилася[204]. Прикріплені для нагляду за діями місцевих властей державні урядники використовували на печатках державний герб ЧСР, а самі місцеві управи видавали дуже мало документів й застосування міських гербів було мінімальним.

На землях Північної Буковини, Хотинщини та Північно-Західного Причорномор'я, захоплених 1918 р. Румунією, було запроваджено адміністративно-територіальний поділ на повіти (цинути). По містах і селах утворено примарії, при яких на правах дорадчого органу діяли комунальні консиліуми, а їх виконавчими органами були постійні представництва.

При Міністерстві внутрішніх справ Румунії створено спеціальну Геральдичну консультативну комісію, яка розпочала розробляти герби для повітів і населених пунктів, що мали статус муніципій (міських комун)[205]. Пізніше ці герби затверджувалися королівськими декретами. Так, герби для всіх цинутів були опубліковані в офіційному віснику 6 жовтня 1928 р.[206] А 1930 р. затверджено міські герби для Ізмаїла, Четатя-Албе (Білгорода), Хотина, Чернівців. Пізніше свої знаки отримали Кілія, Рені, Вилкове, Болград, Сторожинець, Садагура, Заставна, Кіцмань, Вижниця, Вашківці, Герца та Сулиця[207]. Для всіх гербів застосовано системний підхід - вони подавалися у щитах єдиної форми, увінчаних міськими коронами, котрі мали також вказувати на адміністративний статус міста (для великих міст - семивежові корони, для повітових центрів - п'ятивежові, для муніципій - тривежові). Строго витримано основні сучасні геральдичні правила, зокрема - недопущення нанесення геральдичної барви на барву чи металу на метал. В окремих випадках збережено елементи давніших знаків, котрі використовувалися

---

[204] *Kartous P., Novák J., Vrtel' L.* Erby a vlajky miest v Slovenskej republike. - Bratislava, 1991. - S.14-15.

[205] *Dogaru M.* Din heraldica României. - Bucureşti, 1994. - P.88-96.

[206] Monitorul Oficial. - 1928. - Nr.222.

[207] Тепер - с.м.т.Новоселиця (Чернівецької обл.).

раніше на громадських печатках чи на затверджених австрійськими і російськими монархами гербах.

Для Чернівців прийнято дещо перероблений герб: у червоному полі срібна міська брама з двома вежами, в отворі якої голова бика (зубра), над брамою золота квітка[208].

Сторожинець отримав у срібному полі зелену ялину на чорній основі[209].

Для Ізмаїла затверджено в червоному полі срібну вежу, що виходить зі срібного моря, вгорі - золотий хрест над півмісяцем[210].

Новий герб створено 1932 р. для Вилкового: у срібному полі синя кроква, під якою три золоті риби, а вгорі обабіч по зеленому стеблу очерету[211].

У знак Болграда (1932 р.) вміщено у червоному полі срібний вітряний млин, справа від якого срібне дерево, а зліва - срібне гроно винограду; над млином золота зубчата балка[212].

Заставна отримала 1934 р. герб із перетятим хвилястим січенням щитом, у верхньому срібному полі два червоні рибацькі гачки, а в нижньому червоному - срібна риба (це вказувало і на назву поселення, і на основне заняття місцевих мешканців)[213].

У гербі Кіцмані (1934 р.) на перетятому щиті у верхньому срібному полі дві зелені вирвані ялинки, у нижньому червоному - срібна кінська голова[214].

Для герботворення цього етапу характерними сюжетами є передача архітектурних мотивів, зображення представників місцевої флори та фауни, елементів, що вказують на основне заняття мешканців поселення, а також геральдичних фігур, кот-

---

[208] *Dogaru M.* Din heraldica... - P.109.

[209] Ibid. - P.146.

[210] Ibid. - P.125. У цій публікації вміщено кольорову ілюстрацію, на якій поле щита помилково подане синім (Ibid. - Tab.LIII. - Fig.221).

[211] Ibid. - P.126.

[212] Ibid.

[213] Ibid. - P.110.

[214] Ibid. - P.109.

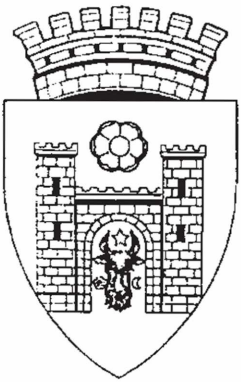
1

2

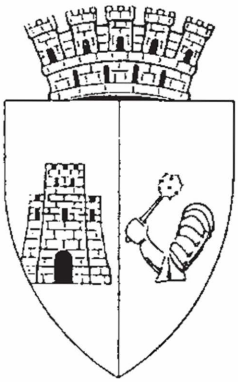
3

4

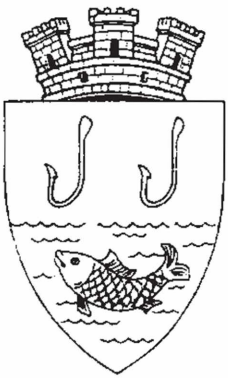
5

6

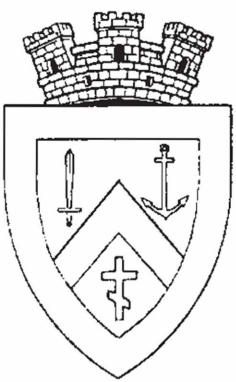
7

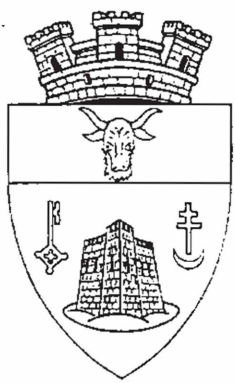
8

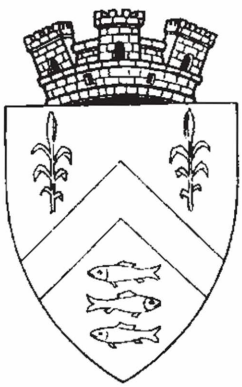
9

Герби українських міст, що входили до складу Румунії у 20-30-х рр. XX ст.: Чернівці (1), Четатя-Албе (Білгород; 2), Хотин (3), Сторожинець (4), Заставна (5), Кіцмань (6), Рені (7), Кілія (8), Вилків (9).

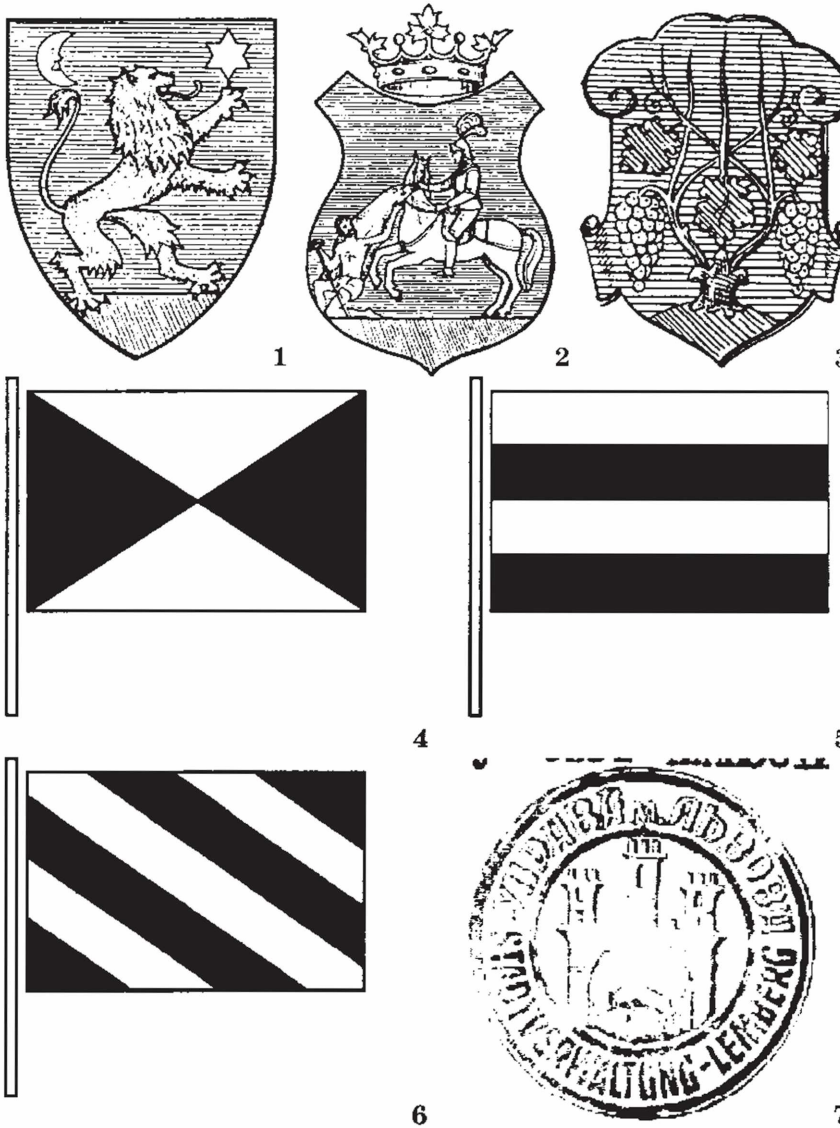

Герби та прапори закарпатських міст періоду угорської окупації 1941 р.: Берегсас (1, 4), Мукачево (2, 5), Ужгород (3, 6). Печатка управи міста Львова часу німецької окупації 1942 р. (7).

рі свідчать про боротьбу проти турецьких і татарських загарбників.

Функціонування всіх цих гербів припинилося 1940 р. після приєднання Бессарабії та Північної Буковини до Української РСР.

У 30-і рр. кавовою фірмою "Кава Гаґ" для реклами своєї продукції випускалися марки-вкладки з міськими гербами різних європейських країн. Пізніше ці марки можна було вклеїти до спеціальних альбомів, у яких подавалась коротенька інформація про кожне місто та його знак. До альбомів з міськими гербами Польщі та Чехословаччини потрапили й символи окремих українських міст[215].

Після того, як у листопаді 1938 - березні 1939 рр. Закарпаття було окуповане Угорщиною, найбільші міста використовували на місцевому рівні свої давні символи. Незважаючи на антиукраїнський терор, Ужгород, Берегово (Берегсас) та Мукачево застосовували й міські прапори, що мали поєднання синього та жовтого кольорів.

Під час Другої світової війни, за німецької окупації України, окремими місцевими органами робилися спроби використання старих міських гербів.

Вже з жовтня 1941 р. Київська міська управа зайнялася справою впровадження історичного герба міста. Для цього було створено спеціальну експертну комісію[216]. На цю тему ґрунтовне дослідження підготував О.Оглоблин[217].

У Львові міська управа та інші муніципальні служби використовували на своїх печатках в 1941-44 рр. герб міста, реконструйований за найдавнішими відомими зображеннями XIV-

---

[215] Див.: Znaki Republiki Československé. - Marienbad, [1931]; *Gumowski M.* Herbarz Polski. - Poznań, [1938].

[216] *Верба І.* Діяльність комісії з української емблематики в окупованому Києві (літо 1942 р.) // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1993. - С.20-22.

[217] *Оглоблин О.* Герб міста Києва // Наука і суспільство. - 1994. - №7-8. - С.49-51.

XV ст., без різних пізніших нашарувань. Цей же знак фігурував на марках касової оплати.

Після завершення Другої світової війни в Українській РСР робилися спроби відновлення традиції місцевої геральдики. Сьогодні ще важко сказати, чим були спричинені ці намагання. Можливо, що певним "збудником" інтересу до міських гербів стало ознайомлення під час війни з геральдичною традицією європейських країн, можливо, що й використання місцевих гербів за час німецької окупації. У 1946 р. науково-дослідним відділом Державного інституту проектування міст було підготовано "Нарис історії міської геральдики на Україні"[218].

У фондах Інституту рукопису Національної бібліотеки України ім.В.І.Вернадського серед документів відомого українського графіка А.Середи зберігається досить цікавий документ, який, судячи із нотаток на звороті, можна датувати 1947 р. Це машинопис-копія "Задания на составление эскизов гербов городов Украинской ССР"[219]. Він мав бути підписаний заступником начальника Управління у справах архітектури при Раді Міністрів УРСР Малоземовим. У "Завданні" викладалася програма централізованої розробки міських гербів. Зокрема визначалося, що ескізи гербів складаються для столиці України Києва, міста-героя Одеси, міст-обласних центрів (Сталіно, Харків, Дніпропетровськ та ін.) та міст обласного підпорядкування (Кривий Ріг, Миргород, Кременчук та ін.). Тобто, на цей період герби мали б розроблятися для 82-х українських міст[220].

---

[218] *Савчук Ю.* Неопублікований рукопис "Очерки истории городской геральдики на Украине" та його місце в історіографічній спадщині // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник таз повідомлень та доповідей. - Львів, 1995. - С.57-58.

[219] НБУ ім.В.І.Вернадського. - Інститут рукопису. - Ф.70. - №550. - Арк.1. Документ опублікований: *Гречило А.* Документи про складання ескізів гербів міст Української РСР у повоєнний час // Україна в минулому. - Вип.9. - Львів, 1996. - С.214-216.

[220] Українська РСР: Адміністративно-територіальний поділ. - К., 1947. - С.1048.

Документом також нормувався вигляд і оформлення гербів. До знака мали входити: щит єдиної форми для всіх міст і лаконічна, неперевантажена символічними елементами емблема, пов'язана зі значними історичними подіями конкретного міста, його роллю у другій світовій війні чи "народногосподарським значенням". До герба столиці України мав входити державний герб УРСР. Крім того, щит обрамлявся вінком з лаврових і дубових листків та іншими деталями (за пропозицією авторів). Щит міста-обласного центру обрамовувався вінком з лаврових і дубових гілок чи іншими елементами. Герби міст обласного підпорядкування залишались без декору. У знак міста-героя Одеси мав вкомпоновуватися орденський значок, а вінок перевивався орденською стрічкою.

"Завданням" передбачалося виконання ескізів у двох варіантах для кожного міста. Один - на щиті заданої форми (яка вживалася раніше у міських гербах російської імперії), другий - з довільною формою щита за пропозицією автора. До кожного ескізу необхідно було додати коротке пояснення зображення та тлумачення символів.

У повоєнні роки це були перші спроби в Українській РСР напрацювати основні пропозиції щодо централізованого запровадження та функціонування міської емблематики. Але в умовах тоталітарного режиму ця ініціатива не отримала розвитку.

* * *

Загалом період кінця XVIII - першої половини XX ст. характеризується дальшим занепадом місцевого самоврядування і посиленням державної влади. Спроби централізації затверджень гербів якраз і відображають ці процеси, свідчать про зміну ролі міських знаків, які мали стати (як правило) носіями державної ідеології. Багато міст зберегло свої герби, хоча іноді їх доповнено політичними атрибутами. Траплялися випадки заміни гербів через неточне відчитання давніх символів, або плутанину міських і територіальних знаків. У новостворених гербах посилюю-

ться мотиви, що відображають промислову сферу діяльності мешканців міст, природні та географічні особливості місцевості.

РОЗДІЛ III

СУЧАСНА МІСЬКА ГЕРБОТВОРЧІСТЬ В УКРАЇНІ ТА ОСНОВНІ НАПРЯМКИ ЇЇ ПОДАЛЬШОЇ ЕВОЛЮЦІЇ

Політичні зміни, які відбувалися в Радянському Союзі в кінці 50-х - на початку 60-х рр. XX ст., вплинули на подальший розвиток міської геральдики в Україні. Вже з перших публікацій про запровадження емблематики міст це питання набуває сильного ідеологічного забарвлення, воно пов'язується з планами "монументальної пропаганди"[1], а роль міської геральдики визначається як служіння "справі комуністичного виховання"[2].

"Хрущовська відлига" сприяла як загальному, так і науковому зацікавленню міською геральдикою. Так, 1959 р. було проведено Всеукраїнську нараду з геральдики і сфрагістики, в якій взяли участь наукові працівники різних архівних установ, Міністерства культури, Міністерства вищої освіти та Академії наук[3]. Після цього в архівах Києва і Львова починають працювати спеціальні семінари, проводяться республіканські конференції з архівознавства та допоміжних історичних дисциплін,

---

[1] *Гранин Д.* Пусть у города будет герб // Известия. - 1958. - 17 ноября.

[2] *Долматовский Е.* Возродим геральдику наших городов! // Советская культура. - 1963. - 28 мая.

[3] *Стрельский В.И.* Геральдика и сфрагистика в научной работе историков (по материалам украинских архивов и других научных учреждений) // Вопросы архивоведения. - 1963. - №2. - С.35.

видається підручник з цієї галузі, виходять періодичні збірники "Історичні джерела та їх використання". З огляду на недостатньо опрацьовану джерельну базу одним з основних завдань у галузі геральдики визначалося нагромадження матеріалу, його каталогізація, а також вирішення ряду конкретних питань та теоретичних положень[4]. Виникають пропозиції ширшого трактування самої дисципліни[5]. Скажімо, А.Введенський вважав: "Якщо геральдика в її усталеному змісті радянському історику безвартісна і не потрібна, то замість неї має бути створена нова допоміжна дисципліна - емблематика ... хіба може радянський архівіст і історик обійти своєю увагою надзвичайне багатство, повне нового значення і змісту, радянської емблематики"[6]. Такий підхід знайшов своє відображення насамперед у практичному міському герботворенні. Цей процес, не маючи напрацьованих методологічних основ, почав розвиватися стихійно й без належної наукової бази. Додаткового поштовху йому надали публікації в журналі "Україна", редакція якого запропонувала читачам надсилати свої пропозиції та малюнки[7]. Перед гербом ставилися передовсім ідеологічні завдання: "Такий символічний знак говорив би про ті величезні й прекрасні зміни, що сталися на нашій землі за роки Радянської влади, був би свідком трудівничої слави й гордості"[8]. Опубліковані в часописі проекти знаменували характер майбутньої емблематики та тенденції її розвитку.

---

[4] *Він же.* Состояние и современные проблемы разработки специальных (вспомогательных) исторических дисциплин // Друга Республіканська конференція з архівознавства та інших спеціальних історичних дисциплін: Матеріали. Друга секція: Спеціальні історичні дисципліни. - К., 1965. - С.66-67; *Кондратюк А.А.* Роль сфрагістики і геральдики в роботі архівістів // Там же. - С.206-207.

[5] *Стрельский В.И.* Геральдика... - С.32.

[6] *Введенский А.А.* Вспомогательные исторические науки в работе архивистов // Вопросы архивоведения. - 1962. - №2. - С.31.

[7] Україна. - 1964. - №49. - С.16.

[8] *Колісниченко Ю., Філановський Г.* Візитна картка міста // Там же.

Поступово починається перехід до офіційного затвердження міських знаків. Питання це контролювалося партійними органами і після їхнього погодження формально приймалося рішенням виконавчих комітетів чи сесій міських рад[9]. Вибір самих гербів здійснювався переважно шляхом проведення конкурсів[10].

Вже в кінці 1966 р. міськвиконком Нікополя затверджує емблему міста: у верхній частині знака на білому тлі козацька шабля, гетьманська булава і символічний вогонь, що "відображає славні сторінки центру Запорізької Січі"; у нижньому синьому полі силует Південнотрубного заводу з його продукцією - п'ятьма трубами, нижче розташована кармінова смуга, котра означає марганець, родовища якого знаходяться поблизу міста[11].

У 1967 р. з'являються нові знаки в Дніпродзержинська, Запоріжжя, Одеси, Єнакієвого, Ізмаїла, Херсона, Феодосії, Львова, Кам'янця-Подільського, Дрогобича. До кінця 1971 р. радянські міські герби приймають Харків, Київ, Чернівці, Чернігів, Севастополь, Ровно, Миколаїв, Кіровоград, Донецьк, Вінниця, Хмельницький, Симферополь та ряд інших міст. Оскільки чинним законодавством міські емблеми не передбачалися, то їхня функція зводилася до використання на різних сувенірах, друкованій продукції, на в'їзних знаках, іноді ці герби встановлювалися на фасадах будинків офіційних установ. Емблеми використовувалися на щитах різноманітних форм, бо чомусь вважалося, що єдиний системний підхід спричиниться до одноманітності й такі герби виглядатимуть шаблонно[12].

Проте, відмовившись від надуманої "одноманітності" за формою, більшість нових знаків набула одноманітності за зміс-

---

[9]Наприклад, нову емблему Одеси спершу схвалило бюро міськкому КПУ, а після цього затвердив міськвиконком (див.: Герб міста-героя // Чорноморська комуна. - 1967. - 15 листопада).

[10]*Поцелуев В.* Гербы Союза ССР. - Москва, 1987. - С.155.

[11]*Румянцева В.* Історія, карбозана в гербах. - К., 1987. - С.41.

[12]*Леонов Ю., Володін Є., Бегун Н.* Простота, але не одноманітність // Україна. - 1966. - №14. - С.13.

том. Основною причиною цього стала надмірна заідеологізованість гербів. Майже обов'язковими для всіх емблем стали пропозиції про використання зображень серпа і молота та кольорів державного прапора Української РСР[13]. Масового поширення в нових гербах отримали такі елементи, як шестерня, колосок, реторта чи колба, різні смужки (що мали вказувати на розташування міста над річкою або морем). В окремих знаках вводилася назва міста, дата його заснування чи першої згадки в історичних джерелах. За образотворчим характером можна виділити такі основні групи (хоча в більшості емблем поєднувались кілька сюжетних ліній):

- промислово-господарська тематика;
- особливості географічного розташування міста;
- відображення бойових та революційних традицій;
- архітектурні мотиви;
- використання елементів з давніх гербів.

До останньої групи належить герб Львова, затверджений сесією міськради 1967 р. Цьому передувала дискусія на сторінках місцевих газет, обговорення проектів на семінарі з архівознавства та спеціальних історичних дисциплін у Центральному державному історичному архіві УРСР у Львові[14]. Архівіст О.Маркевич обстоював думку про потребу збереження елементів давнього герба міста[15]. Цю методику також підтримав академік І.Крип'якевич, який писав: "...єдино правильним шляхом буде вернутися до найстарішого герба з XIII-XIV ст., який зображує міські ворота з трьома вежами (баштами), з крокуючим левом у них. Для міста Львова важливе те, що цей герб походить з періоду, коли місто не було ще поневолене іноземними загарбниками, а належало до Галицько-Волинського князівства і жило

---

[13] *Кривдін Г.* Герб - паспорт міста // Вітчизна. - 1967. - №6. - С.192; *Бабенко А.* До питання емблематики радянських міст // Історичні джерела та їх використання. - К., 1971. - Вип.6. - С.204.

[14] Український історичний журнал. - 1966. - №6. - С.148-149.

[15] *Маркевич А.* Герб Львова: каким он был, каким он будет? // Львовская правда. - 1966. - 10 декабря.

1

2

3

4

5

6

Проекти міських гербів, опубліковані в журналі "Україна" 1965-66 рр.: Звенигородка (1), Дніпродзержинськ (2), Ватутіне (3), Шостка (4), Севастополь (5), Одеса (6).

Міські емблеми, прийняті у 60-70-х рр. XX ст.: Кам'янець-Подільський (1), Дрогобич (2), Харків (3), Київ (4), Одеса (5), Чернігів (6), Лисичанськ (7), Кременчук (8), Саки (9).

традиціями Київської Русі..."[16]. Хоча були й думки зобразити в гербі цього старого міста телевізор, автонавантажувач, електролампочку і т.п.[17] У кінцевому результаті в знаку Львова таки залишились зображення лева та міської брами, але було внесено окремі зміни та доповнення: у синьому полі червона міська брама з трьома вежами (на середній - серп і молот), в якій на задніх лапах стоїть золотий лев[18].

Елементи давніших знаків також використано в емблемах Дрогобича, Одеси, Феодосії, Ялти, Хмельницького. Серед новотворів варто відзначити герби Донецька (рука з гірничим молотком) та Єнакієвого (силуетне зображення давньої доменної печі). Ці знаки прості, лаконічні й, незважаючи на окремі спірні деталі, вони мають геральдичний характер та добре розкривають свій зміст.

Основна маса нових емблем виконувалась у червоно-синіх барвах і була перевантажена великою кількістю елементів. Так, у прийнятому 1967 р. гербі Дніпродзержинська щит розтятий, у червоному полі зображено пам'ятник "Прометей" як "символ революційної слави міста", у синьому полі конвертер, реторта і дві гірлянди ізоляторів, що мали відображати основні галузі промисловості.

Для Харкова 1968 р. затверджено знак, у білому полі якого зображений золотий колос, обплетений орбітами атома, вгорі на червоному тлі половина шестерні, а па синьому - назва міста[19]. Все це за задумом автора мало символізувати "високорозвинену промисловість і сільське господарство, науку і культуру Харківщини" (хоча герб призначався не для області, а таки для міста).

---

[16] *Крип'якевич І.П.* До питання про герб Львова // Архіви України. - 1968. - №1. - С.45.

[17] Герб Львова: каким он был, каким он будет? // Львовская правда. - 1967. - 8 января.

[18] Герб нашего города // Там же. - 20 июня.

[19] Завтра нашого міста // Соціалістична Харківщина. - 1968. - 28 грудня; *Балуева Г., Лобовская Р.* Современные гербы украинских городов // Наука и жизнь. - 1988. - №1. - С.129.

Знак Кіровограда (1969 р.) ніс у центральному блакитному полі малюнок шестерні та колоса, вгорі - смуги прапора Української РСР та білий круг зі серпом і молотом, внизу - на зеленому тлі гармата з ядрами[20]. У рішенні зазначалося, що герб становить собою металеву пластину, покриту кольоровою емаллю.

Прийнята 1969 р. емблема Чернігова мала у центрі золотий колос, який розділяв щит на дві половини, у синьому полі подано силует гармати, у червоному - зображення срібної реторти та шпулі з нитками, у нижній частині щит перетинала хвилька в обернених кольорах[21].

Київський знак (1969 р.) також мав розтятий щит на червоне і синє поля, у центрі - золота гілочка каштана, яка "у народно-декоративному зображенні символізує розвиток соціалістичного Києва", та срібний лук, котрий уособлює героїчне минуле давнього Києва[22]. На обрамуванні подано серп і молот та медаль "Золота зірка" героя Радянського Союзу.

Для Миколаєва в 1969 р. затверджено герб, у якому на червоному тлі зображено вітрильник, а в нижньому синьому полі вміщено півшестерні[23].

Щит герба міста Ровно (також прийнятий 1969 р.) перетинав справа червоний перев'яз, у нижньому зеленому полі було зображено синю квітку льону, у верхньому блакитному - півшестерні, відкриту книгу і хімічну реторту[24].

У гербі Краматорська 1970 р., який "утверджував комуністичні ідеали, досягнення радянської влади в розвитку індустрії міста машинобудівників", фігурує велика шестерня, в якій подано силуети заводських труб, кауперів, крейдової гори, дерева, підкресленого прямою лінією (останнє мало символізувати місто-сад із рівними вулицями та площами).

---

[20]Почесні громадяни // Кіровоградська правда. - 1969. - 5 січня.

[21]Герб нашого міста // Деснянська правда. - 1969. - 11 квітня.

[22]Герб міста Києва // Київська правда. - 1969. - 23 серпня.

[23]*Румянцева В.* Історія... - С.40.

[24]Там же. - С.44.

Загальний "стандарт" зберігся й у гербі міста Хмельницького, затвердженому 1971 р.: щит перетятий, у верхньому червоному полі два снопи пшениці та серп і молот, у нижньому синьому три "зигзагоподібні стріли" та шестерня[25].

Лисичанськ 1971 р. отримав такий герб - у синьому полі шестерня та колба з червоним розчином, внизу зелена Лисяча балка, від якої місто отримало назву, та чорний терикон, вгорі на червоній смузі назва міста та серп і молот.

Загальна однотипність і невиразність нових гербів почала викликати критичні зауваження. Робляться спроби розробити наукові принципи радянської емблематики. Зокрема, дослідником А.Бабенком були викладені такі засади: "1) у гербі повинні бути відображені минуле, сучасне і майбутнє міста... знайти такі форми і деталі, які не застаріли б ні через рік, ні через десять років; 2) символи герба повинні поєднувати простоту, ясність, виразність і лаконізм: герб не повинен бути перенасиченим деталями; 3) кожен герб повинен мати свої індивідуальні риси, а зображувані символи та інші елементи герба повинні виступати в композиційному зв'язку; 4) у деяких випадках не слід відмовлятися від старих традиційних гербів, а можна обмежитися лише їх доповненням чи графічною модернізацією"[26]. Як бачимо, вже першим пунктом висувалися непомірні образотворчі вимоги (особливо, щодо "відображення майбутнього"). Але загальний характер викладених принципів був спрямований на якісне поліпшення нової герботворчості, прогресивною була й пропозиція про збереження історичних гербів.

Наступ політичної реакції на початку 70-х рр. негативно позначився не тільки на розвитку української історичної науки (зокрема, було припинено видавання збірників "Історичні джерела та їх використання"), але й на герботворчих процесах. Затвердження міських знаків призупиняється і поступово відновлюється з другої половини 70-х рр. Але тепер цей процес вже не має такого масового характеру, як герботворення протягом

---

[25]Герб міста Хмельницького // Радянське Поділля. - 1971. - 17 квітня.
[26]*Бабенко А.* До питання... - С.204.

1967-72 рр., а потреба в емблемі звично виникає зі святкуванням якогось ювілею, пов'язаного з конкретним містом. Ось кілька прикладів.

У 1976 р. затверджено герб Волочиськ: на тлі прапора Української РСР зображено лист каштана, ферму, колос і цукровий буряк.

Ковель 1980 р. отримує нову радянську емблему. Також на барвах республіканського прапора подано силует тепловоза, вписаний у шестерню, яка переходить у колос; під цією композицією - підкова та дата першої згадки про поселення[27].

Червоно-сині кольори використано 1981 р. і в емблемі Костянтинівки. У ній зібрані разом і силует доменної печі, і реторта, і колос, і навіть шматок скла та склоріз.

У гербі 1982 р. міста Путивля щит перетинає перев'яз у барвах орденської стрічки (відображає партизанський рух під час Другої світової війни), у верхньому червоному полі золотий колос, у нижньому блакитному - зображення давнього укріплення[28].

До 950-річчя Білої Церкви прийнято 1982 р. знак міста. У верхньому червоному полі елемент зі старого герба - лук із трьома стрілами, а також дата заснування поселення; в нижньому блакитному полі колонада з парку Олександрія, шестерня, автомобільна шина і колос[29].

Також 1982 р., напередодні святкування 900-ліття Луцька, затверджено міську емблему: на червоно-синьому щиті в'їзна брама Луцького замку, оточена блакитним кільцем, одну частину якого складає підшипник, а другу - шестерня. Не забули внести до знака серп і молот, назву міста та дату першої згадки про нього[30].

---

[27] *Саквук М.* Герб Ковеля // Прапор Леніна. - 1980. - 1 березня.

[28] *Малик Є.* Герби міста Путивля // Знак. - 1994. - Ч.5. - С.11.

[29] *Діденко Л.* Геральдика і місто Біла Церква // Друга наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1992. - С.31.

[30] Луцьку 900 років 1085-1985: Збірник документів і матеріалів. - К., 1985. - №267.

Ювілей став 1983 р. причиною затвердження герба Токмака. Вже традиційно на кольорах прапора УРСР зображено шестерню, колінвал, шатун, поршень та червону троянду зі зеленими листками. У верхній частині два мечі, шолом і назва міста[31].

Зберегти давній герб старалися 1984 р. в Ужгороді. Однак і тут, як раніше у Львові, знак отримав червоно-синє забарвлення та серп з молотом[32].

Не можна оминути радянський герб 1985 р. міста Ямполя (Вінницької обл.), в якому є цікава герботворча "знахідка" - цукровий буряк, насаджений на шестерню. Крім цього "досягнення соцреалізму" на зеленому фоні щита є ще вінок з колосків, синя річка з порогами і галерами та червона стрічка з назвою міста[33].

Також 1985 р., напередодні 700-літнього ювілею, затверджено герб Черкас. На синьо-червоному тлі на білому коні юнак тримає над головою золотий сніп, внизу - три переплетені хвильки[34].

Згадаємо і знак ще одного міста з Черкащини - Умані (прийнятий 1986 р.). На фоні кольорів УРСР зображено павільйон флори (символізує дендропарк Софіївку), над ним пам'ятний знак біля музею газети "Іскри"[35]. Доповнюють емблему шестерня, серп з молотом, вінок із колосків та назва міста.

Тож, як бачимо, характер подачі гербів та їхній зміст мало чим відрізнявся від попередніх тенденцій радянської емблематики. У тогочасній публікації В.Румянцева так сформулюва-

---

[31]Поліпшувати, вдосконалювати роботу // Комуністичним шляхом. - 1983. - 29 березня.

[32]*Федака П.* Печатка і герб міста Ужгорода // Знак. - 1995. - Ч.10. - С.7.

[33]Герб нашого міста // Слово хлібороба. - 1985. - 7 листопада.

[34]*Грибенко В.* Вершник на білому коні // Черкаська правда. - 1985. - 22 вересня; *Мариновський Ю.Ю.* Герби міста Черкас: спроба узагальнення виявлених джерел // Український археографічний щорічник. - Нова серія. - Вип.1. - К., 1992. - С.141-142.

[35]Герб міста Умані // Уманська зоря. - 1986. - 13 серпня.

ла завдання міської геральдики: "Питання про створення нових міських гербів актуальне, має певне практичне значення у піднесенні суспільно-політичної активності громадян у боротьбі за зразкове комуністичне місто і в справі патріотичного виховання; герби міст засобами радянської символіки мають стверджувати велич нових ідей, відбивати бойові і трудові традиції народу, їхню роль у комуністичному будівництві і в міжнародному житті"[36].

Частими були випадки, коли розроблений знак широко застосовувався, але не мав юридичного затвердження рішенням місцевих рад чи виконавчих структур[37]. В окремих випадках прослідковується практика наслідування в знаках невеликих міст форм щита з герба обласного центру. Такі приклади маємо в Донецькій (Сніжне, Дебальцеве та ін.), Запорізькій (Токмак), Київській (Ірпінь), Дніпропетровській (Новомосковськ) та Чернігівській (Городня, Прилуки) областях. Особливо популярною була форма столичного герба (т.зв. "давньослов'янська"[38]), яку ще раніше використали в Дніпродзержинську та Чернігові, потім у Черкасах, а з 1989 р. впроваджувано для міст та селищ Київщини[39].

У кінці 80-х рр. зацікавлення міськими гербами в Радянському Союзі значно зростає, активізується діяльність колекціонерів-фалеристів, котрі займалися цим напрямком. 1987 р. відділення історії Академії наук СРСР утворило координаційну комісію по створенню і пропаганді нових міських гербів, в обов'язки якої входила консультаційна діяльність, а також популяризація й облік створюваних знаків[40]. Позитивним зру-

---

[36] *Румянцева В.* Історія... - С.47.

[37] *Ковальов О.* Герби міста Мелітополя // Знак. - 1994. - Ч.6. - С.9; *Савчук Ю.К.* Міська геральдика Поділля. - Вінниця, 1995. - С.118.

[38] *Румянцева В.* Історія... - С.37; *Міщенко М.* Герб вічного міста // Ленінська молодь. - 1984. - 29 листопада.

[39] *Шулевский Б.Б.* Современная геральдика Киевщины // Вестник геральдиста. - 1990. - №2. - С.9.

[40] Вопросы истории. - 1987. - №7. - С.102; *Поляков Ю.* Советская геральдика // Наука и жизнь. - 1987. - №9. - С.37; Первый шаг в деле централиза-

шенням було те, що після аналізу створеного протягом двох десятиліть матеріалу визнано недоцільним відображати в гербі "минуле, сучасне і майбутнє міста" та акцентовано увагу на індивідуальному характері знака[41]. Щоправда, активної діяльності ця комісія так і не розгорнула й реального впливу на стихійне герботворення не мала. На конкретні прохання з різних міст про допомогу у створенні гербів комісія обмежилася розсиланням загальних рекомендацій. Але за відсутності на місцях достатньо кваліфікованих спеціалістів більше нічого накраще не змінилося.

Загалом, герботворення 60-80-х рр. в Україні не мало якогось планомірного характеру, а розвивалося стихійно. Значним недоліком була відсутність якогось компетентного координаційного центру, який міг би подавати фахові консультації, визначати основні тенденції геральдичної образотворчості, вести реєстр нових знаків. На жаль, у цьому питанні не запозичено досвіду Литви, де ще в 60-х рр. була утворена й діяла спеціальна геральдична комісія при Міністерстві культури Литовської РСР. Цією комісією було напрацьовано методологічні основи герботворення в республіці, старі герби зберігалися, іноді позбуваючись різних невдалих елементів та політичних нашарувань, а нові знаки розроблялися за чіткими правилами[42]. Позитивний досвід врегулювання проблем міської геральдики був і в інших країнах, зокрема Чехословаччині, де у створених на державному рівні комісіях розробкою нових знаків займалися фахівці[43].

ции советского герботворчества // Информационный вестник геральдиста. - 1989. - С.3.

[41] *Соболева Н.* Современный городской герб - визитная карточка города // Наука и жизнь. - 1988. - №7. - С.70.

[42] *Samalavičus S., Janušonis S.* Heraldika // Kulturos barai. - 1968. - No10. - P.29-32, *Андрюшкявичюс А.* Новые гербы литовских городов // Наука и жизнь. - 1970. - №1. - С.96.

[43] *Королев Г.И.* Участие чехословацких архивистов в разработке городской геральдики // Советские архивы. - 1984. - №5. - С.62-66; *Kartous P., Novák J., Vrtel' L.* Erby a vlajky miest v Slovenskej republike. - Bratislava, 1991. - S.22-31.

В Україні загальна недосконалість герботворення якраз і полягала у негеральдичному характері виконання гербових фігур. Цілком виправданим є запровадження поняття "емблема міста", бо називати гербами окремі знаки було би вельми проблематично. Застосування цих емблем зводилося виключно до "сувенірної" функції. Хоча й висувалися пропозиції про використання нових знаків на офіційних бланках та печатках місцевих рад та їх виконавчих комітетів[44], але реалізовані вони не були. Зрештою, в умовах тоталітарної системи перевага ідеологічних тенденцій була на той час притаманна не тільки всьому радянському герботворенню[45], але й розвитку геральдики в деяких інших соціалістичних країнах, особливо - в Угорщині, Румунії, Німецькій Демократичній Республіці[46].

В Україні 1989 р. висуваються пропозиції відновлювати давні символи для історичних міст[47]. Реалізації такого підходу значно сприяли й значні політичні зміни. Після демократичних виборів до місцевих рад весною 1990 р. починається процес відродження старих міських знаків. Відновлюються очищені від політичної мішури давні герби Львова, Ужгорода, Хмельницького, Рівного, Житомира, Вінниці, Сум та інших міст.

У Львові 9 липня 1990 р. відбулися установчі збори Українського геральдичного товариства. Від перших днів існування цієї організації ставилося питання про наукове опрацювання основ сучасної української геральдики. Необхідною була

---

[44] *Земцов С.* О гербе города // Декоративное искусство СССР. - 1961. - №1. - С.5; *Бабенко А.* До питання... - С.204.

[45] *Либерман Д.* О современном состоянии и нерешенных проблемах советской геральдики // Вспомогательные исторические дисциплины. - Л., 1987. - Т.XIX. - С.217-227.

[46] *Трестинь А.Н.* Гербы рассказывают // Румыния. - 1972. - №12. - С.30-31; *Cernovodeanu D.* Éléments héraldiques communs dans l'armorial municipal et de district des pays de l'est Européen // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.282-300.

[47] *Гречило А.* Нові проблеми старої геральдики // Пам'ятки України. - 1989. - №1. - С.47-48.

1

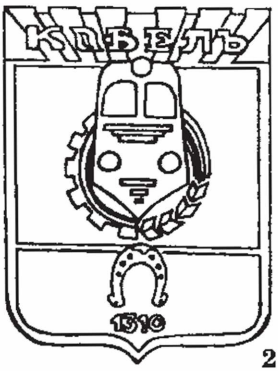

2

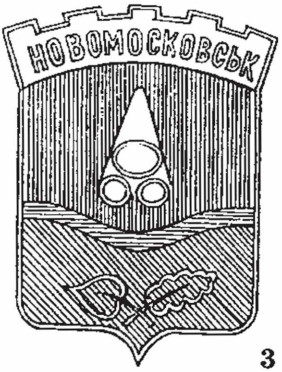

3

4

5

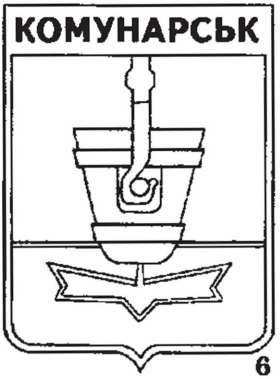

6

7

8

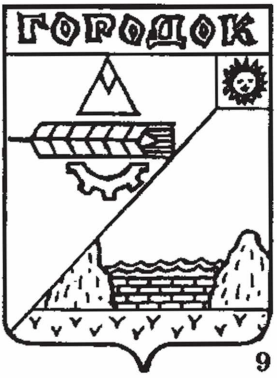

9

Міські емблеми, прийняті у 80-х рр. XX ст.: Путивль (1), Ковель (2), Новомосковськ (3), Лозова (4), Стрий (5), Комунарськ (6), Балаклія (7), Прилуки (8), Городок (9).

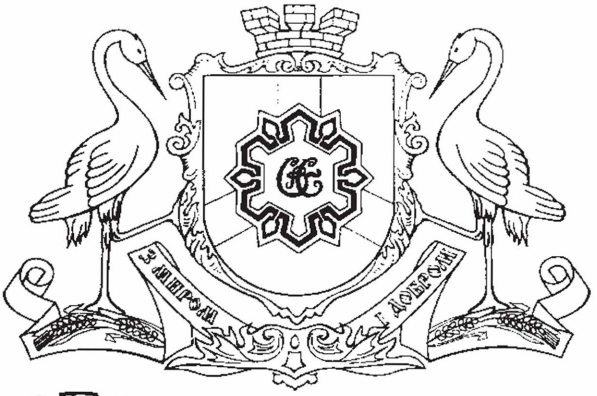

1

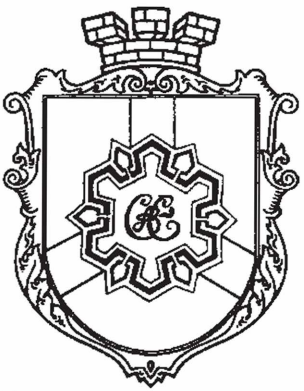

2

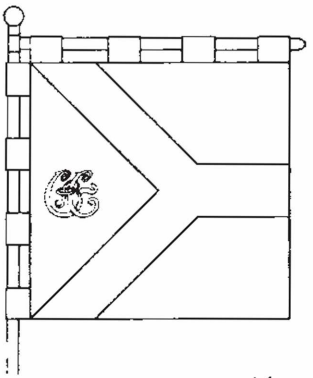

3

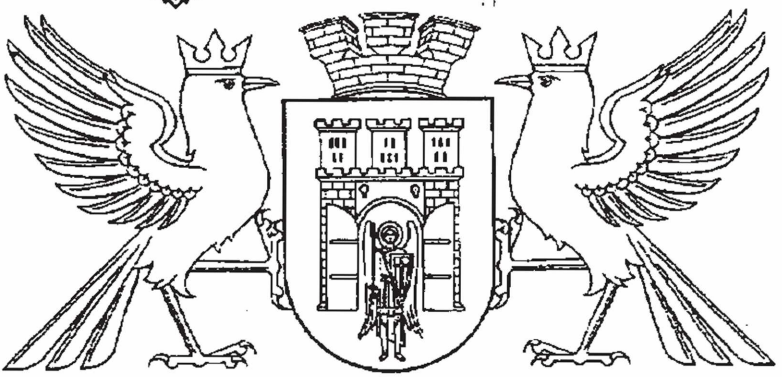

4

Комплексне вирішення міських символів у 90-х рр. XX ст. на прикладі Кіровограда: великий герб (1), герб (2), прапор (3). Великий герб Івано-Франківська (4).

не тільки розробка головних принципів та засад герботворчості, утвердження єдиної наукової термінології, але перш за все - визначення загальної ідеології міської геральдики, а також ролі та сфер функціонування гербів у сучасних умовах, встановлення їх юридичного статусу. Тому від 1990 р. починається якісно новий етап розвитку української муніципальної геральдики[48].

Українським геральдичним товариством виявляються та детально вивчаються нові джерельні матеріали, аналізується зарубіжна практика, напрацьовуються основні напрямки сучасної герботворчості, визначаються роль та функція міського герба у теперішніх умовах. На підставі аналізу історичних традицій та зарубіжного досвіду (як позитивного, так і негативного) синтезовано важливіші теоретичні правила, розроблено методологію герботворення, напрацьовано основні форми подачі муніципальних гербів. Результати теоретичної роботи поступово втілюються в життя.

Потреба у створенні науково обґрунтованої системи геральдики очевидна. Герботворення останніх 30-и років показало безперспективність стихійного і, переважно, безграмотного процесу, ще більше спотвореного надмірною заідеологізованістю. Практика розвитку муніципальної геральдики в інших країнах також виразно засвідчила позитивні результати системного підходу. Цінним є досвід поєднання історичних традицій, чітко визначених правил та сучасних вимог у герботворенні Фінляндії[49], Швеції[50], Норвегії[51], геральдичні системи яких справед-

---

[48] З огляду на практику затвердження за останні роки гербів сіл, а також відновлення давніх знаків колишніх міст, що стали тепер селами, термін "муніципальна геральдика" видається більш відповідним, оскільки має ширше значення, ніж "міська геральдика", й охоплює герби всіх рівнів місцевого самоврядування.

[49] *Achen S.T.* The modern municipal heraldry of Finland - the world's best // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.245-252.

[50] *Neveus C.* Ny svensk vapenbok. - Stockholm, 1992.

[51] *Cappelen H.* The principles of recent public heraldry in Norway // Genealogica et Heraldica: Report of the 16th International Congress of Genealogical and Heraldic Sciences in Helsinki 16-21 August 1984. - Helsinki, 1986. - P.274-281; *Cappelen H., Johannessen K.*

ливо вважаються одними з найкращих у світі як за образотворчістю, так і за загальною організацією роботи[52]. Подібним шляхом зараз намагаються йти і в Естонії[53] та Росії[54], де на державному рівні організовано відповідні комісії чи служби. На жаль, пропозиції про створення якоїсь державної геральдичної структури в Україні[55] та напрацьовані Українським геральдичним товариством проекти документів[56] залишаються досі без уваги і законодавчої, і виконавчої влади нашої Держави.

При розв'язанні сучасних проблем треба критично проаналізувати деякі стереотипи герботворення 60-80-х рр., оскільки багато з них повторюються й нині. Під час проведення в минулі роки у різних містах конкурсів на герб перед учасниками ставилося завдання відобразити "славне минуле", "щасливе сучасне", ще щасливіше майбутнє, "бойові традиції", "трудові здобутки", "досягнення соціалізму", "географічне розташування" і т.п. Зрозуміло, що такі "вимоги" тільки сприяли створенню одноманітних емблем-близнят, котрі нічого спільного з геральдикою не мали. Завдання міського герба, його ідеологія має полягати саме у виявленні основного лаконічного мотиву, що здатний охарактеризувати якийсь епізод з історії виникнення чи становлення міста й підкреслити самобутність цього поселення.

Norske kommunevapen. - Oslo, 1987; *Каппелен Х.* Принципи розвитку нової норвезької геральдики // Знак. - 1995. - Ч.10. - С.12-13.

[52] *Leonard W.* Das grosse Buch der Wappenkunst. - München, 1976. - S.368-370.

[53] *Laurla K.* Virolaista kunnallisheradiikkaa // Liehuvat Värit. - 1996. - No1. - P.4-8.

[54] Записка о проектной концепции федерального акта о территориальных и городских гербах и флагах // Вестник геральдиста. - 1996. - №9. - С.4.

[55] *Гречило А.* Основні напрямки дальшого розвитку української міської геральдики // Клейноди: Записки Українського Геральдичного Товариства. - Том 1. - Київ-Львів, 1991. - С.10-11; *Дмитрієнко М.* Сучасна міська геральдика України: історія та перспективи розвитку // Там же. - С.14-16; *Гречило А.* Необхідність врегулювання процесів герботворення та перспективи розвитку української геральдики // Друга наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1992. - С.24-25; *Стецюк П.* Про необхідність створення Української Геральдичної служби // Знак. - 1993. - Ч.1. - С.1.

[56] Положення про Геральдичну палату України // Там же. - С.2.

У згаданих конкурсних умовах також часто апелювалося до "дотримання геральдичних правил", однак сама геральдична термінологія трактувалася досить вільно. Що стосується правил, то вони у різних країнах різні і до того ж зазнають певних змін протягом історичного розвитку. Очевидно, що існувала потреба у визначенні таких правил, базованих на історичному досвіді та сучасних вимогах. Зрештою, навряд чи варто зайвий раз пояснювати, що для створення вдалого герба необхідні знання з теоретичної геральдики, історії розвитку української герботворчості, поняття про композицію, а також точне розуміння поставленого завдання. Тому на П'ятій науковій геральдичній конференції (1995 р.) й було прийнято обов'язкові правила для Українського геральдичного товариства, оскільки процес впровадження міських гербів знову починає набирати обертів[57]. Наведемо ці правила з коментарями:

1. Герб мусить подаватися у щиті [цим герб відрізняється від звичайної емблеми, форма подачі якої більш вільна і не має якихось обмежень].

2. Гербовий малюнок має відповідати вимогам геральдичної композиції [це правило спрямоване на дотримання геральдичної естетики].

3. У гербі застосовуються метали (золото, срібло) та барви (червона, синя, зелена, чорна, а також зрідка - пурпурова) [дискусія на сторінках вісника "Знак"[58] фактично показала недоцільність використання у міських гербах пурпурової чи, як її замінника, малинової барви - цей колір краще застосовувати для приватної геральдики; те ж стосується геральдичних хутр]. Обов'язково дотримуватися правила про недопустимість нанесення барви на барву та металу на метал [цим враховуються принципи колористики та досягається виразність герба; як не-

---

[57] *Гречило А.* У справі сучасної української муніципальної геральдики // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів,1995. - С.19-22.

[58] Проблеми геральдичної термінології // Знак. - 1994. - №7. - С.4; 1995. - №9. - С.2.

гативний приклад наведемо використання в гербі Перемишля у XIX ст. у синьому полі чорного ведмедя - поле й фігура виконані у холодних кольорах і тому дуже погано читаються].

4. У гербі застосовуються фігури. Бажаним є використання невеликої кількості фігур.

5. У гербі застосовуються ділення, хоча бажаним є використання однопольових гербів [ці два правила диктуються як історичною традицією, так і виразністю знака].

6. Гербовий малюнок має бути плоским (двомірним). Не допускається використання півтіней та перспективного зображення.

7. У гербовий малюнок не дозволяється вносити державний герб чи знак адмінцентру; дату заснування, назву поселення чи інші написи (окрім сиглів) [враховується негативний досвід розвитку української геральдики XIX-XX ст.].

8. У гербовому малюнку бажано уникати використання без потреби таких поширених елементів, як зображення річки, колоска, шестерні і т.п. [розташування над річкою, розвинута промисловість, переробка сільськогосподарської продукції - ці риси характерні майже для кожного міста].

9. Недопустимим є використання різними містами однакового герба [у цьому разі в знаки слід вносити додаткові відмінні елементи; як приклад - Житомир, Городок (Львівської області) і Рава-Руська мають у старих гербах зображення в синьому полі срібної міської брами з трьома вежами; для їх відрізнення варто внести додаткові фігури, скажімо - в житомирському гербі можна доповнити тетерева в отворі воріт, що вказуватиме на розташування міста над річкою Тетерів].

10. Герб має бути "живим" [мається на увазі універсальність символіки герба, яка не втратить свого значення і через тривалий час, а також його постійне поліфункціональне застосування в різних сферах]. Не допускається використання в гербах історичних міст сучасних елементів [цим, одначе, не заперечується введення нових фігур у гербах молодих міст, адже геральдика також розвивається і може використовувати якісь сучасні мотиви - проблема полягає тільки у їх геральдизації,

тобто - у вмілій геральдичній подачі при можливому застосуванні; як вдалий, на мою думку, приклад можна навести зображення домни у гербі Єнакієвого].

Кількість міських населених пунктів в Україні, а до цієї категорії належать міста та селища міського типу, від часу завершення Другої світової війни постійно зростала. Щоправда, за кілька останніх років, внаслідок аварії на Чорнобильській АЕС, це число трохи зменшилося. Але загалом таких поселень налічується сьогодні близько 1350 (див. табл.).

Таблиця.

Кількість міських населених пунктів і сільських рад в Україні (на кінець року)[59]

Рік	1960	1965	1970	1975	1980	1985	1990	1993	1998
Міста	339	370	387	394	412	425	436	445	448
Селища міського типу	823	829	861	892	901	915	925	911	897
Разом міських населених пунктів	1162	1199	1248	1286	1313	1340	1361	1356	1345
Сільські ради	8610	8486	8598	8561	8527	8646	9211	9982	10233

Звернемо увагу, що серед загальної кількості міських поселень близько 60% розташовані у східних та південних регіо-

[59]Українська РСР у цифрах в 1971 році. - К., 1972. - С.5; Українська РСР - 1980 рік: Короткий статистичний довідник. - К., 1981. - С.5; Українська РСР у цифрах у 1985 році. - К., 1986. - С.4; Українська РСР у цифрах у 1990 році. - К., 1991. - С.24; Україна у цифрах у 1993 році. - К., 1994. - С.93; та за даними Львівського обласного управління статистики. Оскільки сучасна територія України остаточно сформувалася в 1954 р. після приєднання Кримської області, то наведена у таблиці інформація охоплює період після 1960 р. з п'ятирічним циклом.

нах України (в одних тільки промислових Донецькій та Луганській областях є понад 320 таких населених пунктів)[60]. На цих територіях тільки окремі міста на початку XX ст. мали якісь знаки. Багато нових поселень з'явилось і в інших регіонах. Тому методологія муніципального герботворення мусить враховувати факт, що більшість сучасних українських міст і селищ міського типу виникли чи отримали міський статус протягом останніх 100-150 років і ніяких гербів не мали. Це вимагає різних підходів у герботворенні для міст з давньою історією і для порівняно "молодих" населених пунктів. Треба враховувати й прецеденти створення гербів для сільських поселень, які почалися з 1990 р. Тепер в Україні є понад 29 тисяч сіл, об'єднаних у більше, ніж 10 тисяч сільрад. У геральдичному аспекті їх можна розділити на три умовні групи: 1) колишні міста, що втратили свій статус, але, очевидно, використовували герби; 2) села, котрі мали зображення якихось власних символів на давніх печатках; 3) села, які жодних знаків за свою історію не вживали. Дискутувати про доцільність сільської геральдики, мабуть, немає вже сенсу, оскільки цей процес розпочався і тепер набирає обертів. Але, як і в міській, тут потрібен не поспіх, а зважений і ретельний підхід. Тому напрацьована загальна методика муніципального герботворення охоплює й проблему сільських знаків.

1. Для історичних міст та сіл, котрі мали давніше міські права:

- виявлення, вивчення та встановлення змісту і причин виникнення всіх знаків, які вживало місто з пізнішою реставрацією герба за можливим найдавнішим зображенням (особливо це стосується знаків XIV-XVII ст.);

- у разі використання в давньому гербі символів, поширених в інших знаках, вводити додаткові елементи, котрі вказували б на приналежність нового герба конкретному місту;

---

[60]Українська РСР: Адміністративно-територіальний устрій. - К., 1987. - С.6.

- у разі вживання у давньому гербі елементів, що не придатні для використання у сучасних умовах (скажімо - знаки окупаційної влади чи ідеологічні символи) та у разі відсутності будь-яких даних про давні герби - розробка нового знака.

2. Для давніх поселень, які отримали міські права тільки в кінці XIX-XX ст., та сіл, що мали якусь атрибутику на давніх печатках:

- аналогічно, як і для першої групи, але з урахуванням символіки сільських печаток.

3. Для нових міст і сіл, які ніколи не мали жодних знаків:

- розробка нового герба, можливо, на конкурсній основі.

Для досягнення повноцінності герба при створенні нових знаків велике значення має використання сюжетів легенд, пов'язаних із виникненням населеного пункту, розкриття змісту назви поселення (або версії про походження топоніма), відображення якихось специфічних місцевих особливостей, котрі підкреслюватимуть у гербі індивідуальність конкретного міста.

Окремого підходу вимагають давніше використовувані герби. Оскільки протягом історичного розвитку деякі міста мали кілька різних знаків, то в таких випадках виникали різні пропозиції: 1) залишати найдавніший відомий знак; 2) застосовувати той, що функціонував найдовший період; 3) використовувати вживаний останнім[61]. У цьому разі, зберігаючи принцип історизму, необхідно проводити детальний критичний аналіз всього наявного матеріалу (особливо це стосується різних публікацій і збірок XIX-XX ст., у котрих, переважно, подані факти неповні, або й неточні), вірно встановлювати причини виникнення знаків, їхній зміст, можливість використання у сучасних умовах. Недопустима шаблонність і надмірний еклектизм. Кожен історичний герб, функціонуючи у конкретний час і в конкретних умовах, ніс інформацію, котра не завжди є актуальною сьогодні. Коли якийсь знак втратив своє значення (насамперед це стосується гербів із символами чужоземного панування та

---

[61]Див.: *Gumowski M.* Herby miast polskich. - Warszawa, 1960.

знаками окремих власників міст) чи, особливо, якщо він має ворожий ідеологічний зміст або не відповідає усталеним геральдичним правилам (зокрема, невдало вирішений у плані композиції чи колористики), то немає сенсу штучно реанімувати його тільки з огляду на те, що він "давній". Характерною є певна ревізія чи й корекція старих знаків, котрі не зовсім відповідають сучасним вимогам, у зарубіжній практиці. Як приклад можна навести хоча б герби Кошаліна в Польщі чи Єлгави в Латвії, в яких приносні елементи були замінені місцевими символами[62].

Також слід згадати про сільські печатки, які трапляються на українських землях з кінця XVIII ст. (Галичина, Буковина, Закарпаття, Бессарабія)[63]. Деякі з них мали цікаві сюжети, котрі при належній геральдизації можуть використовуватися для створення сучасних муніципальних знаків.

Саме такий підхід і приведення вже використовуваних знаків до єдиних геральдичних норм, а також нове повноцінне герботворення дадуть змогу створити оперту на наукових засадах систему муніципальної геральдики. Наведемо приклади втілення цієї методики на практиці.

Для Львова 1990 р. проведено реставрацію міського знака за печаткою з документів XIV-XV ст. Тепер у гербі в синьому полі золотий лев крокує в міській брамі з трьома вежами[64].

Кам'янка-Бузька 1991 р. отримала історичний знак, яким місто постійно користувалося щонайменше з XVI ст.: у синьому

---

[62] *Plewako A., Wanag J.* Herbarz miast polskich. - Warszawa, 1994. - S.91; *Purens V.* Latvijas gerbonu gramata. - Riga, 1993. - P.59-61.

[63] *Grămadă N.* Vechile peceţi săteşti bukovinene 1783-1900. - Cernăuti, 1939; *Маркевич О.В.* Час і причини виникнення сільських печаток в Галичині // Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді Міністрів УРСР. - К., 1963. - №6. - С.15-19; *Гавриленко В.О.* Українська сфрагістика: питання предмета та історіографії. - К., 1977. - С.120-121; *Andreş-Tabac S.* Heraldica teritorială a Besarabiei şi Transnistriei. - Chişinău, 1998. - P.70-89.

[64] *Гречило А., Сварнык И.* Возрождение городских символов // Львовская правда. - 1990. - 14 июля; *Вони ж.* Відродження "руського" лева // За вільну Україну. - 1990. - 24 липня.

1

2

3

4

5

6

Міські символи 90-х рр. XX ст., вирішені без єдиного системного підходу: Маріуполь (1), Славута (2), Овідіополь (3), Харцизьк (4), Ясинувата (5), Новодністровськ (6).

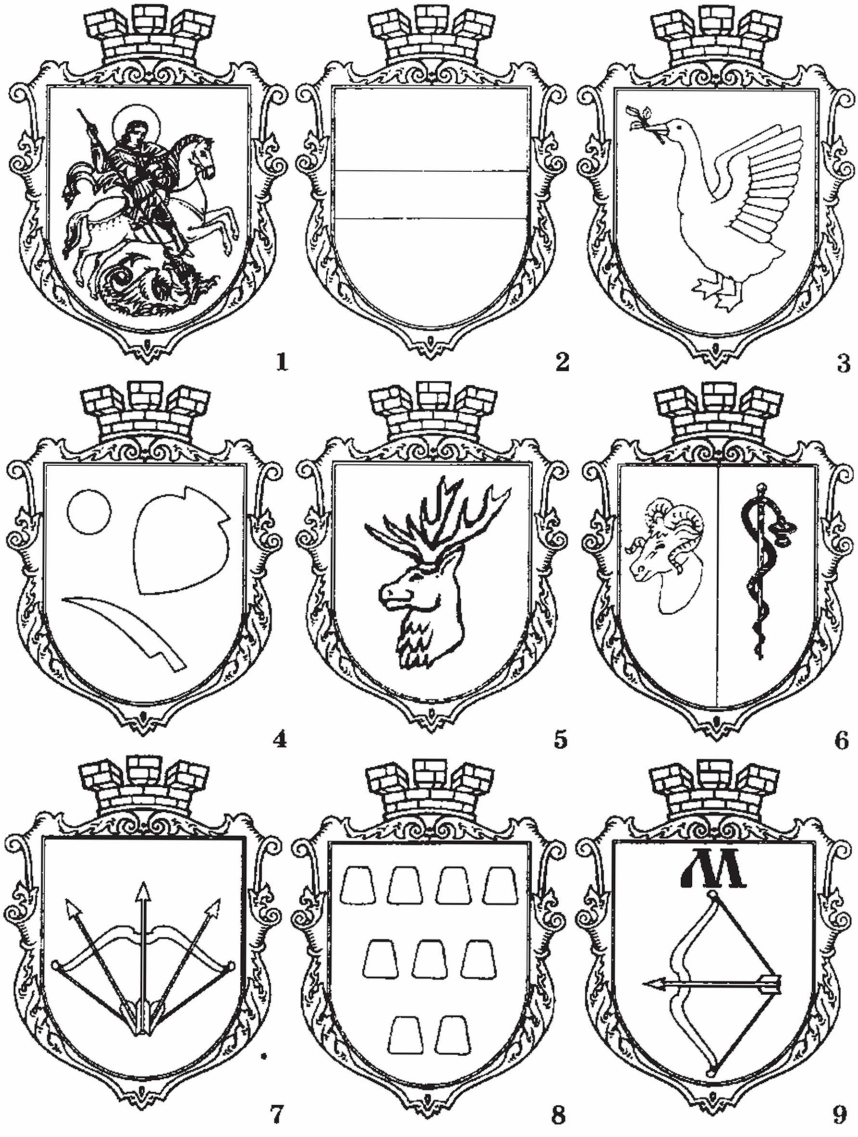

Міські герби, прийняті на історичній основі за рекомендаціями УГТ: Ніжин (1), Кременчук (2), Трускавець (3), Жидачів (4), Рахів (5), Євпаторія (6), Біла Церква (7), Дрогобич (8), Медведівка (9).

полі три червоні геральдичні камені в золотих оправах, викладені у два ряди - два над одним[65].

Відновлено 1993 р. і давній знак міста Калуша: у синьому полі золота літера "К", під нею золотий півмісяць, а вгорі - три срібні соляні топки в один ряд[66].

Ковельською міською Радою 1993 р. затверджено герб, відомий зі середини XIX ст. в іншому кольоровому рішенні, оскільки давніший символ (з печаток XVIII ст.) не мав конкретного тлумачення для розкриття характеру міста. Тому в сучасному гербі Ковеля в червоному полі зображена золота підкова, над нею та обабіч - три срібні хрести[67].

У 1994 р. повернуто історичний знак міста Мостиськ, відомий з печаток XVII-XVIII ст., хоча пізніше він значно атрофований: у синьому полі золота маюскула "М" та хрест[68].

Чернігів 1995 р. отримав відновлений герб, яким місто користувалось з кінця XVIII ст.: у срібному полі чорний одноголовий орел у золотій короні, в лівій лапі він тримає золотий хрест. Знак же з XVII - початку XVIII ст. не зберіг своєї традиції і підтримки не знайшов.

Підгайці використовували на печатках XVI-XVII ст. латинську літеру "Р", під якою були півмісяць та хрест. Але з XIX ст. утрадиційнився знак із міською брамою з двома вежами в синьому полі. В новому гербі (1991 р.) поєднано зображення обох символів: у синьому полі срібна міська брама з двома вежами, в отворі якої золота кирилична літера "П", під нею срібний півмісяць та золотий хрест[69].

Внесено зміни 1995 р. в старий герб Івано-Франківська, оскільки родовий знак Потоцьких втратив свою актуальність і його замінено зображенням патрона міста: у синьому полі сріб-

---

[65] Сесія міської Ради // Життя і слово. - 1991. - 5 жовтня.

[66] *Гречило А.* Про символіку міста Калуша // Дзвони Підгір'я. - 1993. - 4 травня.

[67] *Терлецький Ю.* Герб і хоругва міста Ковеля // Знак. - 1996. - Ч.11. - С.8.

[68] *Гречило А.* Герб та хоругва міста Мостиська // Там же. - С.7.

[69] *Він же.* Герб та прапор міста Підгайців // Там же. - 1996. - Ч.12. - С.13.

на брама з трьома вежами та золотими воротами, в її отворі стоїть архангел Михайло з піднятим мечем та щитом[70].

Яворів протягом своєї історії постійно вживав герб, складений з двох родових знаків. Врахувавши видозміну знаку з лавничої печатки XVII ст. та з метою надання сучасному символу більш конкретного значення, міська Рада 1996 р. затвердила такий герб: у червоному полі золотий човен, над ним золотий яворовий листок[71].

Слов'янськ 1997 р. отримав герб, у якому було використано окремі елементи з проекту 1867 р.: у зеленому полі срібний сокіл із розпростертими крильми, під ним кадуцея, обабіч якої по срібному ромбу, а внизу - золотий козацький хрест[72].

Для села Топорів, яке втратило міські права, 1994 р. відновлено історичний знак: у червоному полі золота сокира (топір)[73].

Село Великі Будища, котре у XVII-XVIII ст. було сотенним містечком, 1995 р. на підставі давньої печатки отримало реконструйований герб: у червоному полі перехрещені золоті булава та пернач[74].

Давні символи Турки не зовсім надавалися сьогодні до вжитку, тому 1992 р. для міста опрацьовано новий знак: у золотому полі чорний тур, у зеленій главі три ялинові пагони.

Не вельми придатними були й давніші герби Тисмениці. Рішенням міської Ради (1992 р.) також прийнято новий знак: у золотому полі синя балка, над нею три чорні виправлені шкіри (вказують на традиційний кушнірський промисел), на середній

---

[70] *Федунків З.-Р.* Герб міста Івано-Франківська // Там же. - 1995. - Ч.10. - С.5.

[71] *Кононов А.* Символи давнього міста // Яворівський голос. - 1996. - 18 травня.

[72] *Омельченко М.* Герб і прапор міста Слов'янська // Знак. - 1997. - Ч.14. - С.7.

[73] *Гречило А.* Герб та хоругва села Топорова // Там же. - 1994. - Ч.6. - С.11.

[74] *Він же.* Герб та хоругва Великих Будищ // Там же. - 1995. - Ч.10. - С.7.

з яких срібна літера "Т", внизу - чорна ворона (місто розташоване над річкою Вороною).

Трускавець отримав міські права тільки в XX ст. За основу герба міста (1991 р.) були взяті символи, використовувані ще з кінця XVIII ст. на сільській печатці: у зеленому полі срібна гуска з піднятими крильми, у дзьобі тримає золоту галузку[75].

Також із сільської печатки використано 1991 р. сюжет для герба селища міського типу Брюховичі: у срібному полі на зеленій основі три зелені ялинки, середня вища від двох інших.

Для нового шахтарського міста Соснівка, яке виникло 1955 р., опрацьовано такий сучасний знак (1994 р.): у золотому полі червона білка, у чорній главі два золоті перехрещені гірничі молотки, обабіч по золотій сосновій шишці[76].

Стара Вижівка тільки 1957 р. отримала статус селища міського типу, а 1994 р. затверджено герб цього населеного пункту: у золотому полі чорний тетерев, над ним дві сині п'ятипелюсткові квітки льону[77].

Вперше опрацьовано герб і для села Галузинці, у якому відображено давні історичні події (1994 р.): у червоному полі три срібні кінські голови по діагоналі зліва, із золотими гривами і червоними очима[78].

Протягом останніх років на підставі рекомендацій Українського геральдичного товариства та консультацій членів УГТ затвердили свої символи Кривий Ріг, Дніпродзержинськ, Кіровоград, Вінниця, Хмельницький, Євпаторія, Вишгород, Біла Церква, Білгород-Дністровський, Львів, Здолбунів та багато інших населених пунктів України.

Проте не завжди вдається розв'язати справу міської символіки на належному рівні через відсутність більшого впливу на місцеві ради й подекуди нефахова стихійність призводить до

---

[75]Про відновлення давнього символа Трускавця // Галицька зоря. - 1992. - 25 січня.

[76]*Гречило А.* Герб та хоругва міста Соснівки // Знак. - 1994. - Ч.7. - С.6.

[77]*Він же.* Герб і хоругва селища Стара Вижівка // Там же. - 1995. - Ч.9. - С.8.

[78]*Янушкевич І.* Герб села Галузинці // Там же.

негативних наслідків. Так, особливо важливим було питання про герб столиці України - міста Києва. Українським геральдичним товариством 4 червня 1993 р. був організований круглий стіл "Емблематика Києва: минуле та сучасність". Із заслуханих доповідей та дискусії однозначно випливало, що т.зв. "радянський" герб Києва не відповідає ні історичній традиції, ні геральдичним нормам, ні сучасним вимогам. Що ж стосується пропозицій, то тут визначилося кілька різних варіантів: 1) повернути до використання самостріл - знак Києва з кінця XV - кінця XVIII ст.[79]; 2) вживати утрадиційнене від кінця XVIII ст. до початку XX ст. зображення архангела Михайла[80] або помістити його в отворі Золотих воріт[81]; 3) розробити новий знак, використавши у ньому зображення святого Андрія, пов'язаного із давніми легендами[82]. Всі три шляхи вирішення мали під собою належне обґрунтування і кожен з них мав право на реалізацію. Було вирішено провести додатковий пошук фактичного матеріалу, після чого ще раз повернутися до цього питання. Матеріали круглого столу передано для ознайомлення Київраді. Однак 1995 р. міською радою з великим поспіхом прийнято за герб столиці архангела Михайла. Саме рішення було цілком можливим, але низка критичних зауважень викликав нефаховий підхід щодо графічного вирішення та юридичного оформлення цієї ухвали[83]. Загадковим залишилося й прийняття міського прапора, якого, правдоподібно, не затвердили взагалі жодним офіційним рішенням чи розпорядженням. На жаль, примі-

---

[79] *Гречило А.* Міський герб Києва: становлення і перспектива // Знак.- 1993. - Ч.2. - С.6-7.

[80] *Гломозда К.* До історії київських гербів // Там же. - С.4-5; *Кохан О.* Проект герба Києва // Там же. - С.3.

[81] *Гломозда К.* До історії... - С.5.

[82] *Дашкевич Я.* За стародавні традиції нового герба Києва // Там же. - С.1-2.

[83] *Кохан О.* Пристрасті навколо архангела Михайла // П'ята наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів,1995. - С.38-40; *Дмитрієнко М.* Герб Києва та його сучасний еталон // Українське слово. - 1995. - 16. 23 листопада.

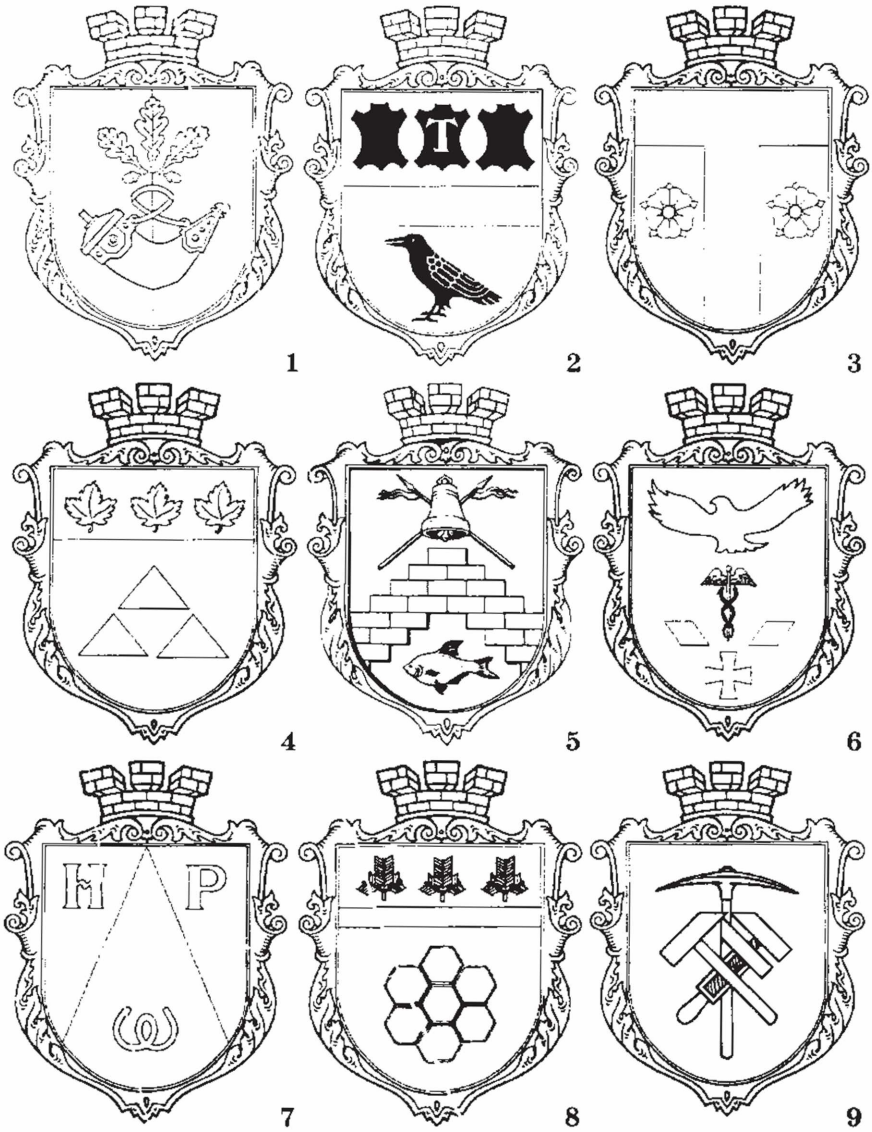

Нові міські герби, прийняті за рекомендаціями УГТ: Кривий Ріг (1), Тисмениця (2), Томашпіль (3), Новояворівськ (4), Матвіївка (5), Слов'янськ (6), Новий Розділ (7), Нетішин (8), Здолбунів (9).

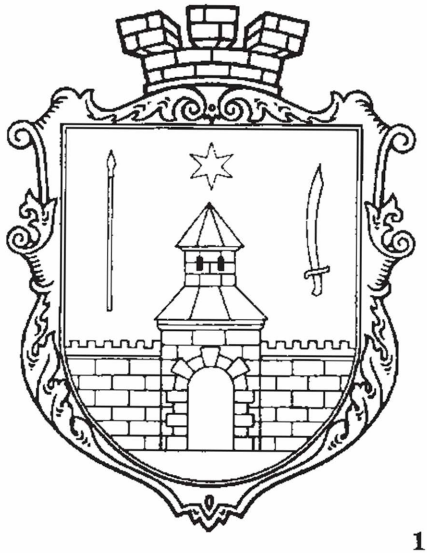

1

2

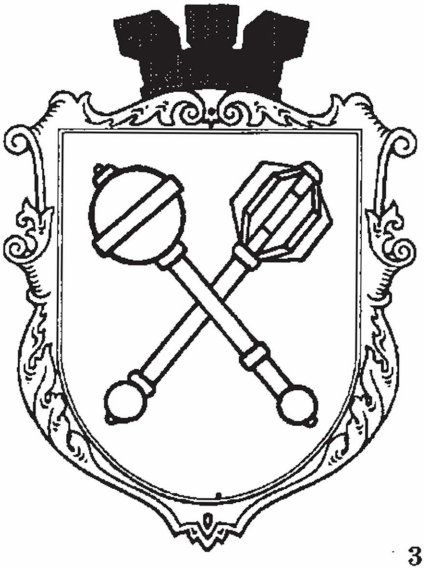

3

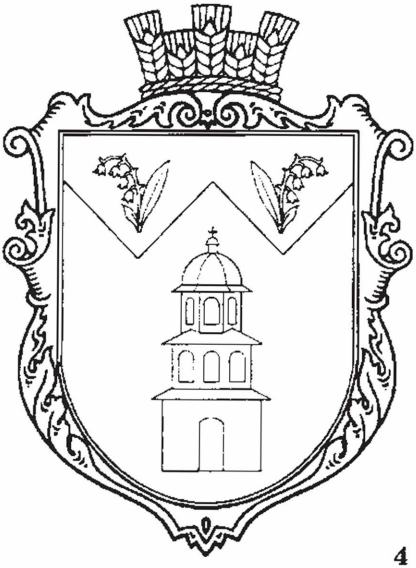

4

Стилізовані корони сучасних муніципальних гербів: місто Новгород-Сіверський (1), селище Баришівка (2), історичне містечко, а тепер село Великі Будища (3), село Незвисько (4).

тивний чиновницький підхід до питання столичного знака призвів до того, що ніхто сьогодні не може пояснити, який графічний малюнок є офіційним гербом Києва.

Серед затверджених протягом останніх років гербів, виконаних без консультацій з УГТ, основними помилками залишаються "старі хвороби": невірне застосування геральдичних кольорів, внесення до щита назв міст і дат, перевантаження гербів лишніми та невідповідними елементами. Деякі міськради вживають ще емблеми радянського періоду, змінивши червоно-сині барви на синьо-жовті (золоті), що жодним чином не поліпшило ні зміст, ні вигляд символів. У Луганську 1992 р. відновили герб з початку XX ст., залишивши у вільному полі знак приналежності до Катеринославської губернії. Очевидно, що ця губернія сьогодні не існує, місто Катеринослав давно перейменоване на Дніпропетровськ, а сам Луганськ є адміністративним центром області, тому такий цікавий герб слід було відновлювати без неактуальних вже елементів. Затверджений 1994 р. знак Новограда-Волинського перевантажений не зовсім вдалими фігурами (у т.ч. й частиною імперського двоголового орла), хоча серед них є й цікава знахідка (зображення дзвону), що могла стати повноцінним символом міста без усього цього нагромадження. Оригінальний знак Славути (1993 р.) значно втрачає від доповнень у щиті написами, датами, гілочками, шестернями та помилок у колористиці.

Але основною проблемою сучасного герботворення є не стільки незнання (зрештою, всі ці герби досить легко можна відкоригувати), як небажання щось знати чи розуміти. Таким прикладом може бути галаслива кампанія "відновлення історичного герба" Севастополя, оздобленого короною, двоголовим орлом та іншою неактуальною імперською атрибутикою. Апелюючи до "правил геральдики", автори залишали у вільному полі герба і знак неіснуючої Таврійської губернії, хоча за правилами, опрацьованими Б.Кене (а саме за ними й був розроблений у XIX ст. символ Севастополя. - *А.Г.*), передбачалося внесення

змін у герб при зміні адміністративного підпорядкування[84]. Таким чином, квазіполітична "боротьба за самоусвідомлення" виявилася звичайним анекдотичним невіглаством. Не менш кумедними виглядають і намагання окремих "фахівців" протягнути австрійську королівську корону та напис "Вільне королівське місто" у сучасний герб Снятина. Зрозуміло, що таке підкреслення "європейськості" є анахронізмом і елементарним свідченням низького культурного рівня. Трапляються й випадки надуманого негативного тлумачення самобутніх давніх гербів, наслідком чого стає їхнє спотворення (як це сталося в Луцьку 1998 р.) чи й повне заперечення (Галич, 1998 р.). Щоправда, подібних ситуацій небагато, а прояви агресивної геральдичної безграмотності трапляються й у інших країнах[85]. Проте від цього легше не стає, оскільки затвердження низькопробних гербів підриває, перш за все, авторитет самого населеного пункту й виставляє його мешканців на посміховище.

Регламентування форми подачі герба має загалом другорядне значення, оскільки канонічним має бути блазонування (геральдичний опис) герба, а не його графічне зображення. Міські, селищні чи сільські ради можуть затвердити малюнок-еталон для власного використання, та при цьому допустимим є в інших випадках вживання стилізованих зображень чи інша графічна подача знака - основною є відповідність прийнятому опису. За умови створення цілісної геральдичної системи все ж потрібні якісь загальні норми. Тому напрацьовані та впроваджені вже на практиці засади були прийняті на конференції УГТ як рекомендаційні:

---

[84]"...если при учреждении новых губерний герб одного или другого города причисляется к другой губернии, тогда тоже переменяется губернский герб в вольной части городского герба" (Полное собрание законов Российской империи. - Собр.2. - Санкт-Петербург, 1858. - Т.XXXII. - №32037).

[85]Див. хоча б про такі випадки у Словаччині та Польщі: *Вртель Л.* Пошук "живої" геральдики // Знак. - 1994. - Ч.8. - С.5; *Krochmal J.* Pieczęcie i herb miasta Przemyśla. - Przemyśl, 1997. - S.71-77.

1. Герб подається у заокругленому щиті. Вибір саме цієї форми щита обумовлений двома причинами: історичною - дослідження сфрагістичного матеріалу з XV-XVI ст. показали, що саме у таких щитах зображалась більшість найдавніших українських міських гербів на печатках, у т.ч. й найстарший знак Києва; та практичною - такий щит найвигідніший з композиційних міркувань. Такий щит є також найпоширеніший у сучасній світовій практиці.

2. Щит може вписуватися в еклектичний картуш. Цей елемент мав другорядне, суто декоративне значення, хоча пов'язаний з історичними традиціями, характерними для більшості реґіонів України. Практика показала, що такі герби добре компонуються в будь-якому інтер'єрі, на фасадах будівель, на в'їзних знаках тощо. Творчий підхід до цього елемента дає змогу доповнити зміст герба. Так, стилізоване під давньоруський орнамент обрамування можна застосовувати для історичних міст, що виникли ще понад 600-700 років тому. Для герба Хотина 1996 р. з картушем вдало вкомпоновано букові гілки, дві старовнні гармати та ядра, що розкривають історію міста та вказують на його географічне розташування[86].

3. Щит увінчується стилізованою короною. Це правило впроваджено для муніципальних гербів з метою підкреслення їхньої відмінності від інших знаків (приватних, організаційних, військових). Для міських населених пунктів (міст і селищ міського типу) та для гербів сіл, які раніше мали міські права, застосовується міська корона. У зв'язку з тим, що історично в українських гербах не практикувалося відображати різницю між містом і містечком, вказувати на кількість населення чи якісь виняткові заслуги, форма корони є однаковою для всіх поселень - з трьома бланками (зубцями). Ідеєю цієї засади було підкреслення міського статусу (історичного чи сучасного) населеного пункту, без впровадження якоїсь градації за змінними чинниками (кількість мешканців, статус адмінцентру, належність до якоїсь адмінтериторії та ін.). Можливою відміною може

---

[86] *Денисов В.* Герб та хоругва міста Хотина // Знак. - 1996. - Ч.12. - С.8.

бути колір корони, скажімо: для обласних центрів - золота; для інших міст і селищ - срібна; для сіл, що мали колись міські права, - червона (цеглиста). Сама міська корона ще в античній грецькій міфології була атрибутом богині Тихе (відповідником у римській міфології є богиня Фортуна), котра вважалася покровителькою міст. У герботворчості міська корона почала використовуватися з кінця XVIII ст., але особливо активно впроваджується в XX ст. у різних національних геральдичних системах[87]. Для гербів інших сіл за пропозицією О.Кохана з 1998 р. активно впроваджується т.зв. "сільська корона" - античний вінець з колосся, символ богині родючості Деметри. Вперше такий атрибут був апробований у гербі Великої Димерки.

4. Для обласних центрів та міст республіканського підпорядкування пропонувалося впровадження великих гербів. Головна ідея полягала в підкресленні адміністративного статусу таких міст і відображенні історії їхнього виникнення чи становлення. Ця інформація мала втілюватись у фігурах щитотримачів та декоративних елементах під щитом (було визнано недоцільним використання гасел, шоломів, клейнодів, наметів, мантій і т.п., які більш характерні для приватної чи корпораційної геральдики).

Для Львова 1990 р. прийнято великий герб, у котрому щитотримачами є коронований лев (символ Галицько-Волинської держави, а пізніше Руського воєводства і Львівської землі) та давньоруський ратник, які вказують на епоху заснування міста.

У великому гербі Вінниці (1993 р.) щитотримачами обрано литовського воїна (нагадує про заснування міста князями Корятовичами) та українського козака (свідчить про звитягу полкового міста)[88].

---

[87] *Leonard W.* Das grosse Buch... - München, 1976. - S.42; *Oswald G.* Lexikon der Heraldik. - Leipzig, 1984. - S.267; *Neubecker O.* Heraldry: Sources, symbols and meaning. - London, 1988. - P.246.

[88] *Савчук Ю.* Сучасна міська геральдика Вінничини // Третя наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів,1993. - 66.

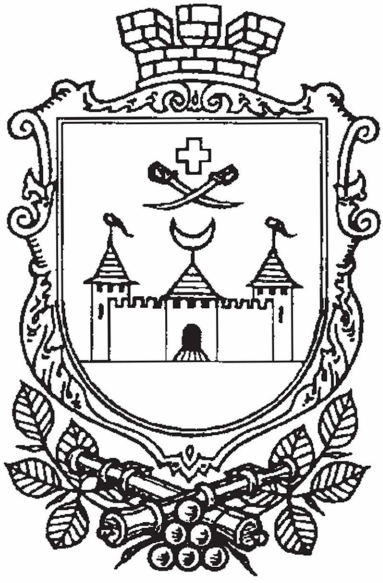

1

2

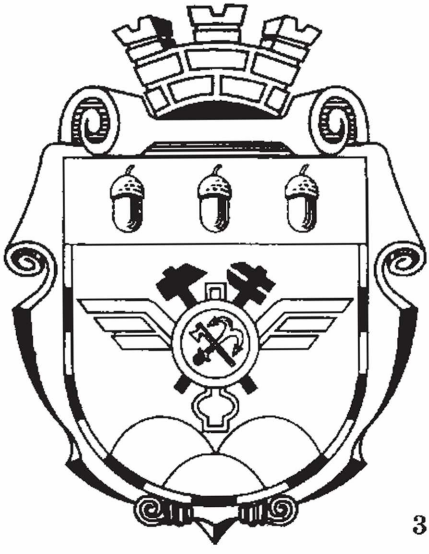

3

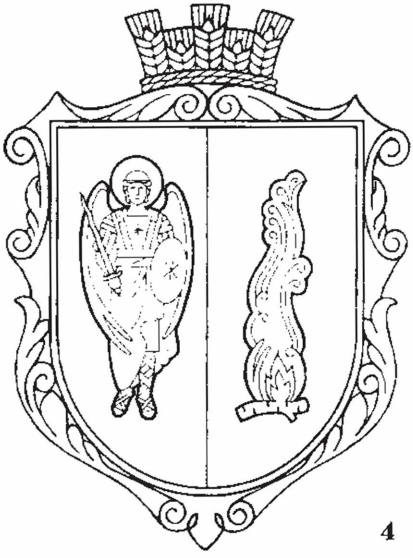

4

Різні форми виконання картушів сучасних муніципальних гербів: Хотин (1), Володимир-Волинський (проект; 2), Попасна (3), Велика Димерка (4).

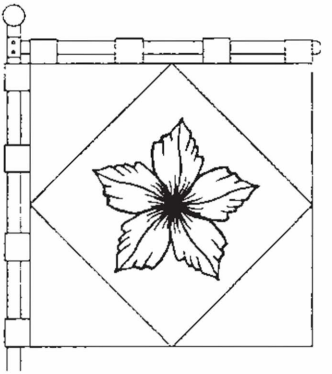
1

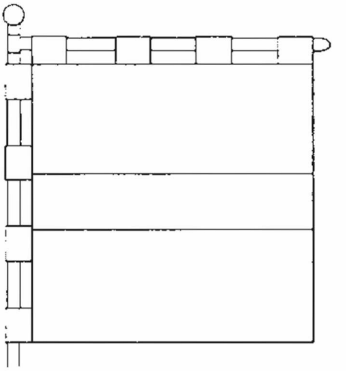
2

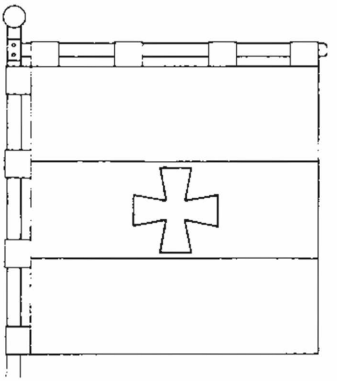
3

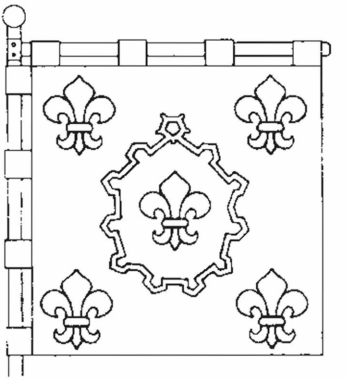
4

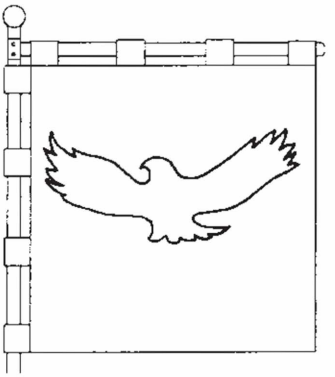
5

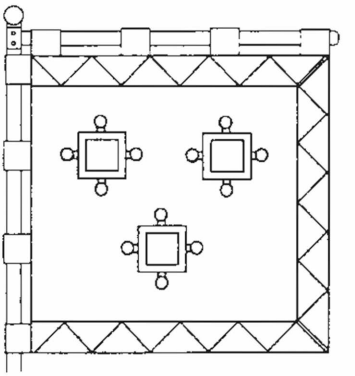
6

Міські прапори, прийняті за рекомендаціями УГТ: Рокитне (1), Кременчук (2), Нововолинськ (3), Броди (4), Слов'янськ (5), Кам'янка-Бузька (6).

Сірі короновані галки - щитотримачі великого герба Івано-Франківська (1995 р.), вказують на адміністративне значення міста[89]. Сучасна Івано-Франківська область сформована на території колишньої Галицької землі, територіальним символом якої й була галка.

Для герба Кіровограда (1996 р.) використано як щитотримачів двох лелек, які характеризують степову область, центром котрої є це місто, та вказують на давнє поселення Лелеківку, що існувало давніше на цьому місці[90].

Поки що ця засада підтримана ще кількома міськрадами. Хоча на перспективу така практика може впроваджуватися й для будь-якого населеного пункту (особливо це стосується визначних історичних міст - колишніх центрів князівств, воєводств, земель, полків, гетьманських столиць тощо).

5. Для всіх міст і містечок відновлюється традиція міського прапорництва, що тісно пов'язана з геральдикою. Базуючись на історичних дослідженнях та прагнучи створити окрему відмінну систему міських прапорів, було запропоновано подавати їх на квадратних полотнищах[91]. Початково передбачалося, що такий прапор має виконуватись у формі хоругви (з додатковим горизонтальним кріпленням) і в єдиному примірнику зберігатися в приміщенні місцевої ради. Оскільки з часом виникла потреба ширшого застосування цих символів, то можливим є й використання прапорів традиційної форми (тільки з вертикальним кріпленням).

Окремо напрацьовано основи методології вексилологічної творчості. Передбачено, що міські прапори повинні мати аналогічне (дзеркальне) зображення з обох сторін прапорного листа. Виняток становлять випадки, коли в прапорі використовується несиметрична літера-сигль. Вирішено відмовитися від пізнішої

---

[89] *Федунків З.-Р.* Герб... - С.5.

[90] *Кривенко В.* Герб і прапор Кіровограда // Знак. - 1998. - Ч.17. - С.5.

[91] *Гречило А.* Українське міське прапорництво: традиції, відродження, перспективи // Четверта наукова геральдична конференція: Збірник тез повідомлень та доповідей. - Львів, 1994. - С.28-29.

традиції, коли вживалися двосторонні прапори. При створенні міських прапорів, як правило, варто передавати мотиви міського герба, допускається також застосування різних лиштв. Хоча можливим є й цілком незалежне від герба вирішення змісту прапора. Бажано уникати внесення на прапор самого герба, а краще вживати гербовий малюнок без щита - такий підхід значно цікавіший, він відповідає історичним традиціям та популярний у сучасній вексилологічній творчості.

За основними критеріями проектування ці прапори можна поділити на такі умовні групи:

- прапор повторює гербовий малюнок без щита (Соснівка Кременчук, Здолбунів, та ін.);
- несе окремі гербові фігури (Нетішин, Слов'янськ, Кіровоград та ін.);
- відтворює герб без щита чи окремі фігури із застосуванням лиштв (Косів, Вінниця, Львів та ін.);
- використовує кольори герба та додаткові елементи (Хмельницький, Артемівськ, Городок та ін.);
- несе зображення герба у щиті (Івано-Франківськ, Харків, Донецьк) [проте це не є найкращим рішенням. - *А.Г.*];
- має самостійне значення (Клевань, Біла Церква, Рокитне та ін.).

Останній принцип особливо доцільно застосовувати у разі використання в гербі зображення людських постатей.

Становлення цілісної геральдичної системи (чи як її частини - системи муніципальної геральдики) неможливе без запровадження єдиної термінології. У минулі роки було поширене або невдале калькування термінів із західноєвропейської геральдики (принесене за посередництвом російської термінології, котра старалася наслідувати західні зразки), або "вільне" використання будь-яких засобів при описах гербів. Очевидно, що сучасна українська терміносистема має зберегти лаконізм, виразність і класичну форму опису (порядок опису поля, фігур) і назви геральдичних фігур (врахувавши тут різні впливи й історичну специфіку). Слід уніфікувати використовувані терміни.

Як приклад можна навести вживання назви кольору "синій", що є вже закріпленою в законодавчих актах про Державний герб України[92]. Тому очевидно, що не варто застосовувати в описах терміни "блакитний", "голубий", "лазуровий", котрі до того ж мають вужче поняття, ніж "синій". Недоцільним видається введення архаїзмів, які, скажімо, в англійській термінології склалися історично, а в українській виглядатимуть штучно (щось на зразок: "синь", "червень", "чернь" і т.п.). Зрештою, в українській історичній традиції є чудові зразки нормального блазонування живою мовою (хоча б згадуваний раніше опис герба Корсуня з привілею 1585 р.). Це також стосується спрощення окремих специфічних виразів, калькованих іноді з іншомовних терміносистем[93]. Наприклад: вираз "срібний місяць, супроводжуваний вгорі золотою зіркою" краще подавати у викладі "срібний місяць під золотою зіркою" чи "срібний місяць, над ним золота зірка"; вислів "чорна глава, обтяжена золотим хрестом" виразнішим виглядатиме у формулюванні "у чорній главі золотий хрест". Досить безпідставним є "національне" трактування форм щита (як "французький", "іспанський" і т.п.), оскільки конкретні форми зовсім необов'язково виникли чи вживаються у приписуваних їм країнах. Правильним буде використання термінів, що характеризують саму форму (наприклад: заокруглений, тристоронній, овальний тощо).

Юридичне затвердження муніципального герба за історичною традицією мало би здійснюватися на місці відповідним органом самоврядування. Централізованою в такому разі могла би бути тільки консультаційна та контрольно-експертна функція і ведення загального реєстру. За відсутності якоїсь держав-

---

[92]Постанова Верховної Ради України Про Державний герб України // Відомості Верховної Ради України. - 1992. - №40. - С.1335.

[93]Див.: *Стародубцев Н.* Иллюстрированный словарь по геральдике. - Донецк, 1995. - № 410, 784 та ін.

ної служби досі координує таку діяльність Українське геральдичне товариство[94].

У 1997 р. Верховна Рада України ухвалила новий Закон України Про місцеве самоврядування, який 21 травня того ж року був підписаний Президентом України Леонідом Кучмою й у червні офіційно опублікований[95]. Ще з 1996 р. від УГТ подавалися робочим групам і депутатським комісіям Верховної Ради пропозиції про необхідність внесення в закон статей про місцеву символіку та їх конкретні формулювання. Основні рекомендації були враховані, а в окремих аспектах навіть дещо "перепрацьовані". Наведемо важливіші статті з цих питань:

"**Стаття 16.** Організаційно-правова, матеріальна і фінансова основи місцевого самоврядування

...9. Сільські, селищні, міські, районні у містах, районні, обласні ради мають печатку із зображенням Державного Герба України і своїм найменуванням, рахунки в установах банків України...

Стаття 22. Символіка територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей

1. Територіальні громади сіл, селищ, міст можуть мати власну символіку (герб, прапор тощо), яка відображає їх історичні, культурні, соціально-економічні та інші місцеві особливості і традиції.

2. З урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст районними, обласними радами може бути затверджена символіка відповідно району, області.

3. Зміст, опис та порядок використання символіки територіальних громад сіл, селищ, міст, районів і областей визначаються відповідною радою згідно з законом.

---

[94] *Гречило А.* Основи системи української муніципальної геральдики // Знак. - 1996. - Ч.11. - С.10-11; *Він же.* Кожному селу - герб і прапор // Голос України. - 1997. - 24 липня.

[95] Закон України Про місцеве самоврядування в Україні // Голос України. - 1997. - 14 червня.

Стаття 23. Підняття Державного Прапора України

На будинках, де працюють ради та їх виконавчі комітети, піднімається Державний Прапор України...

Стаття 26. Виключна компетенція сільських, селищних, міських рад

1. Виключно на пленарних засіданнях сільської, селищної, міської ради вирішуються такі питання:

...49) затвердження відповідно до закону Положення про зміст, опис та порядок використання символіки територіальної громади;..

Стаття 43. Питання, які вирішуються районними і обласними радами виключно на їх пленарних засіданнях

1. Виключно на пленарних засіданнях районної, обласної ради вирішуються такі питання:

...14) затвердження відповідно до закону Положення про зміст, опис та порядок використання символіки району, області."

У зв'язку з тим, що система місцевої символіки ще не опрацьована повністю й більшість територіальних громад попросту не мають своїх гербів, зовсім слушно викладені положення про застосування на печатках місцевих рад зображення Державного Герба України (Ст.16, п.9). Перехід до загальноприйнятої в світі й обґрунтованої історично в Україні практики використання на печатках органів самоврядування місцевих символів можна буде здійснити тільки через певний період, протягом якого всі територіальні громади приймуть власні герби. За теперішнім адміністративно-територіальним устроєм таких громад нараховується близько 11000 (не виключено, що з роз'єднанням окремих сільських громад їх кількість зросте), тому на впровадження місцевої символіки потрібний досить тривалий час.

До прийняття згаданого закону в Україні існували поняття таких видів населених пунктів: міські поселення - міста і селища міського типу; сільські поселення - селища і села. Новим законом передбачено: міста, селища (хоча доцільнішим видається історичне поняття "містечко", яке функціонувало на

українських землях від середньовіччя до середини XX ст.) і села. Традиційно герб був характерною ознакою самоуправління в містах і містечках (що й спричинилося до сформування окремої галузі - міської геральдики). Однак розвиток у XX ст. місцевого самоврядування, наділення такими функціями сільських громад і практика затвердження їх гербів (в Україні - з 1990 р.) цілком оправдано знайшли своє віддзеркалення у законі, яким передбачено прийняття своєї символіки селами (Ст.22, п.1). Це також зобов'язує до впровадження в українській фаховій термінології поняття "самоврядна (муніципальна) геральдика і вексилологія", що має ширше значення, ніж "міська".

Також слушно питання місцевих гербів і прапорів віднесене до виключної компетенції місцевих рад (Ст.26, п.1-49). Певні зауваження викликає формула щодо затвердження "Положення про зміст, опис та порядок використання символіки" - більш доцільним видавалось би: "затвердження символіки та Положення про порядок її використання". За попередні роки символи іноді затверджувалися рішеннями виконавчих комітетів, а навіть і розпорядженнями голів рад, однак тепер це питання стає прерогативою сесій рад як вищого представницького органу місцевого самоврядування. У цьому випадку єдиною проблемою залишається належний фаховий рівень виконання символіки, оскільки зараз жодний вищий державний орган не може в цьому питанні ні зобов'язувати місцеві ради, ні відміняти їх рішення. Щоправда, консультаційна діяльність УГТ протягом останніх років навіює певний оптимізм, хоча приклади невдалого місцевого герботворення також трапляються.

Разом із цим законом передбачено й функціонування територіальних (земельних) гербів та прапорів як символів районів та областей. Якщо існування символіки областей має під собою історичну традицію, то потреба у створенні емблем для дрібних адміністративно-територіальних утворень (районів) викликає великі сумніви. На українських землях від кінця XVIII до середини XX ст. (за окремими винятками) роль повітових гербів відігравали міські (знаки адміністративних центрів повітів). У сучасних умовах при потребі зовсім достатньо також об-

межитися використанням міських знаків, без затвердження окремих гербів районів, а тим більше - прапорів. Проблема обласних символів також вимагає єдиного підходу. Вже перші ініціативи в Закарпатській та Чернівецькій областях засвідчили різні тенденції: в одному випадку використано історичний земельний герб, в іншому - створено новий з елементами міського. Зрештою, Україна є унітарною державою, а не федеративною чи конфедеративною, тому видається помилковим закріплення права приймати символи області як виключну компетенцію обласної ради (Ст.43, п.1-14). Варто було передбачити хоча б попереднє погодження з якимись вищими державними органами. І зовсім наївним є пункт, що символи областей і районів приймаються "з урахуванням пропозицій органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст" (Ст.22, п.1-2). Невже законотворці серйозно вірили в подібне "врахування" й які критерії переважатимуть, коли "пропозиції органів місцевого самоврядування сіл, селищ, міст" будуть протилежними за змістом? Коли ж згадати, що в процесі прийняття закону ставились питання про ліквідацію районних та обласних рад, котрі зрештою залишились із досить "куцими" повноваженнями, то нічого дивного, що закон спровокував "геральдичну сверблячку" напередодні нових виборів саме на рівні районів і областей. Проте поняття "виключної компетенції" дає змогу новообраним радам відміняти невдалі рішення своїх попередників, тому будемо надіятися, що з часом проблема територіальної геральдики й прапорництва врегулюється на належному рівні.

Час покаже, чи новий закон Про місцеве самоврядування матиме позитивне значення для розвитку місцевої символіки, чи негативне. Він створює нарешті хоча б якусь законодавчу базу для її існування. Інша справа, що вона потребує розширення й уточнення, щоб окремі недоліки не спричинилися до поширення геральдичного кічу або й псевдополітичних коміксів. Зрештою, закон поганий, але він закон.

* * *

У прийнятій Конституції України стаття 7 проголошує: "В Україні визнається і гарантується місцеве самоврядування"[96]. Тому логічною буде теза, що місцеві герби мають бути символами самоврядування (тобто - муніципальними знаками), які передовсім застосовуються в усіх сферах діяльності місцевих рад (на бланках, печатках, дошках відповідних установ, на комунальному майні тощо). Крім того, муніципальні герби мають відігравати ще виховально-пізнавальну, а також і сувенірну функцію.

Реальне використання місцевих знаків у різних сферах життя, становлення "живої" геральдики однозначно вимагає точного формулювання ідеології цього напряму сучасної української герботворчості. Зважаючи на власний історичний досвід і на передову світову практику, видається, що основною ідеєю муніципального герба має бути символічне відображення характерних рис (кількох чи якоїсь однієї) конкретного населеного пункту, підкреслення його індивідуальності.

Системне впровадження міських гербів, повернення їм первісного значення буде не тільки відродженням давньої традиції, але й значним явищем у формуванні історичної свідомості та культури нашого народу.

---

[96]Конституція України. - К., 1996. - С.4.

ВИСНОВКИ

Основною метою цієї роботи було вирішення двох проблем: простеження історичної еволюції міських гербів на українських землях та визначення основних завдань сучасної муніципальної герботворчості.

Під поняттям "міський герб" треба розуміти графічний знак, який набуває значення стабільного символу, що характеризує конкретне місто як самоврядну громаду, та має геральдичне оформлення.

Саме при наявності трьох факторів - певної автономії міста, стабільності знаку та його геральдизації - можна говорити про міський герб і за змістом, і за формою.

Поява перших в українських землях знаків, які мали зміст гербів, відома з початку XIV ст. у Галицько-Волинській державі. Вона пов'язана із виникненням міських громад, що були наділені певними самоврядними функціями. На цей час має припадати і початок геральдичного оформлення міських знаків, що здійснювався за зразком земельних та приватних гербів. Ця традиція зберігається і після розпаду Галицько-Волинської держави та входження українських земель до складу Великого князівства Литовського і Польщі.

Поширення традиції міської геральдики в XIV-XVIII ст. спричинене становленням українських феодальних міст та отриманням ними самоуправління на магдебурзькому праві. Герб виступав своєрідним символом автономії міста, він мав підкреслювати його незалежність від феодальної сваволі.

Основною сферою застосування герба було його використання на міській печатці. Ним також позначалася належна місту власність, його ставили для гарантування точної міри та відповідної якості товарів, він фігурував на фасадах різних міських будівель, на прапорах, поступово цей знак починає входити до емблем окремих цехових та інших організацій.

Вибір та створення гербів українських міст у XIV - середині XVIII ст. відбувався звичайно на місці. Королівський привілей на герб надавався на перших порах переважно королівським містам, хоча переважно такі надання мали суто формаль-

ний характер або переслідували політичну мету. У приватновласницьких та церковних містах питання міської геральдики вирішувалося власниками, іноді на їхнє прохання воно фіксувалося у королівських привілеях.

З кінця XVI ст. - на початку XVII ст. простежується зростання ідеологічного змісту міських гербів, що пояснюється загостренням релігійно-національних протиріч на українських землях.

Сюжетне наповнення українських міських гербів мало в XIV-XVIII ст. аналогічні теми, що практикувалися в тогочасній центрально- та східноєвропейській геральдиці. Вони відображали світогляд середньовічної людини. Найдавніші знаки були прості і зрозумілі для сучасників, за ними легко ідентифікувалося гербоносія.

Певною специфікою української герботворчості було широке застосування релігійних символів для підкреслення ролі міст як оборонних укріплень на шляху турецьких та татарських нападів. Ще однією характерною відмінністю було зображення в гербах елементів легкого озброєння, які використовувалися місцевими жителями. Під цим оглядом тенденції становлення українських міських знаків дуже близькі до білоруських та східнопольських. Загалом, українське герботворення формувалося насамперед на місцевих традиціях, а також на адаптованих приносних (в основному - німецьких) впливах.

Суспільно-політичні реформи в кінці XVIII ст., вичерпання змісту самоврядування на основі магдебурзького права в нових умовах та зміна ролі міст у структурі зміцнілої централізації державної влади визначають новий етап розвитку міського герботворення. Період кінця XVIII - першої половини XX ст. характеризується спробами системного регулювання міської геральдики, посилюється політико-ідеологічна функція герба, він поступово втрачає своє первісне юридичне значення як символ автономії міста та стає знаряддям пропаганди сильної державної влади.

Централізація надань супроводжується спробами регламентації правил розробки та оформлення гербів. В українській міській геральдиці з'являються складені з кількох полів знаки, що раніше було досить рідкісним явищем. Особливо сильний вплив мала нова російська герботворчість кінця XVIII - початку XIX ст.

Спроби запровадження гербів у міжвоєнний період на землях, окупованих Польщею та Румунією, мали системний ха-

рактер, але не були до кінця втілені в життя. В Радянській Україні в умовах тоталітарної системи міські герби взагалі вийшли з ужитку і були замінені державними ідеологічними символами. Намагання централізовано відродити давню традицію в повоєнні роки підтримки не отримали.

Багато міст за період від кінця XVIII до першої половини XX ст. й надалі використовували свої давні знаки, які іноді доповнювалися різними політичними символами. Для новостворених гербів широко застосовуються сюжети, що вказують на виробничу сферу діяльності місцевих мешканців або відображають специфічні географічні чи природні особливості поселення.

Політичні зміни та масове зростання зацікавлення міською геральдикою в 60-і рр. XX ст. дали поштовх до подальшого розвитку герботворення. Однак нова радянська емблематика 60-80-х рр. мала виключно ідеологічно-пропагандистський характер, що спричинило певну одноманітність і невиразність нових міських знаків. Процес її розвитку був децентралізованим, неврегульованим та стихійним.

Перебування українських земель у складі різних державних утворень зумовило нашарування геральдичних традицій різних епох та систем. Сюжетна форма українських міських гербів має місцеве походження, хоча в ній відчутні й запозичені тенденції. Загальна еволюція міських гербів, як і виникнення та розвиток самих міст, характеризується нерівномірністю в різних реґіонах України.

Розвиток української міської геральдики тісно пов'язаний з еволюцією земельної та приватної геральдики, однак міські герби відрізняються від територіальних і особових своєю генезою, змістом та функціональним призначенням.

З відновленням Української Державності та розвитком системи місцевого самоврядування проблема міської геральдики перетворюється поступово на юридичну необхідність. Цивілізований шлях її розв'язання можливий при регульованому єдиному системному підході.

Основними критеріями формування сучасної системи муніципальної геральдики в Україні є науковий синтез історичних традицій українського герботворення та передового досвіду новітньої зарубіжної геральдики.

Основною ідеєю муніципального герба має бути відображення характерних рис (кількох чи однієї) конкретного населеного пункту, підкреслення його самобутності та свідчення про поселення як про самоврядну одиницю.

Нове герботворення вимагає індивідуального вирішення знака для кожного міста, селища міського типу чи села. Старі герби мають бути актуальними й сьогодні, тому їх не варто канонізувати, а, при потребі, очищати від геральдично невдалих чи політично ворожих і суперечливих нашарувань, або й зовсім відкидати.

Від 1990 р. Українським геральдичним товариством здійснюються спроби зініціювати централізоване регулювання міського герботворення та створення цілісної системи муніципальної геральдики. Напрацьовані принципи поступово втілюються на практиці. Однак відсутність єдиного центру, наділеного Державою повноваженнями контролю за місцевим герботворенням, призводить до прийняття окремими містами та селищами невдалих чи невідповідних знаків.

З огляду на це, основними завданнями сучасної української муніципальної геральдики вбачаються такі:

- виявлення та нагромадження нових архівних матеріалів, ведення подальших детальних досліджень;
- збір та облік інформації про затверджені місцевими радами герби, критичний аналіз цього матеріалу;
- напрацювання єдиних правил і засад розвитку сучасного герботворення та впровадження їх на практиці;
- індивідуальний підхід при вирішенні кожного міського знака із врахуванням його самобутності в системі української муніципальної геральдики;
- державна регламентація використання муніципальних символів, у т.ч. - повернення їх на офіційні печатки органів місцевого самоуправління.

Розвиток теоретичної та практичної герботворчості поступово ведеться в усіх цих напрямах Українським геральдичним товариством. Однак, видається, що пришвидшити вирішення вказаних завдань могло би створення державної служби, як, зрештою, це практикується у країнах із сильними геральдичними традиціями.

Потреба в муніципальних гербах диктується розвитком місцевого самоврядування в Україні. Наукове вивчення міської герботворчості та напрацювання на цій базі основ сучасного українського муніципального герботворення дасть змогу не тільки вирішити окремі історичні та юридичні проблеми, але й сприятиме патріотичному вихованню і культурному збагаченню українського народу.

Summary

The re-establishment of a modern Ukrainian state has led to the genuine reintroduction of local self-government in the country. The formation of a dual system of national and local governments and a distribution of functions and responsibilities between the two entities has drawn attention to the issue of the use of separate symbols on the municipal level. Ukraine already possessed a historical tradition of municipal coats of arms. In the 20th century, however, the use of these local symbols was largely curtailed and became substituted by central state emblems. Current international practice, where many countries use municipal symbols, has also brought increased attention to the issue in Ukraine.

The historical concept of a "municipal coat of arms" refers to a graphic emblem which is recognized as a stable symbol having a heraldic design and which characterizes a specific municipality as a self-governed community. It is precisely these three factors - municipal self-government, a stable symbol, and a heraldic design, which allows one to reference a municipal coat of arms in both form and meaning.

The first Ukrainian municipal symbols possessing heraldic meaning appeared at the beginning of the 14th century in the Galician-Volhynian State. These symbols are linked with the appearance of the first communities which were given certain self-government authority. It was then that municipal symbols began to be heraldically designed. This practice continued even after the downfall of the Galician-Volhynian State in the mid-14th century and the occupation of Ukrainian territory by the Grand Duchy of Lithuania and Poland.

The further development of feudal Ukrainian towns and their attainment of self-governance based on the Magdeburg rights resulted an expansion of the municipal heraldic tradition in the 14th-18th centuries. The coat of arms was a virtual symbol of the town's autonomy itself. It was primarily used on the municipal seal. It was also used to mark town property, as a certification of the quantity and quality of goods, on the facades of various

municipal buildings, and on flags. The symbols sign also began to become a part the emblems of specific guilds and other organizations.

As a rule, the arms of Ukrainian towns in the 14th-18th centuries were designed locally. Initially the royal privilege for possessing coats of arms was usually granted to royal towns, although in most of these cases the privilege was a mere formality or furthered a particular political goal. In private and church-owned towns the issue of municipal heraldry was left up to the owners' discretion and frequently, upon their request, it was settled in the granting of a royal privilege.

The end of the 16th and beginning of the 17th centuries witnessed an increase in the political content of municipal coats of arms, the result of religious and ethnic tension in Ukraine.

The content of Ukrainian municipal arms in the 14th-18th centuries is analogous to the practice in Central and Eastern European heraldry. The arms reflect the perspective of a person from the Middle Ages. The earliest signs were simple so that the emblem's owner could easily be identified.

Ukrainian heraldic design possessed certain peculiarities. The widespread use of religious symbols emphasized the town's role as a defensive fortification in the face of Tatar and Turkish raids. The use of light weapons on the coats of arms was another unique development. Such trends in the development of Ukrainian municipal arms was very similar to Belarusian and Eastern Polish. Generally, Ukrainian heraldic design was formed on both local traditions and adopted foreign influences, primarily German.

The social and political reforms at the end of the 18th century (when most of Ukraine was part of the Austrian and Russian empires), which witnessed a curtailing of the Magdeburg rights and the redefinition of the municipality against a backdrop of centralized state authority, led to a new era in the development of municipal symbols. The period from the end of the 18th century to the beginning of the 20th, was characterized by an attempt to systematically regulate municipal heraldry and an increase in the political and ideological utility of the symbols. This led to the gradual loss of the original formal function of the coats of arms as a symbol of the autonomy of the municipality and to the use of the symbols as tools of propaganda in the hands of the autocratic, centralized state. Despite the fact that centralization was accompanied by an attempt to regulate the design of the coats of arms, up to the 20th century many cities continued to use their ancient

symbols, though sometimes certain political details were added. New arms were designed to reflect indigenous industry or specific geographical or natural factors. Attempts to introduce emblems in the period between the two World Wars within those Ukrainian territories occupied by Poland and Romania were systematically organized, but were never completed.

In Soviet Ukraine, municipal arms were considered inconsistent with the totalitarian regime and were discontinued, substituted by state-approved ideological symbols. Attempts at renewing the ancient tradition in an organized fashion during the post-war years were unsuccessful.

Political changes and the increased interest in municipal heraldry in the 1960s stimulated a further development in heraldic design. However, Soviet emblems in the 1960s-80s primarily possessed a strong ideological and propagandistic character resulting in a great deal of monotony and confusion between municipal symbols. The process was decentralized, unregulated, and spontaneous, and the absence of local self-government gave the municipal emblems a souvenir-like quality.

Following the renewal of Ukrainian statehood and the reintroduction of local self-government, municipal heraldry has gradually turned into a legal necessity and Ukrainian society has become increasingly interested in the matter. The issue of municipal symbols became especially important after the adoption by the Verkhovna Rada (Parliament) of Ukraine of the Law on Local Self-government, one of the articles of which is devoted to the use of local arms and flags, not only for cities and towns, but for villages, oblasts and districts as well.

Heraldry and vexillology are scholarly disciplines possessing both defined sets of principles and age-old traditions. As such, practically speaking, emblems cannot be developed without the establishment of Ukrainian theoretical heraldry as a separate science. Since 1990 the Ukrainian Heraldry Society has actively conducted research in heraldry and vexillology. In a relatively short span of time a great deal of work has been conducted in archives, a lot of heretofore unknown materials has been discovered, and Ukrainian and foreign heraldry (mainly that of neighboring countries) has been studied. On this basis the main principles and rules of modern Ukrainian municipal heraldry and vexillology have been developed. Wide-ranging discussions on these issues were held at annual heraldic conferences and, as a result, the methodology and basic principles of

modern heraldic art have been elaborated. The results of theoretical studies are being implemented gradually by providing free consultations to local authorities, expert evaluations, or preparing designs to order. Through the efforts of society members it was possible to both renew old symbols and to create new emblems and flags for more than 300 centers of population in Ukraine.

Obviously, only a scholarly approach and the organization of existing symbols in accordance with heraldic norms in addition to new heraldic designs will enable the creation of a science firmly based on a system of municipal and territorial heraldry and vexillology. The Ukrainian Heraldry Society coordinates work in these fields and regularly provides assistance to local authorities.

About the Author

Andriy Grechylo, Ph.D. (historical science), president of the Ukrayinske Heraldychne Tovarystvo (Ukrainian Heraldry Society), research worker (scholar) of the Hrushevskyi Institute of Ukrainian Archeography and Source Studies, National Academy of Science of Ukraine, member of Commission on state rewards establishment attached to the President of Ukraine. In 1996 defended dissertation titled "Ukrainian Municipal Heraldry: Tendencies of Evolution". Has published many scholarly and popular works devoted to the problems of heraldry, vexillology, emblems. Co-author of the Small State Coat of Arms of Ukraine, author of arms and flags of a number of cities, towns, educational institutions, and organizations.

Zusammenfassung

Unter gegenwärtigen Verhältnissen des Entstehens und des Ausbaus Ukrainischer Staatlichkeit wird große Aufmerksamkeit der tatsächlichen Einführung örtlicher Selbstverwaltung geschenkt.

Die Gestaltung des Staatsmachtsystems und der örtlichen Selbstverwaltung, die Gewalteinteilung zwischen ihnen machen die Frage über den Gebrauch von eigenen Zeichen auf dem Munizipalniveau immer aktueller. Dies ist bedingt sowohl durch historische Tradition des Gebrauchs von ukrainischen Stadtwappen, derer Gebrauchsbereich im 20. Jh. allmählich verengt und durch Staatsattribute verdrängt war, als auch durch gegenwärtige Praxis vieler Länder der Welt, wo Munizipalsymbole aktiv funktionieren.

Unter dem historischen Begriff "Stadtwappen" ist graphisches Zeichen zu verstehen, das zum stabilen Zeichen für Kennzeichnung einer gewissen Stadt als selbstverwaltender Gemeinde wird und heraldische Ausgestaltung hat. Eben bei Vorhandensein von drei Faktoren - der bestimmten Selstverwaltung der Stadt, Zeichenstabilität und Zeichenheraldisierung - lässt sich über das Stadtwappen dem Sinn und der Gestalt nach sprechen.

Das Erscheinen von ersten Zeichen mit Wappensinn ist in den ukrainischen Ländern seit Beginn des 14. Jh. im Staat Galizien-Volhynien bekannt. Es ist mit der Entstehung von Stadtgemeinden verbunden, denen bestimmte Befugnisse eingeräumt wurden. Auf diesen Zeitraum müsste auch der Beginn der heraldischen Ausgestaltung von Stadtzeichen zurückgehen. Diese Praxis war auch aufbewahrt nach dem Zerfall des Staates Galizien-Volhynien in der Mitte des 14. Jh. und nach der Eroberung ukrainischer Länder von Großfürstentum Litauen und Polen.

Die Verbreitung der Stadtheraldik seit dem 14. bis zum 18. Jh. ist durch das weitere Entstehen von ukrainischen Feudalstädten und durch die von ihnen erhaltene Selbstverwaltung laut dem Magdeburger Recht hervorgerufen. Das Wappen galt als eigenartiges Zeichen der Stadtautonomie. Das Wappen wurde größtenteils auf dem Stadtsiegel gebraucht. Es bezeichnete auch das Stadteigentum, gewährleistete präzises Maß und ent-

sprechende Qualität von Waren, es war zu sehen an den Fassaden von verschiedenen Stadtgebäuden und an den Flaggen. Dises Zeichen wurde allmählich zum Sinnbildteil von einzelnen Zünften und anderen Organisationen.

Die Auswahl und das Schaffen von ukrainischen Stadtwappen im 14. Jh. und in der Mitte des 18. Jh. erfolgten gewöhnlich in den Städten ohne irgendwelche Rechtsformalität. Zuerst wurde das Königsvorrecht auf ein Wappen größtenteils den Königsstädten eingeräumt, obwohl dies meistens formalen Charakter hatte oder einen politischen Zweck verfolgte. In den Privat- und Kirchenstädten wurde die Stadtheraldikfrage von Besitzern gelöst und oft auf ihre Bitte im Königsvorrecht festgelegt.

Seit Ende des 16. Jh. und zu Beginn des 17. Jh. gewinnt immer mehr an Bedeutung der ideologische Sinn von Stadtwappen, was sich mit der Zuspitzung von religiösen und nationalen Auseinandersetzungen in den ukrainischen Ländern erklären lässt.

Der Inhalt von ukrainischen Stadtwappen seit dem 14. bis zum 18 Jh. war den in der damaligen Heraldik Mittel- und Osteuropas gebrauchen Themen ähnlich. Sie stellten die Weltanschaung des mittelalterlichen Menschen dar. Die ältesten Zeichen waren einfach und für Zeitgenossen verständlich, sie liessen einen Wappenträger leicht identifizieren.

Für ukrainische Heraldik war der weite Gebrauch von religiösen Zeichen typisch, die die Rolle von Städten als Festungen im Kampf gegen Überfälle von Türken und Tataren hervorheben sollten. Als weiteres Unterscheidungsmerkmal ist die Darstellung auf den Wappen von Bestandteilen der Leichtbewaffnung, die von Einheimischen getragen wurde. Von diesem Standpunkt aus kamen ukrainische Entwicklungstendenzen von Stadtwappen den belorussischen und ostpolnischen nahe. Im ganzen wurde ukrainische Wappenkunde vor allem unter dem Einfluß von örtlichen Traditionen sowie von adaptierten Entlehnungen (größtenteils von deutschen) entwickelt.

Gesellschaftlich-politische Reformen am Ende des 18. Jh. (ukrainische Länder gehörten damals zu Österreich und Rußland), das Inhaltsausschöpfen der Selbstverwaltung laut dem Magdeburger Recht unter neuen Verhältnissen und die Veränderung der Rolle von Städten in der Struktur der verstärkten Zentralstaatsmacht bestimmen die neue Entwicklungsetappe der Stadtwappenkunde. Der Zeitraum seit Ende des 18. Jh. bis zur Mitte des 20. Jh. ist durch Versuche der systematischen Regelung der Stadtheraldik gekennzeichnet, die politisch-ideologische Wappensfunktion

wird verstärkt, es verliert allmählich seine ursprüngliche juristische Bedeutung als Zeichen der Stadtautonomie und wird zur Propagandawaffe der starken Staatsmacht. Daraus folgen Versuche, die Ausarbeitungs- und Ausgestaltungsregeln für Wappenkunde anzuordnen, obwohl viele Städte bis zum Beginn des 20. Jh. nach wie vor ihre alten Zeichen gebrauchten, die manchmal mit verschiedenen politischen Symbolen ergänzt wurden.

Die Themen von neugeschaffenen Wappen weisen auf die Arbeitstätigkeit von Stadtbewohnern hin oder stellen spezifische Natureigenschaften der Gegend dar. Die Wappeneinführungsversuche in den von Polen und Rumänien besetzten ukrainischen Ländern hatten in der Zwischenkriegszeit im 20. Jh. systematischen Charakter, waren aber nicht vollendet.

In der Sowjetukraine in der Zeit des Totalitarismus waren Stadtwappen überhaupt aus dem Gebrauch gekommen und durch ideologische Staatssymbole ersetzt. Die Versuche die alte Tradition zentralisiert zu erneuern bekamen in der Nachkriegszeit keine Unterstützung.

Politische Veränderungen und die Zunahme des Masseninteresses für Stadtheraldik in sechziger Jahren gaben einen Anstoß für weitere Entwicklung der Wappenkunde. Doch hatte die sowjetische Emblematik in 60er - 80er Jahren meistens einen ideologischen Propagandacharakter, was zu den einförmigen und ausdrucklosen neuen Stadtzeichen führte.

Ihre Entwicklung war dezentralisiert und spontan. Wegen dem Fehlen der örtlichen Selbstverwaltung war der Gebrauchsbereich von Stadtsinnbildern ausschließlich auf "die Souvenierfunktion" beschränkt.

Mit der Erneuerung der Ukrainischen Staatlichkeit und Entwicklung des Selbstverwaltungssystems wird das Problem der Stadtheraldik allmählich zur juristischen Notwendigkeit, es erweckt immer mehr Interesse in der ukrainischen Gesellschsft. Das Symbolikproblem von Orten unseres Staates wurde aktueller, nachdem 1997 vom Obersten Rat der Ukraine das Gesetzt über örtliche Selbstverwaltung angenommen worden war, dessen Paragraph den Gebrauch von örtlichen Wappen und Flaggen nicht nur für Städte sondern auch für Dörfer und administrativ-territoriale Einheiten - Gebiete und Bezirke sichert.

Es ist klar, dass die Heraldik und Flaggenkunde Wissenschaften sind, die bestimmte Grundlagen und Traditionen haben, sowie die praktische Wappenkunde sich nicht ohne ukrainische theoretische Heraldik als Wissenschaft richtig entwickeln kann. Seit dem Jahre 1990 arbeitet aktiv an diesem Problem die Ukrainische Heraldische Gesellschaft, die sich mit

wissenschaftlicher Forschungarbeit auf dem Gebiet der Heraldik, Emblematik und Flaggenkunde beschäftigt.

Im ganzen gelang es in der Kurzperiode bedeutende Sucharbeiten in den Archiven zu führen, viele unbekannte Materialien zu entdecken, ukrainische und ausländische Heraldikerfahrung (in erster Linie von Nachbarvölkern) zu erlernen und davon ausgehend die Grundprinzipien und -regeln der Entwicklung der gegenwärtigen ukrainischen Munizipalheraldik und Vexillologie zu schaffen. Diese Probleme wurden an den jährlichen wissenschaftlichen Heraldikkonferenzen weit besprochen, infolgedessen die Methodologie und Grundprinzipien des gegenwärtigen Wappenkundevorgangs ausgearbeitet wurden. Die Ergebnisse der theoretischen Arbeit werden allmählich durch kostenlose Beratungen für örtliche Räte, Durchführung von Sachverständigenbewertungen oder konkrete Sinnbildausarbeitungen in die Tat umgesetzt. Durch die Bemühungen von Mitgliedern der Gesellschaft gelang es für 300 Orte der Ukraine alte Wappen und Flaggen zu erneuern oder neue zu schaffen.

Nur eine wissenschaftliche Einstellung und die Regelung von gebrauchten Zeichen sowie die neue vollwertige Wappenkunst lassen allerdings das System der Munizipal- und Gebietsheraldik sowie der Flaggenkunde auf wissenschaftlicher Grundlage zu schaffen. Von der Ukrainischen Heraldischen Gesellschaft wird die Koordinationsarbeit in diesen Frage geführt und ständige Hilfe den örtlichen Selbstverwaltungsbehörden geleistet.

Über Autor

Andrij Gretschylo ist Doktor der Geschichte, Vorsitzender der Ukrainischen Heraldischen Gesellschaft, wissenschaftlicher Mitarbeiter des Instituts der ukrainischen Archeographie und Quellenkunde namens Hruschewskyj der Nationalakademie der Wissenschaften der Ukraine, Mitglied der Kommission für Staatsauszeichnungen beim Präsidenten der Ukraine. 1996 promovierte eine Dissertation zum Thema "Ukrainische Stadtheraldik: Entwicklungstendenzen". Autor von vielen wissenschaftlichen Arbeiten in Fragen der Heraldik, Flaggenkunde, Emblematik, Mitautor des Kleinwappen-Bildes der Ukraine, Autor von Wappen und Flaggen für viele Städte, Orte, Lehranstalten und Organisationen.

Географічний покажчик

Австрійська імперія 75, 79, 89
Австрія 90
Австро-Угорська імперія 5
Аккерман, див. Білгород-Дністровський
Аккерманський повіт 94
Андріїв 32
Артемівськ (Бахмут) 60, 93, 166
Базалія 91
Бакота 23
Балаклава 101
Балаклія 141
Балта 99, 101
Бар (Рів) 23, 32, 101
Баришівка 53, 61, 158
Барок (Домбровиця) 53
Басань 56, 61
Бахмут, див. Артемівськ
Бедрихівці 24
Белз 35, 45, 51
Белзьке воєводство 27, 31, 110
Бердичів 97-99
Бердичівський повіт 98
Береги 37, 40
Берегово (Лампрехтсас, Берегсас) 40, 122, 123
Берегсас, див. Берегово
Березна 72
Берестя 45, 51
Берислав 101
Берлінці 66
Бершадь 92
Бессарабія 123, 150
Бессарабська область 94
Бібрка 27, 35
Біла Церква 39, 47, 49, 50, 136, 152, 155, 166
Білгород, див. Білгород-Дністровський
Білгород-Дністровський (Аккерман, Білгород, Четатя-Албе) 95, 119, 121, 155
Білиця 56
Білобожниця 107
Біловодськ 71, 101
Білозір (Білозор) 84
Білозор, див. Білозір
Білопілля 70, 95, 101
Білорусь 11
Більськ 41
Більче-Золоте 111
Богородчани 111
Богуслав 50
Болград 119, 120
Борзна 52, 57, 72
Борщів 111, 114, 115
Брацлав 30, 45, 47, 51, 84, 89, 90
Брацлавська губернія 90
Брацлавське воєводство 31, 54
Брацлавське намісництво 91
Брацлавщина 41, 67
Броди 108, 111, 164
Брюховичі 155
Будапешт 107
Буковина 7, 22, 107, 150
Буськ 23, 35, 39, 111
Валки 63, 70, 95, 101
Варва 57
Варшава 13, 49, 57, 78, 82, 115, 116
Васильків 100
Ватутіне 131
Вашківці 119
Велика Горожанка 23
Велика Димерка 162, 163
Велике князівство Литовське 28, 41, 43, 81, 173
Великий Мізоч 62, 65
Великі Будища 57, 154, 158
Вербовець 48, 91
Верхньодніпровськ 93
Вижниця 119
Вилків, див. Вилкове
Вилкове (Вилків) 119-121
Вишгород 155
Вишкове 38
Вишня, див. Судова Вишня
Відень 105, 107
Вільно 41
Вільшана 63
Вінниця 91, 129, 140, 155, 162, 166
Вінницька обл. 137
Власівка 52, 57
Вовчанськ 70
Вознесенськ 101
Волинська губернія 90, 95, 97, 102
Волинське воєводство 31, 87, 110
Волинське намісництво 90
Волинь 24, 30, 41, 116

Володимир, див. Володимир-Волинський
Володимир-Волинський (Володимир) 18, 20, 25, 27, 32, 91, 102, 103, 118, 163
Володимирець 64
Волочиська 77, 136
Ворона р. 155
Воронезьке намісництво 71
Вороніж 57, 61
Вроцлав 13, 14
Гадяч 72
Гайсин 91, 95
Галицька земля 165
Галицька Русь 24
Галицько-Волинська держава (Галицько-Волинське князівство) 18, 20, 22, 162, 173
Галицько-Волинське князівство, див. Галицько-Волинська держава
Галич 20, 22, 35, 45, 117, 159
Галичина 8, 79, 103-107, 109, 150
Галузинці 155
Герца 119
Гетьманщина 54, 56, 59, 71
Глинськ 72
Глухів 59, 73
Говтва 71
Городище 71
Городня 72, 95, 138
Городок (на Поділлі) 91, 141
Городок (у Галичині) 27, 146, 166
Градизьк 92, 101
Гранів 64
Грубешів 36
Гусятин 111
Давидівці 23
Данилів, див. Медведівка
Дебальцеве 138
Деражня 48
Дніпро р. 92
Дніпродзержинськ 129, 131, 133, 138, 155
Дніпропетровськ (Катеринослав) 92, 93, 95, 124, 159
Дніпропетровська область 138
Добромир 53
Добротвір 35
Довге Поле 38
Долина 35
Домбровиця, див. Барок
Донецьк (Сталіно) 124, 129, 133, 166
Донецька область 138, 148
Дорогочин 29
Дрогобич 23, 34, 35, 76, 79, 129, 132, 133, 152
Дубно 91, 102, 103, 108, 118
Дубровиця 91, 118
Дунаїв 23
Дунаївці (Дунайгрод) 48
Дунайгрод, див. Дунаївці
Естонія 12, 144
Євпаторія 152, 155
Єлгава 150
Єнакієво 129, 133, 147
Жванець 53
Жидачів 20-22, 25, 152
Житомир 77, 90, 140, 146
Закарпатська область 171
Закарпаття 22, 24, 107, 123, 150
Заліщики 111
Заложці 118
Запоріжжя (Олександрівськ) 101, 129
Запорізька область 138
Запорізька Січ 129
Заслав, див. Ізяслав
Заставна 119-121
Західне Поділля 27
Збараж 104
Збриж (Нове Бжезє) 53
Звенигородка 86, 89, 99, 131
Здолбунів 155, 157, 166
Зіньків (на Лівобережжі) 72
Зіньків (на Поділлі) 24, 26, 27, 36, 91
Зміїв 93, 97
Зміївка (Кідьош) 37, 40
Зміївський повіт 97
Золотоноша 71
Золочів (на Слобожанщині) 70
Золочів (у Галичині) 118
Івано-Франківськ (Станіславів) 63, 118, 142, 153, 165, 166
Ізмаїл 95, 101
Ізмаїльський повіт 94
Ізюм 60, 70
Ізяслав (Заслав, Новий Заслав) 62, 66, 90
Ірпінь 138
Ічня 52, 56
Йоаннополь, див. Китайгород
Калуш 153
Кальниболото 80, 87
Кам'янець, див. Кам'янець-Подільський
Кам'янець-Подільський (Кам'янець) 22, 31, 45, 90, 129, 132

Кам'янка Струмилова, див. Кам'янка-Бузька
Кам'янка-Бузька (Кам'янка Струмилова) 111, 118, 150, 164
Канів 87, 99
Карасубазар 101
Катеринів 77
Катеринослав, див. Дніпропетровськ
Катеринославська губернія 93, 159
Квітків 85
Керч 97
Київ 13, 14, 25, 26, 28-30, 39, 45, 46, 67, 72, 75, 94, 98, 108, 111, 123, 124, 127, 129, 132, 134, 156, 159
Київська губернія 97, 99, 102
Київська область 138
Київська Русь 17, 133
Київське воєводство 31, 54, 89
Київське намісництво 71
Київщина 41, 67, 138
Китайгород (Йоаннополь) 77
Кідьош, див. Зміївка
Кілія 119, 121
Кіровоград 129, 134, 142, 155, 165, 166
Кіцмань 119-121
Клевань 63, 166
Кобеляки 57, 97
Ковель 99, 101, 118, 136, 141, 153
Козелець 57, 61, 71
Козеглови 87
Козлів 27, 106
Коломия 23, 27, 36, 115, 118
Комарно 27
Комишня 57
Комунарськ 141
Конотоп 57, 58, 61, 73
Копайгород (Новогрод) 53
Королівство Галичини і Лодимерії 75, 113
Корона, див. Польска корона
Короп 52, 73
Коропець 27
Коростень 91
Коростишів 77
Корсунь 42, 47, 85, 89, 167
Косів 166
Костопіль 77
Костянтинівка 136
Костянтиноград 97
Кошалін 150
Кошер 44
Кошовате 80, 87, 89
Краків 13, 14, 44, 45, 116
Краківске воєводство 87
Краматорськ 134
Красний Острів, див. Кукизів
Краснокутськ 70, 101
Краснопіль, див. Нижанковичі
Кременець 91, 102, 108
Кременчук 92, 124, 132, 152, 164, 166
Крешів 53
Кривий Ріг 124, 155, 157
Криків 24
Крилів (Крилов) 80, 86
Крилов, див. Крилів
Кролевець 53, 73
Кублич 64
Кудринці 111
Кукизів (Красний Острів) 64
Кулачківці 65
Куликів 64
Куп'янськ 71
Кути (Нові Кути) 64
Лабунь 91
Лампрехтсас, див. Берегово
Латвія 12, 150
Лебедин 70
Лелеківка 165
Летичів 23, 91
Липець 63
Липовець 91
Лисичанськ 132, 135
Литва 11, 38, 81, 139
Литовиж 28
Литовська РСР 139
Лівобережжя (Лівобережна Україна) 9, 57, 61, 67
Лівобережна Україна, див. Лівобережжя
Літин 92
Лозова 141
Ломази 43
Ломовате, див. Ломувате
Ломувате (Ломовате) 80, 84
Лохвиця 52, 72
Лубни (Олександрів) 43, 71
Луганськ 95, 103, 159
Луганська область 148
Лукім'я 58
Лукомська сотня 58
Луцьк 18, 28, 29, 45, 46, 51, 67, 91, 102, 103, 136, 159
Луцький повіт 44
Люблін 38
Лютовиська 106
Львів 7, 13, 14, 18, 21, 25, 27, 31, 34,

37, 39, 44-46, 67, 75, 76, 105, 108, 109, 111, 113-117, 122, 123, 127, 129, 130, 137, 140, 150, 155, 162, 166
Львівська земля 162
Львівська область 13, 146
Львівське воєводство 7, 108, 110, 113
Магдебург 18, 19
Мараморош 38
Маріуполь 93, 151
Матвіївка 157
Махнівка 92, 98, 99, 101
Махнівський повіт 98
Маяки 101
Мглин 73
Медведівка (Данилів) 80, 86, 89, 152
Меджибоже 24
Миколаїв (тепер - обл. центр) 93, 95, 103, 129, 134
Миколаїв (у Галичині) 104
Миляновичі 26
Миргород 71, 92, 124
Михайлів, див. Пирятин
Михалпіль (Ново-Міхал) 48
Мінськ 29
Мінська губернія 90
Могилів 92
Могильниця 24
Молдавське князівство 22, 38
Молдова 11, 12
Москва 13, 55
Московська держава 55
Мостиська 32, 104, 153
Мошни 43
Мрин (Яцкополь) 52, 54
Мукачево 22, 27, 122, 123
Недригайлів 70, 95, 101
Незвисько 158
Нетішин 157, 166
Нехвороща 85
Нижанковичі (Краснопіль) 23, 79, 103
Ніжин 53, 57, 59, 61, 72, 95, 152
Нікополь 129
Німецька Демократична Республіка 140
Ніськo 114, 115
Новгород 27
Новгород-Сіверське намісництво 71, 73
Новгород-Сіверський 73, 158
Нове Бжезє, див. Збриж
Нове Місто 73
Новий Заслав, див. Ізяслав
Новий Розділ 157
Новий Самбір, див. Самбір
Нові Кути, див. Кути
Нові Млини 57
Нові Санжари 52, 56
Нововолинськ 164
Новоград-Волинський 90, 95, 159
Новгород, див. Копайгород
Новодністровськ 151
Новомиргород 101
Ново-Міхал, див. Михалпіль
Новомосковськ 93, 138, 141
Новоселиця (Сулиця) 119
Новояворівськ 157
Ногайськ 101
Норвегія 143
Обертин 65
Овідіополь 101, 151
Овруч 54, 90
Одеса 92, 129, 131-133
Оздзютичі 63
Олевськ 53
Олександрів, див. Лубни
Олександрівськ, див. Запоріжжя
Олесько 23, 64
Олешки 103
Олчедаїв 23
Оріхів 101
Осетрів, див. Сахнівка
Остер 57, 71
Острог 90
Острогозьк 60
Охтирка 60, 63, 70
Очаків 101
П'ятигори 92
Павлоград 94, 101
Перемиль 28
Перемишляни 114, 115
Перемишль 18, 22, 44, 76, 79, 146
Переяслав 50, 55, 56, 61, 71
Печеніжин 62, 65, 114, 115
Пирятин (Михайлів) 43, 71
Північна Буковина 119, 123
Північно-Західне Причорномор'я 119
Підгайці 26, 36, 111, 153
Підляшшя 41
Погар 73
Подґуже 76, 105
Поділля 10, 22-24, 28, 67
Подільська губернія 90, 102
Подільське воєводство 31, 110
Подільське намісництво 91
Познань 113
Полонне 77
Полоцьк 29

Полтава 59, 93
Польська корона (Корона) 38, 81
Польська республіка 110
Польща 7, 11, 23, 27, 28, 38, 75-77, 89, 108, 111, 118, 150, 173, 174
Поморяни 64
Попасна 163
Попівці 32
Потелич 26, 36
Почаїв 77
Правобережжя (Правобережна Україна) 28, 80, 89, 94
Правобережна Україна, див. Правобережжя
Придніпров'я 41
Прилуки 61, 72, 138, 141
Проскурів, див. Хмельницький
Путивль 62, 100, 136, 141
Рава-Руська 146
Радехів 111
Радомишль 91
Радянська Україна, див. Українська РСР
Радянський Союз (СРСР) 8, 9, 127, 134, 138
Ратно 23, 36, 116
Рафалівка 63
Рахів 152
Рені 119, 121
Решетилівка 52, 56
Рів, див. Бар
Рівне (Ровно) 90, 117, 129, 134, 140
Річ Посполита 53, 63, 67, 77, 78, 87
Ровно, див. Рівне
Рогатин (Филиповичі) 24, 31, 104
Рожища 44
Розділ 62, 64
Рокитне 164, 166
Романів (тепер - Колки) 44
Романів (тепер - Романівка, Житомирської обл.) 80, 84, 89
Роменська сотня 58
Ромни 52, 72
Російська імперія 5, 69, 75, 89, 94, 95, 98, 100, 103
Росія 11, 59, 69, 90, 144
Румунія 7, 11, 119, 121, 140, 174
Русь 18
Руське воєводство 27, 31, 44, 46, 49, 64, 110, 113, 162
Садагура 104, 119
Саки 132
Салинці, див. Сальниця
Сальниця (Салинці) 48, 80, 87, 89
Самбір (Новий Самбір) 23, 25, 34, 36, 76, 79
Санкт-Петербург 13, 14
Сасів 49
Сатанів 24
Сахнівка (Осетрів, Сахнівці) 85
Сахнівці, див. Сахнівка
Свинюхи 78
Севастополь 103, 129, 131, 159
Серет 24
Сєвєж 87
Сигот 38
Симферополь 129
Сіль, див. Стара Сіль
Скалат 111
Сквира 82, 91
Славута 151, 159
Слобожанщина 59
Слов'яносербськ 94
Слов'янськ 101, 154, 157, 164, 166
Словаччина 12
Сміла 77
Смотрич 23, 87
Сніжне 138
Снятин 76, 159
Сорочинці 57
Сосниця 73
Соснівка 155, 166
Срібне 57
СРСР, див. Радянський Союз
Сталіно, див. Донецьк
Станіславів, див. Івано-Франківськ
Станіславівське воєводство 7, 109, 110, 113
Стара Вижівка 155
Стара Сіль (Сіль) 23, 104
Старий Костянтинів, див. Старокостянтинів
Старий Крим 101
Старий Самбір 103
Старі Санжари 57
Старобільськ 93, 101
Стародуб 53, 73
Старокостянтинів (Старий Костянтинів) 26, 91
Степань 26
Сторожинець 119-121
Стоянів 32
Стрий 105, 141
Судова Вишня (Вишня) 23, 25
Сулиця, див. Новоселиця
Суми 60, 63, 70, 140

Сураж 73
Східне Поділля 41
Сянік 20, 45, 51
Табор (Таборів) 80, 87
Таборів, див. Табор
Таврійська губернія 97, 159
Тайкури 48
Тараща 83, 84, 89, 100
Татарища 77
Тернопільське воєводство 7, 108, 110, 113
Тетерів р. 146
Тисмениця 23, 154, 157
Токмак 137, 138
Томашпіль 157
Топорів 49, 154
Торчин 54
Трансильванія 38
Трускавець 152, 155
Тульчин 92
Турка 114, 115, 154
Тячів 38
Угорщина 22, 28, 38, 123, 140
Ужгород 38,22, 123, 137, 140
Україна 3-6, 10-13, 15, 16, 108, 123-125, 127, 128, 139, 140, 144, 147, 148, 155, 161, 167-172, 175, 176
Українська РСР (УРСР, Радянська Україна) 123-125, 130, 137, 175
Умань 97, 101
Устрики 106
Ушиця 85, 91
Феодосія 93, 129, 133
Филиповичі, див. Рогатин
Фінляндія 143
Франція 100
Харків 60, 70, 124, 129, 132, 133, 166
Харківська губернія 97
Харківське намісництво 70
Харківщина 133
Харцизьк 151
Херсон 93, 129
Херсонська губернія 97
Хирів 36
Хмельницький (Проскурів) 91, 108, 129, 133, 135, 140, 155, 166
Хмільник 23, 91
Холм 45, 51
Хорол 71, 92
Хоростків 107
Хотин 38, 40, 119, 121, 161, 163
Хотинський повіт 94
Хотинщина 119
Хотмизьк 70
Хотомль 63
Хуст 38
Челядзь 87
Чемирівці 24
Червоногород 23
Черкаси 83, 99, 137, 138
Черкащина 137
Чернівецька область 171
Чернівці 38, 40, 105, 119-121, 129
Чернігів 53, 61, 72, 129, 132, 134, 138, 153
Чернігівська область 138
Чернігівське намісництво 71, 72
Чернігівщина 67
Чернігово-Сіверські землі 53
Четатя-Албе, див. Білгород-Дністровський
Чехія 12, 28
Чехословацька республіка, див. Чехословаччина 118, 119
Чехословаччина (Чехословацька республіка, ЧСР) 7, 123, 139
Чигирин 44, 80, 86, 89, 99, 101
Чорнокозинці 24
Чортків 106, 111, 114, 117
ЧСР, див. Чехословаччина
Чугуїв 70, 95
Чуднів 91
Шаланок 38
Шаргород 42
Шатава 65, 77
Швеція 143
Шипівці 24
Шишаки 57
Шостка 131
Штральзунд 20
Щирець 26
Юзефгруд 77
Яворів 26, 32, 153
Язловець 24
Ялта 95, 133
Ялтушків 23
Ямпіль (на Брацлавщині) 92, 137
Ямпіль (на Поділлі) 91
Яричів 64, 79, 104
Ярмолинці 27
Ясинувата 151
Яцкополь, див. Мрин

Зміст

Вступ 3
Розділ I: Виникнення та становлення української міської геральдики в XIV-XVIII ст. 17
Розділ II: Спроби централізації процесів герботворення в кінці XVIII - першій половині XX ст. 69
Розділ III: Сучасна міська герботворчість в Україні та основні напрямки її подальшої еволюції 127
Висновки 173
Резюме англійською мовою 177
Резюме німецькою мовою 181
Географічний покажчик 185
Зміст 191

Contents

Introduction 3
Part 1. The dawn and development of Ukrainian municipal heraldry in the 14th-18th centuries 17
Part 2. Attempts at centralizing the arms design process from the late 18th and early 20th centuries 69
Part 3. Contemporary municipal heraldry in Ukraine and the main trends in its evolution 127
Conclusions 173
Summary in English 177
Summary in German 181
Geographical index 185
Contents 191

Verzeichnis

Einleitung 3
Kapitel 1. Entstehung und Entwicklung der ukrainischen Stadtheraldik vom 14. Jh. bis zum 18. Jh. 17
Kapitel 2. Zentralisierungsversuche der Wappenkunstentwicklung seit Ende des 18. Jh. bis zur Mitte des 20. Jh. 69
Kapitel 3. Gegenwärtige Stadtwappenkunst in der Ukraine und Grundrichtungen seiner weiteren Entwicklung 127
Schlußfolgerungen 173
Summary 177
Zusammenfassung 181
Geographisches Verzeichnis 185
Verzeichnis 191

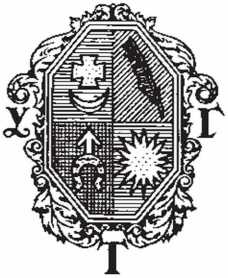

Українське геральдичне товариство

Українське геральдичне товариство засноване
9 липня 1990 р. у Львові.
7 грудня 1993 р. зареєстроване Міністерством юстиції
України як всеукраїнська громадська організація.
Від 1995 р. УГТ є членом Міжнародної федерації
вексилологічних асоціацій (FIAV) і Міжнародної
конфедерації генеалогії та геральдики (CIGH).
Об'єднує дослідників та любителів геральдики,
вексилології, сфрагістики, емблематики, генеалогії.
Надає консультації місцевим радам, проводить пошукові
роботи та розробляє проекти гербів і прапорів для
територіальних громад, установ, організацій тощо.

✉ 290013, Львів, а/с 1569.
E-mail: herald@archeos.lviv.ua

Наукове видання

Ґречило Андрій Богданович

Українська міська геральдика

Здано до складання 19.11.1996 р. Формат 60x84/16. Гарн. SchoolBook.
Друк офс. Умовн.-друк. арк.11,16. Обл.-вид. арк. 12,98.
Наклад 500 прим. Замовл. № .